

ISSN 0320 -3077

УКРАЇНСЬКЕ

**МОВО-
ЗНАВ-
СТВО**

11

1983

Міністерство вищої і середньої
спеціальної освіти УРСР
Київський ордена Леніна державний
університет ім. Т.Г.Шевченка

УКРАЇНСЬКЕ МОВО- ЗНАВ- СТВО

Республіканський
міжвідомчий
науковий
збірник

Заснований у 1973 р.
Випуск 11

Київ
Видавництво при Київському
державному університеті
давничого об'єднання "Вища школа"
1983

В збірник поміщені статті по теоретическим и спеціальним вопросам языкознання, различным разделам курса современного украинского языка /фонетике, лексике и фразеологии, грамматике, словообразованию/, практической стилистики.

Для преподавателей вузов, научных работников, студентов.

У збірнику вміщено статті з теоретичних та спеціальних питань мовознавчої науки, з різних розділів курсу сучасної української мови /фонетика, лексика і фразеологія, граматика, словотвору/, практичної стилистики.

Для викладачів вузів, науковців, студентів.

Р е д а к ц і й н а к о л е г і я: І.К.Кучеренко, д-р філол. наук, проф. /відп. ред./, Д.Х.Баранник, д-р філол.наук, проф., С.П.Бевзенко, д-р філол.наук, проф., О.І.Білодід, д-р філол. наук, проф. /заст. відп. ред./, І.О.Дзвездзелівський, д-р філол.наук, проф., П.С.Лудик, д-р філол.наук, проф., М.А.Жовтобрых, д-р філол. наук, проф., Л.О.Кадомцева, канд. філол. наук, доц. /відп. секретар/, Ф.П.Медведєв, д-р філол. наук, проф., В.М.Русанівський, акад. АН УРСР, дир. Ін-ту мовознавства ім. О.О.Потебні АН УРСР, Н.І.Тоцька, д-р філол.наук, проф.

А д р е с а р е д а к ц і й н о ї к о л е г і ї: 252017, Київ-17, бульвар Т.Шевченка, 14, держуніверситет, кафедра української мови, тел. 21-03-15

Редакція літератури з філології та журналістики

Зав.редакцією М.Л.С к и р т а

у 4602010000-077 540-83
М224/04/-83

© Видавниче об'єднання
"Вища школа", 1983

Д.Х.Баранник, д-р філол. наук,
Дніпропетров.ун-т

ЛЕКСИЧНЕ І СТИЛІСТИЧНЕ ЗБАГАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ
МОВИ В РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції в нашій країні знайшли всебічне підтвердження розроблені В.І.Леніним теоретичні принципи національної і мовної політики. Комуністична партія Радянського Союзу постійно піклується про забезпечення широкого розвитку і функціонування мов соціалістичних націй і народностей нашої країни. Яскравим свідченням цього є розвиток української літературної мови. За роки Радянської влади українська мова розвинулась в усіх своїх структурних складниках, збагатилась її лексичний склад, стилістичні засоби, з'явилися нові функціональні стилі.

"Успішно виконувати свою суспільну роль, — писав І.К.Білодід, — національна літературна мова може лише при умові, коли вона, вбираючи все нове з невичерпної мовної творчості народу, буде розвиватись і функціонувати на рівні вимог епохи, відповідатиме розвиткові суспільства, його соціального, виробничого, наукового і технічного прогресу, станові його освіченості і культури"¹. Саме так розвивається і так функціонує українська мова.

Широта і різноманітність суспільних функцій зумовлює широту і багатоманітність функціональних стилів мови. В українській літературній мові є усі функціонально-структурні стилі, відомі розвиненим мовам світу. Вони продовжують гармонійно розвиватись і далі.

В основному у післяжовтневий період сформувався в чітку, складну функціонально-структурну систему науковий стиль української літературної мови з усіма його диференціальними ознаками — граматичними, лексико-фразеологічними, комунікативно-модальними. Немає зараз такої наукової галузі, яка б не могла бути матеріалізована і комунікативно забезпечена засобами української мови.

Розвиток більшості функціональних різновидів ділового стилю української мови пов'язаний також з післяжовтневим періодом. З'явилися цілком нові його різновиди, які обслуговують сферу міжнародних відносин, державного управління, господарської, громадської

та адміністративної діяльності в республіці. Досить високий рівень нормативності сучасного українського ділового мовлення.

На якісно новому ступені розвитку і функціонування перебуває публіцистичний стиль української літературної мови. Він реалізується у жанрах політично загостреної заклічної статті, передової статті газети, статті на міжнародну тему, політичного коментаря, памфлета, фейлетону, газетного нарису; публіцистичний стиль реалізується в цілому радї усних форм. Про високий рівень розвитку публіцистичного стилю сучасної української мови свідчить успішний переклад на українську мову творів К.Маркса, Ф.Енгельса, повного зібрання творів В.І.Леніна, документів, що стосуються діяльності КПРС, братніх комуністичних і робітничих партій.

Художньо-белетристичний стиль української мови, який ще до Жовтня досяг значного рівня розвитку /у творах класиків української дожовтневої літератури, представників критичного реалізму/, в радянську епоху оформився в досконалу структурно-функціональну систему, форму багатопланового художньо-естетичного осмислення дійсності в позицій марксистсько-ленінського світогляду, на засадах соціалістичного реалізму. Художньо-белетристичний стиль сучасної української мови активно послуговується засобами всіх наявних у мові /і на сьогодні досить розвинених/ функціональних стилів, підпорядковувачи ці засоби естетично-інформативним завданням.

Особливо збагатилась у радянську епоху стильова і стилістична системи українського у с н о г о літературного мовлення. Після Жовтня функціонально і структурно окреслився науковий стиль українського усного мовлення в трьох основних його функціональних різновидах - власне науковому, популяризаторському і навчальному. До Великої Жовтневої соціалістичної революції, зауважував І.К.Білодід, усна українська літературна мова вже мала певні досягнення в своєму розвитку, але "була все ж обмеженою в функціональному розумінні: вона стосувалася лише сфер гуманітарних наук, літературно-професійної, журналістської, мистецької і деяких інших. У сферах матеріально-виробничій, науково-технічній, фізико-математичній, природничій, державно-адміністративній, діловій, в багатьох галузях політичної, загально-культурної вона була ще не вироблена, не сформована"². Науковий стиль сучасного українського усного мовлення має зараз в однаковій мірі добре розвинені і внутрішньо розгалужені гуманітарний, природничий і технічний галузеві варіанти. Тільки після Жовтня сформувалася навчальний функціональний різновид наукового стилю, причому не лише в природничому і технічному варіантах, а й у варіанті гуманітарному /до революції на Україні

не було жодної державної школи, в якій би викладання велось українською мовою/.

Великої еволюції зазнала усна форма публіцистичного стилю. Це зумовлено, зокрема, розвитком традиції давати публічну оцінку визначним подіям і важливим суспільно-політичним явищам сучасності. Маються на увазі доповіді на урочистих зборах, на засіданнях, присвячених звільненню чи святковим датам. Розвинулись нові жанрові варіанти усного публіцистичного мовлення: звітні доповіді на з'їздах та конференціях, виступи зовнішньополітичних коментаторів, бесіди за круглим столом, лекції про міжнародне становище і т.п.

Сформувався в основних своїх структурних компонентах церемоніальний різновид публіцистичного стилю. Цей різновид існує лише в усній формі. У зв'язку з розвитком нових, радянських обрядів і звичаїв створюються нові монологічні форми церемоніального характеру. Це виступи на таких святах, як День урожаю, проводи в Радянську Армію, вшанування трудової сім'ї, посвята в робітники, в колгоспники, в студенти, виступи під час реєстрації шлюбу, на святі народження дитини і т.д.

Структурно збагатився і розширив сферу застосування дискусійно-діловий різновид публіцистичного стилю, що є результатом активно практикованих у наш час колективних обговорень виробничих, побутових та інших питань, пов'язаних з життям і діяльністю певного колективу /існує цей різновид в основному лише в усній формі/.

Вдосконалюється і значно розширив сферу функціонування також розповідний стиль, який за своєю природою є категорією лише усного мовлення і об'єднує в собі два комунікативні різновиди - репродуктивну розповідь і розповідь-повідомлення.

Розповідний стиль українського усного мовлення має порівняно велику традицію. Його мовностилістична структура в основних своїх рисах сформувалась відносно давно. Проте функціональною розгалуженістю і тематичною багатоманітністю, рівнем структурно-стилістичної досконалості і нормативності сучасне усне розповідне мовлення становить якісно нове явище, воно суттєво відрізняється від зразків розповідного монологу минулих часів, зорієнтованого великою мірою на розмовно-діалектну стихію.

Сформувався окремий функціональний стиль літературної мови - інформаційний. Диференціальні ознаки стилю інформації уже чітко простежуються на всіх рівнях мовної структури - комунікативно-модальному, граматичному, лексико-фразеологічному.

Інформаційний стиль існує в чотирьох основних ситуативних варіантах: газетному /писемна форма/, радіо-телевізійному /або мікрофонному/, кінодокументальному і аудиторному /усні форми/. За функціональними ознаками в межах інформаційного стилю виділяються два різновиди – власне інформаційний і коментарний. Коментарний різновид інформаційного стилю з'явився, по суті, в радянську епоху /в основному це усні форми мовлення/. Елементи коментарного мовлення були в українській мові давно. Але вони не утворювали цілісної функціональної системи. У наш час, у зв'язку з розвитком технічних засобів масової комунікації, коментарне мовлення набуло ясно виражених жанрових ознак, сформувались його структурно-граматичні, інтонаційні і модалні риси.

Коментарний різновид інформаційного стилю існує у двох основних варіантах – екскурсійному і репортажному. Якщо певні елементи екскурсійного варіанта коментарного мовлення спостерігались в українській усній мові і до Жовтня, то репортажний варіант – явище цілком нове. Він виник у зв'язку з розвитком радіомовлення і телебачення. Інтенсивно формується внутрішньо-стильова система репортажного мовлення, можливості якого /і функціональні, і структурно-стилістичні/ ще не розкриті.

З'явився новий ситуативний варіант усного літературного мовлення – радіо-телевізійний /мікрофонний/ – з певними особливостями композиційного і мовноструктурного характеру. Зараз за допомогою мікрофона може реалізуватися більшість функціональних стильових різновидів усного монологу. З функціональних різновидів наукового стилю через мікрофон уже вільно реалізується популяризаційний і навчальний. Добре "освоєно" на радіо і телебаченні публіцистичний стиль. Радіо і телебачення набагато розширили функціональні можливості мовлення повідомного типу, зокрема інформаційного стилю /деякі різновиди коментарного мовлення – наприклад, репортажний та кіноекскурсійний – існують лише в мікрофонній реалізації/.

На фоні загальної еволюції жанрів і стилів українського мовлення спостерігаються і випадки зворотного процесу. Функціональні можливості деяких форм усного монологу, зокрема монологу-звернення, згублюються. Це стосується переважної більшості поширених раніше жанрових форм етнографічно-фольклорного різновиду інструктивного стилю /заклинання, ритуальні примовляння/, які зникають.

У формуванні стильової системи сучасного українського усного мовлення велику позитивну роль відіграло російське усне мовлення. Стильові різновиди українського усного літературного мовлення, що

розвинулись в останні десятиліття, могли успішно і швидкими темпами формуватись завдяки взірцям, які вже були вироблені в практиці російського усного мовлення. Це, зокрема, стосується публіцистичного стилю, репортажного різновиду інформаційного стилю, деяких форм церемоніального стильового різновиду.

Особливістю розвитку майже всіх літературних мов з того часу, як вони вже мають порівняно розвинену писемність, є невідповідність у розвитку їх усної і писемної форм. Ця невідповідність є результатом дії принаймні двох тенденцій. По-перше, писемна мова більше, ніж мова усна, зазнає впливу традиції, в ній довше можуть зберігатися давні мовні категорії і стильотворчі засоби, усталені композиційні формули. "Міць традиційності в писемній мові, - зазначав Л.А.Булаховський, - зумовлена самою її природою, помилки її теоретиків-"регуляторів", консервативні тенденції панівних класів, оборонців усталеного, - сукупність цих причин через певний час призводить до великого розриву між мовою книги й поточною мовою усного спілкування"³. По-друге, нормативність писемної форми літературної мови вища у порівнянні з мовою усною. Це пояснюється і самою специфікою писемної форми мови як мови фіксованої, і тією відповідальною офіційною роллю, яка відводилась в усі часи писемній мові. Якщо вимогливість до писемної мови щодо нормативності в усіх літературних мовах завжди була і є порівняно високою, то нормативність усної літературної мови відносно мало контролювалась.

Невідповідність між усною і писемною формами спостерігається і в сучасній українській літературній мові. Але характер цієї невідповідності суттєво змінився.

У радянський період розвитку української мови звелась до мінімуму дія першої тенденції, насамперед ролі традиції як фактора, що стримував розвиток писемної мови, "охороняючи" її від проникнення елементів живої усної мови. Нові лексичні і фразеологічні засоби, граматичні форми, стилістичні прийоми і композиційні моделі, які зв'язуються і відшліфовуються в усному мовленні, стають надбанням і писемної мови.

У сучасній українській мові інакше проявляє себе і друга тенденція в розвитку усної і писемної форм літературних мов. Дистанція, якою вимірюється відставання усного мовлення від писемної мови в галузі нормативності, весь час скорочується. Звичайно, щодо нормативності усне мовлення не стало нарівні з писемною формою української літературної мови. Та цього, очевидно, і не станеться,

Ніскільки усна мова реагується в інших, ніж мова писемна, обставинах.

Усна і писемна форми сучасної української літературної мови, зберігаючи кожна свою специфіку, все більше і більше зближуються, взаємозбагачуючи одна одну. У цьому двосторонньому процесі більш активним є вплив писемної мови на усну /відомо, що усне українське літературне мовлення відставало в своєму розвитку від мови писемної, особливо в дожовтневу добу/. Результатом цього впливу є насамперед розширення системи лексичних і фразеологічних засобів, збагачення синтаксису усного мовлення складнішими, відшліфованими в процесі писемного спілкування структурами, а також зміцнення нормативності сучасного усного монологічного мовлення /точність слововживання, правильна граматична оформленість речення/. Цей вплив писемної мови поширюється в цілому на всі жанрові різновиди сучасного усного літературного мовлення.

Другий аспект, в якому усне літературне мовлення зазнає позитивної дії писемної мови, виявляється у впливі її на формування функціональних стилів усного мовлення, зокрема їх внутрішньоструктурної системи. Це стосується насамперед наукового та власне публіцистичного стильових різновидів усного мовлення, які сформувались під значним впливом відповідних стильових різновидів писемної мови.

Сама природа наукового усного мовлення така, що майже в усіх основних компонентах воно послуговується тими ж мовноструктурними засобами, в ті ж їх модальній оформленості, що й писемна наукова мова. Зрозуміло, отже, що й збагачення стильових засобів писемної наукової мови безпосередньо позначається на її усному варіанті. До того ж, усному науковому мовленню, як правило, передують писемна, текстова його фіксація. А це також не може не сприяти інтенсивній взаємодії мовностилістичних засобів усної і писемної форм наукової мови.

Тісною є взаємодія мовностилістичних систем усної і писемної форм також у публіцистичному жанрі, оскільки в обох ситуаціях маємо однаково широку аудиторію, одного типу і однаково відповідальні завдання. На основі інформаційного стилю писемної мови /це стиль газетних матеріалів повідомного характеру/ сформувалась структурно-стильова система радіо-телевізійного варіанта інформаційного стилю усного мовлення /передачі, що йдуть під рубриками: "Останні вісті", "Телевізійні новини", "Оголошення" і под./.

Одним у цілому ряді випадків формування і розвиток внутріш-

ньоструктурної системи стилів усного літературного мовлення відбувається незалежно від писемної традиції. Так розвинулись і продовжують вдосконалюватись виробничо-діловий і значною мірою церемоніальний різновиди публіцистичного стилю, коментарний різновид інформаційного стилю, розповідний стиль. Вплив писемної мови тут можливий лише в загальноструктурному плані, як прояв загальної еволюції мовної системи, а не в аспекті функціонально-стильовому. Такі з перерахованих стильових різновидів усного літературного мовлення, як виробничо-діловий, церемоніальний, розповідний, зовсім не мають стильових відповідників у писемній мові. Звичайно, є факти виняткові. Можна, наприклад, уявити, що на виробничих зборах читають виступ товариша, який не зміг узяти участі в обговоренні і надіслав свої міркування у письмовій формі. Так само протокольно точно можна записати розповідь. Але про писемний стильовий різновид тут говорити не доводиться.

Той випадок, коли розповідь стає органічним елементом писемного жанру, а іноді визначає й саму суть його композиційної і стилістичної структури, не береться до уваги, оскільки це явище художньо-літературної трансформації усного мовлення, а не сфера його безпосереднього, практичного вияву /прикладом може бути розповідь літературного героя, вкраплена в авторський монолог, а часом і цілі літературні твори у формі розповіді /оповідь/, як, наприклад, "Микита Братусь" О.Гончара/.

Розширення функціональних можливостей української літературної мови в радянську епоху зумовило активний розвиток її структурних засобів, насамперед інтенсивне збагачення лексики.

Крім зовнішніх факторів /вплив конкретних соціальних явищ, розширення комунікативних потреб суспільства/, збагачення оловникового складу мови визначається: а/ внутрішніми можливостями, які базуються на загальних закономірностях розвитку відповідної національної мови, її словотворчих ресурсах; б/ взаємодією зовнішніх факторів і внутрішніх закономірностей розвитку мови, розширенням функціональних /і природно, стилістичних/ можливостей існуючих лексичних одиниць.

У таких аспектах уявляється і загальний процес розвитку лексики української літературної мови за останні шістьдесят років.

Перш за все відбувається якісно-тематичне збагачення лексики української мови, пов'язане з появою нових явищ і понять у різних сферах політичного, економічного, культурного життя нації. Особливо інтенсивно поповнюється новими утвореннями лексики, що належить

мо галузей суспільно-політичної, наукової, виробничо-професійної.

Про рівень розвитку суспільно-політичної лексики сучасної української мови свідчить, наприклад, той факт, що, як уже відзначалося, на українську мову успішно перекладені твори К.Маркса, Ф.Енгельса, повне зібрання творів В.І.Леніна.

Особливо численну групу серед новотворів радянського періоду становить наукова та виробничо-професійна лексика. Виникли нові термінологічні системи, що обслуговують різні науки, галузі. Значна частина цієї лексики зафіксована в термінологічних словниках. Однак велика кількість новоутворених термінів і номенклатурних позначень ще чекає на належну лінгвістичну обробку і фіксацію в лексикографічних працях.

Суттєво збагатилась загальноповивана лексика сучасної української літературної мови, головним чином за рахунок появи слів на позначення нових загальнопоширених явищ, переходу спеціальної лексики до категорії загальноповиваних слів.

Про збагачення лексики української мови в радянську епоху красномовно свідчать видані в останні десятиліття капітальні лексикографічні праці, і насамперед II-томний тлумачний "Словник української мови", в якому наведено, витлумачено і прокоментовано біля 135 тисяч слів, не рахуючи тих, що даються як посилання. Словник є показником надзвичайного багатства сучасної української лексики, її семантичної і стилістичної розгалуженості, високої нормативності, разом з тим він є свідченням великих успіхів сучасної української мовознавчої науки, зокрема лексикографії, яка змогла забезпечити добір, належну наукову обробку, всебічну лінгвістичну кваліфікацію величезного фактичного матеріалу, здійснивши це на високому теоретичному рівні, з чітких марксистсько-ленінських методологічних позицій.

Одним із характерних для мов соціалістичних націй шляхів поповнення лексичного складу є міжмовне контактування. Важливий результат цього процесу – створення спільного міжнаціонального лексичного /як і фразеологічного/ фонду. Фонд спільної лексики, який формують назви понять із сфер ідеологічної, наукової, економічної, культурної, весь час розширюється. Він поповнюється також за рахунок інтернаціональної термінологічної лексики.

У результаті міжмовних контактів народів країн соціалістичної співдружності формується міжслов'янський лексико-фразеологічний фонд. В українській мові ця лексика представлена такими, наприклад,

словами, як більшовик, комсомол, дружба, суботник, колгосп, космодром, дунник, космонавт та багатьма іншими⁴.

Надзвичайно вагомим джерелом збагачення словника української мови в радянську епоху є російське мови. Шляхи збагачення - це і пряме засвоєння російських слів з відповідним їх фонетичним і морфологічним підпорядкуванням законам української мови /політрук, саратник, прораб, передовик, більшовик, шилосос, доход, дунник, об'єм та ін./, і калькування /радянський, п'ятирічка, надплановий, сільрада, сільськогосподарський, партквиток, прапорonosець, високоякісний, першоджерело та ін./.

У становленні деяких функціональних груп лексики української мови роль російської мови особливо суттєва. Мається на увазі, зокрема, термінотворення в науковій і технічній галузях, формування лексики ділової мови. В.М.Русанівський зазначає, наприклад, що із встановленням Радянської влади на Україні постало питання про вибір зразка для творення української наукової мови. Цим зразком могла бути народно-розмовна мова. Але розвиток власне термінів на основі розмовної лексики був неможливий через значення звичності, якого набувала розмовна лексика у книжному контексті. Другий шлях - використати для творення української наукової термінології якусь давню, донациональну літературну мову, наприклад старослов'янську. Але це було неможливо через втрату старослов'янською мовою нейтральності. Третій шлях, зазначає В.М.Русанівський, виявився найбільш правильним - творити термінологію за зразком іншої сучасної мови. "Такою мовою, за зразком якої, творилася українська термінологія, як і книжна наукова мова в цілому, - пише В.М.Русанівський, - природно стала функціонально розвинута й близькоспоріднена російська мова. Використавши це джерело, українська наукова мова позбавилася пейоративної лексики і посіла належне місце серед інших стилів літературної мови"⁵.

Збагачується лексична система сучасної української мови і за рахунок слів з мов інших народів Радянського Союзу: ауд, дежкан, домбра, джигіт, кунак, кумис, юрта, саксаул /тюркські/, харчо /грузинське/, дойна /молдавське/, яранга /чукотське/, хурал /тувинське/ та ін.⁶

Основний масив нової лексики в українській літературній мові радянського періоду становлять слова, утворені за допомогою власних українських мови словотворчих засобів. Активно творяться слова за допомогою всіх основних способів словотворення. Але можна виді-

лити словотвірні явища, що є особливо характерними для українського словотворення у післявоєнний період.

1. Активізувалося творення слів за допомогою суфіксів певних типів, зокрема: -ик, -ник /бетонник, газівник, експлуатаційник, холодильник, кормозапарник/, -ист /-іст, -іст/ /радіст, автомобіліст, пропагандист, програміст, скреперист, значкіст, каноїст/, -ець /Бамівець, гіталовець/, -івець /авангардівець/, -ниц/я/, -чип/я/ - для творення назв жінок за професією /кранівниця, шліфувальниця, буряківниця/.

2. Помітно збільшилась кількість слів, утворених за допомогою префіксів без- /без'ядерний/, над- /надзвукочувальний/, між- /міжконтинентальний, міжконтинентальний/, проти- /протипожежний/ та ін.

3. Великого поширення набуло творення складних і складноскладених слів. Намітилась тенденція до перетворення часто вживаних початкових або кінцевих основ складних слів у морфеми, які іноді називають префіксоїдами і суфіксоїдами /слова з початковими авто-, авіа-, радіо-, теле-, біо- або кінцевими -мет, -мір, -хід, -нос/.

Новим явищем у номінації є своєрідні складні назви - іменники з числовим визначником /"Совз-10", "Абітурієнт-82"/. Можливості утворення таких назв практично необмежені. Як лаконічні і семантично місткі виразисті назви, вони можуть утворюватися в найрізноманітніших сферах функціонування мови, іноді - і як локальні назви в певних виробничих чи інших колективах, з нагоди конкретних подій або заходів.

Для епохи науково-технічної революції характерний розвиток численних галузей, що перебувають на стику наук. Як результат цього в українській мові з'являється велика кількість складних назв, що фіксують зв'язок суміжних наук. Слова ці - переважно термінологічного характеру: радіоелектроніка, лінгвоматематика, астрофізика.

Все більш поширеними в сучасній українській мові стають складні назви, що являють собою неприкладкові поєднання двох /іноді - трьох/ іменників. Це переважно назви осіб за професією, машин, механізмів, підприємств, будівель /агроном-овочівник, маляр-монтажник, фільтр-прес, база-холодильник, радгосп-технікум, місто-супутник/.

4. Характерною особливістю розвитку номінативних засобів мови української мови, як і інших мов народів СРСР, є велике поширення словосполучених назв: обчислювальний центр, космічний корабель, комсомольський штаб та ін.

5. Продуктивним у радянську епоху стало творення слів лексико-семантичним способом. З'явилися нові аспекти словотворення цього типу. Мався на увазі перш за все перенесення в нову функціональну сферу, зокрема до категорії власних назв, загально-відомих слів. Так утворені численні найменування заводів, колгоспів, пароплавів, поїздів, видавництва, кінотеатрів, газет, журналів і т.д. Наприклад: "Зоря комунізму" /колгосп/, "Тарас Шевченко" /теплохід/, "Дніпро" /готель/, "Радянська Україна" /газета/, "Перець" /журнал/, "Космос" /кінотеатр/, "Каштан" /поїзд/. Первісна семантика слова, як правило, стирається, воно стає символічною назвою, і на нього починають поширюватися всі ознаки, характерні власним назвам як лексичним одиницям.

Кількість таких номінацій весь час зростає. Процес охоплює уже не тільки сферу суспільних явищ, він активно проникає в повсякденну мовну практику радянських людей. Так утворені численні назви побутових машин /холодильників, пылесосів, пральних машин/, електробритв, вентиляторів, назви кремів, одеколонів, цигарок, напоїв і т.д. Характерно, що основну масу таких номінацій, як зауважує Л.С.Паламарчук, "складають ті слова й словосполучення, які вже увійшли або входять до спільного лексичного фонду мов народів СРСР внаслідок взаємодії національних мов радянських народів між собою"⁸.

Другий напрямок лексичного і, природно, стилістичного збагачення сучасної української літературної мови за рахунок внутрішніх ресурсів забезпечується процесами, що відбуваються в самому значенні слова, в його семантичній структурі /природно, не без впливу тих загальних закономірностей, які характеризують розвиток мов соціалістичних націй в СРСР в умовах постійного їх контактування/. Тут можна виділити кілька явищ:

- 1/ Більш чітко окреслилась семантика слів української мови;
- 2/ Розширився семантичний зміст багатьох слів, головним чином за рахунок метафоризації та переосмислення;
- 3/ Чіткішою стала стилістична диференціація значень у межах загальної семантики слова;
- 4/ Завдяки збільшенню семантичного обсягу слова, появі нових значень, а також творенню нових лексичних і фразеологічних одиниць розширились синонімічні зв'язки слів, збагатилась лексична і фразеологічна синоніміка української мови.

Явища і закономірності, простежувані в багатоаспектному процесі лексичного і стилістичного збагачення української літератур-

ної мови, в результаті органічної взаємодії зовнішніх факторів, викликаних необхідністю забезпечити широкі комунікативні потреби нового суспільства, з внутрішніми закономірностями розвитку мови. Суттєве значення при цьому має факт контактування української мови з мовами інших соціалістичних націй Радянського Союзу, зокрема з російською мовою.

Розвиток мови, лексичне і стилістичне збагачення її ставить перед українським радянським мовознавством нові завдання. Дослідження структурних і функціональних якостей мови допоможуть у визначенні закономірностей мовного розвитку взагалі і на конкретному етапі зокрема. Результати таких досліджень можуть бути використані для прогнозування окремих аспектів мовного розвитку і - якось міром - для втручання в ці процеси /особливо в галузі термінотворення, оформлення нових номенклатурних позначень і под./. Дослідження нових явищ сприятиме оптимальній організації мовного спілкування, підвищенню рівня його досконалості, нормативності.

Основні завдання дослідження лексичного і стилістичного багатства української мови і нових явищ у цій галузі можна представити в такому вигляді:

1. Характеристика зовнішніх факторів, що впливають на процес розвитку лексичних і стилістичних засобів української мови; встановлення загальних механізмів таких впливів і переважних сфер найбільш інтенсивних впливів.

2. Дослідження внутрішньоструктурних закономірностей збагачення лексичного складу сучасної української мови. На особливу увагу заслуговують такі явища: а/ характеристика способів особливим продуктивного на даному етапі словотворення і дослідження нових аспектів у межах відповідного продуктивного типу творення слів; дослідження нових способів номінації /наприклад, у межах лексико-семантичного способу словотворення/; б/ розширення досліджень у галузі термінотворення, уточнення закономірностей творення термінів у різних наукових і технічних галузях і на цій основі - формулювання практичних рекомендацій.

3. Дослідження закономірностей розвитку і розширення семантики слова, поява нових значень, вивчення механізмів цього процесу.

4. Характеристика шляхів і способів синонімічних зближень слів, зокрема у зв'язку з розвитком нових функціональних стилів української мови.

5. Дослідження стильотворчих можливостей різних лексичних категорій у функціональних стилях мови. Спеціального дослідження потре-

бує лексична /і фразеологічна/ структура стилю масової інформації.

6. Дослідження явищ контактування, взаємовпливу і взаємозбагачення мов народів СРСР на лексичному рівні.

7. Дослідження процесів формування спільного лексичного фонду мов соціалістичних націй СРСР і ролі російської мови в цьому процесі. Шляхи формування такого фонду, зокрема в українській мові.

8. Створення праць, спрямованих на поліпшення культури слововживання в різних стилевих різновидах мови, зокрема в нових функціональних її проявах /наприклад, у сфері масової інформації, науково-технічній галузі тощо/.

9. Створення словника нових слів і словосполучних назв з періодичним повторенням видань через певні відрізки часу.

¹ Білодід І.К. Розвиток мов соціалістичних націй СРСР. К., 1967, с. 57. ² Білодід І.К. Роль усної літературної мови в мовній практиці соціалістичного суспільства. - В кн.: Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення. К., 1965, с. 24.

³ Булаховський Л.А. Нариси з загального мовознавства. К., 1959, с. 247. ⁴ Філософські питання мовознавства. К., 1972, с. 164.

⁵ Русанівський В.М. Співвідношення функціональних і експресивних стилів мови. - В кн.: Слово і труд. К., 1976, с. 79-80. ⁶ Паламарчук Д.С. Українська радянська лексикографія. К., 1978, с. 36-37.

⁷ Мова сучасної масово-політичної інформації. К., 1979, с. 50-52.

⁸ Паламарчук Д.С. Нові номінації як один із аспектів збагачення словника. - В кн.: Слово і труд, с. 137.

Подана до редколегії 24.03.82

Л.Г.Боярова, викл.,
Харків. ун-т

ВАРІЮВАННЯ ПЛАНУ ВИРАЖЕННЯ І ПЛАНУ ЗМІСТУ В МЕЖАХ ОДНІЄЇ ФРАЗЕОЛОГІЧНОЇ ОДИНИЦІ

Для дослідження синонімічних відношень дієслівних фразеологізмів, зокрема для визначення меж фразеологічної синонімії, важливе значення має розмежування фразеологічних варіантів і синонімів у мові. У пропонуваному дослідженні це питання розв'язується на

Фразеологічному матеріалі, представленому в одинадцятитомному тлумачному "Словнику української мови"¹.

Проблема синонімічних відношень дієслівних фразеологізмів переглядається з проблемою встановлення варіантних форм фразеологізму в таких питаннях: тотожність і окремість фразеологічної одиниці /далі - ФО/, можливість і межа варіювання компонентного складу фразеологізму. У коло цих питань потрапляє лише певний вид змін матеріальної основи фразеологізму - заміна компонентів за складом. Загальноприйнятою є точка зору, згідно з якою фразеологічні одиниці з фонетичними, морфологічними чи словотвірними змінами того самого компонента вважаються варіантами одного фразеологізму. Варіювання дієслівного компонента за видом у дієслівних ФО визначається вченими як варіанти однієї одиниці або як її граматична кореляція. Однак у науковій літературі немає єдиної думки про сутність варіювання фразеологізмів за складом компонентів, що виявляється і в різній термінології, яку вживають вчені, аналізуючи це явище, - лексичні варіанти, компонентні синоніми, компонентні синоніми і варіанти-синоніми, структурні синоніми, варіанти і варіати та інші. Як справедливо відзначає Л.А.Куликова, "наявність у фразеології великої кількості одиниць, що збігаються за структурою і відрізняються одним, рідше - кількома лексичними компонентами, а внаслідок цього і деякою рухомістю образної основи, поставила перед дослідниками складне завдання"². Справді, ті відмінності, які є у плані вираження двох фразеологічних одиниць, можуть в одних випадках зумовлювати відмінності і в плані змісту, в інших - зберігати тотожність їх значень. У цій проблемі виділяються такі питання: 1/ чи може фразеологізм як двостороння одиниця мови мати варіанти не тільки в плані вираження, а й у плані змісту; 2/ якщо може, то які наявні відмінності у плані вираження і в плані змісту зберігають тотожність одиниці. У науковій літературі висловлюються найрізноманітніші думки з поставлених питань.

Деякі вчені вважають, що фразеологізм може варіюватися лише в плані вираження. Наприклад: "Фразеологічні ... в а р і а н т и ... при спільності значення характеризуються повною т о т о ж н і с т ь ю образної структури і експресивності лістичного забарвлення, що і створює можливість паралельного їх функціонування в різних контекстах"³; "Виходимо із розуміння варіантів як різновидів фразеологічної одиниці, тотожних за якістю і кількістю значень, стилістичними і синтак-

сичними функціями..."⁴; "Під структурною варіантністю одиниці мови /автор відносить до неї всі види змін компонента/ компонентів ТО. Д.Б./ розуміється зміни в її структурі у плані вираження при відсутності будь-яких змін у плані змісту"⁵, та інші. Існує й інша думка, згідно з якою у межах однієї фразеологічної одиниці можливе варіювання не тільки плану вираження, а й плану змісту. Наприклад: "Наявність у фразеологізмів різних форм уживання передбачає також співвідношення і відмінність їх в інших планах: за їх стилістичною характеристикою, емоційно-експресивним забарвленням, нормативністю і ненормативністю і т.д. Але й така диференціація форм уживання також не вносить змін у категоріальну сутність фразеологізму"⁶; "В усному мовленні, а через нього і в писемному часто спостерігаємо, що на стилістично нейтральні компоненти фразеологічних одиниць "нависуються" їх емоційно-експресивні відповідники"⁷ та інші. Узагальнюючи існуючі в науковій літературі думки про варіювання фразеологізму за складом компонентів, виділяємо дві точки зору у розв'язанні цього питання. Одна з них представлена в роботах А.В.Куніна, Ю.Ю.Аваліані, Д.І.Ройзензона, Є.А.Іванчикової та інших і характеризується визнанням того, що фразеологізми мають варіанти лише в плані вираження, при цьому не зачіпається план змісту даних одиниць. У такому випадку фразеологізми з компонентами, які варіюються, аналізуються як самостійні мовні одиниці, що значно розширює межі фразеологічної синонімії. Близьким до цього погляду є трактування аналізованого мовного явища О.М.Бабкіним: "Ідея єдиної фразеологічної одиниці, що варіює один із своїх компонентів, з'являється в результаті зведення до купи окремо існуючих і своєрідно функціонуючих виражень при ігноруванні їх індивідуально-стилістичних якостей"⁸. На його думку, фразеологізми з компонентами, що варіюються, не слід виводити із колінонімічних фразеологічних одиниць. Однак подібне трактування цього явища, як справедливо відзначає В.М.Мокієнко, "значно збіднює поняття фразеологічного варіанта і надмірно розширює поняття фразеологічного синоніма"⁹. Друга точка зору знайшла відбиття в працях О.І.Молоткова, Д.Г.Скришник, А.А.Такіашвілі та інших учених, які вважають, що зміна складу компонентів фразеологізму може зачіпати і план змісту, однак це не заважає розглядати подібне варіювання його матеріальної основи у межах однієї мовної одиниці.

Проаналізований нами мовний матеріал дозволяє зробити висновок, що фразеологізм як лексичонна мовна одиниця може мати варіанти не тільки в плані вираження, а й у плані змісту. При відсутності

міні компонентів фразеологізму за складом виділяємо такі випадки варіювання Ф0: 1/ змінювання в плані вираження не торкається плану змісту даної фразеологічної одиниці; 2/ змінювання в плані вираження модифікує емоційно-експресивне забарвлення фразеологізму і, таким чином, торкається плану змісту; 3/ варіювання в плані вираження зумовлює рухомість образної основи Ф0, тобто змінює і план змісту; 4/ варіювання в плані вираження викликає не тільки рухомість образної основи фразеологізму, а й змінює його емоційно-експресивне забарвлення. У першому і в другому випадках взаємозамінюються такі компоненти, які семантично близькі між собою у вільному вживанні, наприклад: кадити фіміам /кому, перед ким/, палити фіміам /кому, перед ким/, курити фіміам /кому, перед ким/; за патли тягати /кого/, за патли цупити /кого/; натокти морду /кому/, натокти цику /кому/; згинатися в дугу /перед ким/, згинатися в три дуги /перед ким/. У науковій літературі така взаємозаміна пояснюється по-різному, протилежними думками є такі: "І е к о и ч н і в а р і а н т и фразеологічних одиниць виникають найчастіше внаслідок с и н о н і м н и х замін компонентів"¹⁰ і "Відсутність у компонентів фразеологізму лексичного значення виключача", звичайно, ровуміння варіантного ряду компонентів як відповідного синонімічного ряду слів"¹¹. Мабуть, у даному випадку слід говорити про певну закономірність взаємозаміни компонентів Ф0 за складом - компонент фразеологізму може замінюватися таким, який має спільні ознаки з ним, але встановлюється ці ознаки поза фразеологічною одиницею. У її межах між компонентами не можна встановити ніяких семантичних відношень синонімічного характеру, оскільки компоненти Ф0 не мають властивостей слів вільного вживання. Серед аналізованих дієслівних фразеологізмів досить багато варіантів утворюється шляхом взаємозаміни компонентів, між якими у вільному вживанні існує семантична близькість подвійного роду, - дані компоненти належать до однієї семантичної групи чи входять до одного синонімічного ряду. Наприклад: витися в"ьном /біля/навколо кого/, звиватися в"ьном /біля/навколо кого / і крутитися в"ьном /біля/ навколо кого/; ламати шашку /перед ким/ і ламати бриль /перед ким/; з медом та маком промовити і з медом та маком сказати: нам"яти чуба /кому/ і нам"яти чуприну /кому/; загинуті смертю хоробрих, умерти смертю хоробрих і полягти смертю хоробрих. При взаємозаміні компонентів такого типу не спостерігається рухомості образної основи Ф0, але можливі відхилення в емоційно-експресивному забарвленні.

На нашу думку, не можна погодитися з тим, що деякі компоненти,

які варіюються у складі фразеологічної одиниці, часто класифікуються у науковій літературі як оказіональні синоніми "... у межах певного замкненого фразеологічного ряду - контекстуально синонімічних у фразеологічних одиницях..."¹², тобто "...деякі слова стають синонімами всередині фразеологізму, в оточенні специфічних словесних зв'язків"¹³. Подана точка зору не відбиває сутності компонентів фразеологізму, які виходять з лексичних одиниць генетично. Компоненти, між якими немає генетичної семантичної близькості, не тільки не стають, на нашу думку, синонімами всередині Ф0, але зумовлюють таке її змінювання в плані змісту, як зрушення образної основи /внутрішньої форми/. Наприклад: скагати на задніх лапках /перед ким/, ходити на задніх лапках /перед ким/; гнути коліна, гнути шию; скінчити дні, скінчити життя, скінчити шлях; лягати /лягти/ трупом, лягати /лягти/ кістками, лягати /лягти/ головами; знайти кінець, знайти могилу, знайти вічний спочинок; положити голову /за кого-що/, положити душу /за кого-що/, положити життя /за кого-що/; полатати боки /кому/, нам"яти боки /кому/; утерти маку /кому/, дати маку /кому/. У деяких випадках рухомість образної основи супроводжується зміною емоційно-експресивного забарвлення фразеологізму: лизати руки /кому/, лизати п"яти /кому/; закрити очі, замкнути очі. При такій взаємозаміні компонентів утворюються форми вживання Ф0, які являють собою перехідні випадки між варіантністю і синонімією, - варіанти-синоніми. Цей термін уживався в науковій літературі, але в іншому значенні. Наприклад, Т.І.Коваленко вводить його для розмежування синонімів, які виникли з одного джерела /варіанти-синоніми/, і синонімів, що походять з різних джерел /компонентні синоніми/. Однак автор відразу ж цілком справедливо відзначає, що "відмежувати варіанти-синоніми від компонентних часом дуже важко і тому часто потрібен еккурс в історію мови"¹⁴.

У даній роботі взаємозаміну компонентів Ф0 за складом пропонується класифікувати таким чином: 1/ лексичні варіанти - варіювання компонентів /або сполучень компонентів/, які семантично близькі у вільному вживанні; 2/ варіанти-синоніми - варіювання компонентів /або сполучень компонентів/, між якими немає генетично семантичної близькості. Подана диференціація встановлюється відносно легко, оскільки більшості компонентів Ф0 може вживатися у вільних словосполученнях, а отже, і мати певні семантичні відношення з однорідними мовними одиницями. Оскільки тотожність внутрішнього образу варіантів фразеологізму є однією з основ-

них їх ознак, то і класифікація змін фразеологізму за складом його компонентів повинна спиратися насамперед на цю ознаку. Лексичні варіанти фразеологічної одиниці характеризуються тотожністю образної основи, варіанти-синоніми – її рухомістю. Виявлена закономірність змінювання в плані змісту /рухомість образної основи викликається взаємозаміною компонентів, які не є семантично близькими у вільному вживанні/ дозволяє розглядати варіанти-синоніми як перехідний випадок між варіантністю і синонімією, але у межах однієї фразеологічної одиниці, з перевагою варіантних відношень на даному етапі її розвитку, зафіксованому "Словником української мови". "...При відмежуванні фразеологічної синонімії від явища варіантності слід враховувати роль внутрішньої форми у розвитку фразеологічного значення... Розходження у внутрішній формі між двома рівнозначними фразеологізмами призводить до поступового переродження варіантів того самого фразеологізму в самостійні синонімічні фразеологізми"¹⁵.

Вважаємо, що є всі підстави розглядати подане вище варіювання фразеологізму в плані вираження і в плані змісту в межах однієї мовної одиниці. Проведений аналіз дієслівних фразеологізмів показав наявність перехідних випадків між варіантністю однієї одиниці і синонімією різних фразеологічних одиниць. Розв'язання проблеми тотожності й окремоті ФО має важливе значення для встановлення фразеологізмів з самостійним семантичним і синонімічним значенням.

¹Словник української мови: В 11-ти т. К., 1970-1980. ²Кудикова Л.А. К проблеме фразеологической вариантности /на материале фразеологии жаргонов возрастных групп/. - Тр. / Моск. пед. ин-т иностр. яз. им. М.Тореза. 1974. Вопр. романо-германской филологии, вып. 75, с. 128. ³Авалдани Ю.Ю., Гойзензон Л.И. О разграничении синонимии и вариантности в области фразеологических единиц. - В кн.: Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей. Баку, 1968, с. 72. ⁴Куниин А.В. Английская фразеология /теоретический курс/. М., 1970, с. 145. ⁵Иванникова Е.А. Об отдельности и тождестве фразеологизма в случаях структурной вариантности фразеологических единиц. Тула, 1968, с. 121. ⁶Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. Л., 1977, с. 153. ⁷Скрипник Л.Г. Фразеология української мови. К., 1973, с. 124. ⁸Бабкин А.М. Русская фразеология, ее развитие и источники. Л., 1970, с. 85. ⁹Мокиенко В.М. Славянская фразеология. М., 1980, с. 25. ¹⁰Скрипник Л.Г. Фразеология української мови, с. 123. ¹¹Молотков А.И. Основы фра-

езології російського мови, с. 76. ¹² Авалянц Ю.Ю., Ройзензон Л.И. О розграниценні синонімії та варіантності в області фразеологічних одиниць. - В кн.: Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей, с. 75. ¹³ Такишвили А.А. Об одном виде фразеологических вариантов /на материале грузинского языка/. - В кн.: Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей, с. 83. ¹⁴ Коваленко Т.И. К вопросу о вариантах и синонимах глагольных фразеологизмов в современном русском языке. - Учен. зап./ Моск. пед. ин-т им. Н.К.Крупской. 1966, т. 160. Рус. яз. Вопр. рус. фразеологии, вып. 11, с. 68. ¹⁵ Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов. М., 1978, с. 108.

Подана до редколегії 12.02.82

В.Ф.Чемес, асп.,
Київ. ун-т

ЗМІНИ В СЕМАТИЦІ СЛОВА ВНАСЛІДОК МІЖМОВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

У процесі взаємодії мов відбуваються зміни в семантиці слів. Такі зміни прийнято називати семантичними запозиченнями. Як вказує С.В.Семчинський, "під семантичним запозиченням слід розуміти запозичення лексичного значення під впливом полісемії іноземного слова"¹. Принциповою відмінністю семантичних запозичень від інших проявів міжмовної інтерференції є те, що "при семантичному запозиченні, на відміну від калькування, в мові не виникає нова фонеморфологічна зовнішність, а використовується існуюче слово. Тому семантичні запозичення /або запозичення лексичних значень/ приводять до розвитку полісемії слів аж до виникнення омонімів"².

Як ілюстративний матеріал у нашому дослідженні використано інтерференційні приклади, виявлені у газеті "Новий вік", що виходить українською мовою у СРР. На семантичні запозичення припадає близько третини всіх інтерференційних явищ на лексико-семантичному рівні у мові цього видання /поряд із власне запозиченнями і кальками/. З'ясувалось, що семантичне запозичення найбільше виявляє себе в іменниках, потім у дієсловах, що разом складає більше 3/4 усіх прикладів.

ІМЕННИК. Характерним прикладом семантичного запозичення з усіма системними наслідками цього процесу є слово *constructor*, основ-

на значення якого "будівельник". Інтерференційні зміни поширилися при запозиченні значення одного слова на всі похідні від нього /конструктор/, і тепер замість утворень від нормативного будівельник маємо утворення від конструктор, слова, яке в українській мові має вузьке специфічне значення "проектувальник, складач машин" і ні в якому разі не "будівельник". Наприклад: "Видатного успіху ... добились конструктори". В румунській мові слово конструктор обов'язково вживається у складі словосполучення типу construc-tor de maşini /дослівно конструктор машин, машинобудівник/, засвідчуючи те, що в мові газети конструктор - це справді семантичне запозичення із значенням "будівельник". Маємо цілий ряд однокореневих слів із цим новим запозиченим значенням: "майстер-конструктор" - "заслужений будівельник"; "...розпочато конструкцію третього рудовозу", рум. construcţie - "будівництво"; "...промисловість і конструкції охоплюватимуть 47-48% ...", рум. construcţii/множина/ - "будівельна промисловість". Таким чином, слово конструктор полісемантизувалося, йому надається перевага порівняно з нормативним будівельник.

Більшість семантичних запозичень відбувається під впливом ідентичності, взаємозамінності синонімів у румунській мові, що автоматично переноситься і в українську мову газети. Так, наприклад, внаслідок нерозрізнення в румунській мові значень "поява", "вихід" і "виникнення" маємо поява на місці вихід і виникнення: "...25-річчя від появи першого номера...", рум. aparitie - "вихід", "поява" тощо; "Питання появи життя завжди турбувало людину". Внаслідок ідентифікації значень маємо відносно негативний з погляду лексичного складу української мови процес усунення ізжитку слів синонімічного ряду і семантичного "перевантаження" слова, яке залишилось /довільно вибраного із цього ряду: поява; вихід; виникнення → /рум. aparitie/ → поява/.

Аналогічне явище простежується і на прикладі пари наближення - зближення, які не є в українській мові повними синонімами: "Наближення між містом і селом...", рум. apropiere - "наближення, зближення". Отже, злиття в одному слові /наближення/ двох значень українських слів призвело до того, що це слово почало означати різні просторові відношення, тобто воно стало полісемантичним на зразок румунського. Як результат - префікс на- втратив чітку просторову співвіднесеність.

Своєрідний інтерференційний процес засвідчує такий приклад: "Дослідження генетичного кодексу..." У румунській мові і код і ко-

декс передаються одним словом cod. Здавалось би, можна було сподіватися і в українському варіанті тексту код, але маємо кодекс. Тут, очевидно, "втрутився" словник, який перекладає /і цілком правильно/ румунське cod українським кодекс із значенням типу "кодекс законів"³ - рум. codul legilor; далі кодекс із цього словосполучення переноситься і у вираз генетичний кодекс. У результаті відбулася своєрідна метаморфоза: із мови газети витіснено код - слово, яке в у лексиці як румунської, так і української мов.

ПРИКМЕТНИК. Ця частина мови теж виявляється досить "сиринятивом" до семантичних запозичень. Взяти, хоча б, взаємодію слів особливий, окремий, винятковий, які, природно, мають свої відповідники в румунській мові. Однак сфера їх вживання, їхні значення часто не збігаються в обох мовах. У румунській мові слова із значенням "особливий" і "окремий" виступають повними синонімами. Про це можна говорити, маючи на увазі, що українському особливий, залежно від контексту, відповідають румунські deosebit, neobişnuit, arşial, separat, у той час як із значенням "окремий" /яке в українській мові не цілком синонімічне з "особливий"/ вживаються ті ж слова, що й із значенням "особливий": separat, deosebit /залежно, залежно від контексту/ та ще слова, які вживаються виключно в значенні "окремий": izolat, aiferit. Звідси виходить, що слова особливий і окремий у мові газети стають контекстуальними синонімами під впливом такої синонімії у румунській мові. Проте коли вдатися до прикладів, виявляється вживання цих слів /особливий, окремий/ замість третього слова, а не на місці один одного, як того можна було сподіватися: "...здобули особливі результати по зниженню собівартості..."; "...вісті про особливі успіхи, омержані в ...змаганні". Як бачимо, ні прикметник окремий, ні особливий у таких контекстах не можуть вважатися нормативними. Тут слід було б вжити винятковий або важливий /значний/. Але ні винятковий /exceţional, exclusiv /, ні значний /însemnat, important/ не вживаються у румунській мові із значенням "особливий, окремий", а винятковий взагалі стоїть осторонь, не вступаючи в синонімічні відношення на словниковому рівні. Слова значний і важливий - взаємозамінні лише в межах своїх певних значень. В той же час окремий вживається на місці потрібного особливого /"...спалах динамізму, окремого колориту", рум. coloritul deosebit/, що зрозуміло, оскільки особливий і окремий - синонімічні. Але як слово окремий стало на місці потрібного оцінцiального в таких прикладах?: "Окрема програма заходів у цьому напрямі..."; "В окремих коментаріях..." Це полониться си-

номімію прикметників особливий і окремії. Із значенням "спеціальний" можливе вживання румунського особливий, а оскільки особливий і окремії - синоніми /*deosebit, separat* /, то додаткове значення слова особливий - "спеціальний" переноситься і на окремії. Тому й маємо в українському контексті окремії замість спеціальний. Як результат дослідження цього складного інтерференційного процесу можна вказати на ті значення, які додалися українським прикметникам внаслідок семантичного запозичення і подальшого перерозподілу запозичених значень: 1/ особливий ---- - "окремії", "важливий", "значний"; 2/ окремії ---- - "особливий", "спеціальний".

ДІСЛОВО. Вкажемо на кілька характерних прикладів семантичних змін у структурі діслів внаслідок загальних, як виявляється, для всіх частин мови інтерференційних процесів. У мові вказаного видання, наприклад, ідентифікуються значення українських діслів викликати, закликати, яким, у свою чергу, надається значення "привертати" у такому контексті: "...обкладинки прикликають увагу", рум. а *chema* - "викликати, закликати, кликати". Однак у словосполученні привертати /викликати/ увагу румунська мова використовує не *a chema*, а *a atrage* - "тягти, витягати, притягати". Тому, очевидно, двомовний індивід за аналогією до румунського притягати в аналізованому словосполученні "довантажин" семантично і українське прикликати, що стало означати притягати /при нормативному привертати/.

Українська літературна мова розрізняє виходити і вирušати як неповні синоніми, вживання яких обмежене певними комунікативно-стилістичними рамками. Так, із переносним значенням "базуватись на чомусь" може вживатися лише виходити.

Румунське *a veni* - "прибути" не розрізняє, як саме прибути /прийти чи приїхати/, тому маємо йти на місці потрібного їхати: "...постараються прийти в Мару і на майбутній рік".

Полісемантичне румунське *a uni* залежно від контексту може передаватися українськими відповідниками із значенням "з'єднувати, позичувати, об'єднувати".

Приклади інтерференційних змін у семантиці слова, де виявляється нерозрізнення додаткових відтінків значень українських спілнокоренових слів із різними префіксами, характерні для процесів українсько-румунської мовної взаємодії на лексико-семантичному рівні, причому незалежно від частини мови. У зв'язку з цим можна говорити про відмінності у мовах лексико-семантичного порядку, що при-

зводять до семантичного запозичення. Ці відмінності полягають у тому, що українська мова, на відміну від румунської, більше використовує лексичний /словесний/ ряд мови, тобто українське слово характеризується більшою моносемічністю, і, навпаки, для румунської мови характерне інтенсивніше використання семантичного ряду мови, тобто румунське слово характеризується більшою полісемічністю. В межах розглянутих прикладів ці особливості можна вважати однією з основних причин семантичного запозичення.

¹ Семчинський С.В. Семантична інтерференція мов. К., 1974, с.202. ² Там же. ³ Dicționar romîn-ucraînean. București, 1963. 564 p.

Подана до редколегії 12.03.82

Є.Г.Конопленко, асп.,
Ін-т мовознавства АН УРСР

СТАНОВЛЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ, СПІВВІДНОСИХ ЗА ЗНАЧЕННЯМ З ПРИСЛІВНИКОМ

В українській мові досить поширені стійкі словосполучення, що вживаються з адвербіальним значенням, наприклад: "рано чи пізно", "до нових вінків", "з одного маху", "куди не ткниш", "час від часу", "з першого погляду" та інші. Співвідносні з прислівниками, фразеологічні звороти виражають ті ж значення, що й слова-прислівники /якість дії, стану/ і обставини, при яких відбувається дія. Стійкі словосполучення з адвербіальною семантикою розглядаються як двопланова одиниця, що відображає предмети і явища об'єктивної дійсності, у десигнації якої розрізняють сигніфікативний, денотативний та конотативний аспекти. Влучність характеристики, сконденсованість думки, наявність у адвербіальних фразеологічних одиниць конотативного компонента, що містить у собі суб'єктивне ставлення мовця до світу об'єктивних явищ, пояснюється, зокрема, і основою становлення їх як специфічних мовних одиниць.

Основним способом утворення фразеологічних одиниць є, як відомо, семантична трансформація значення вільного словосполучення у фразеологічно зв'язане, що відбувається на основі різних семантичних процесів, — різні типи переносу. В історичній перспективі перехід вільних словосполучень в семантично цілісні і синтаксично неподільні, за Б.О.Ларінім, відбувався в три етапи. На першому етапі словосполучення могли вживатися як вільно, так і постійно з "підви-

щеною образністю", на другому етапі воно перетворюється на стійке метафоричне словосполучення і на третьому - в ідіоматичне, не подільне¹.

Різні процеси і способи фразеотворення і їх роль помітно змінювались на різних етапах розвитку фразеології. "...На більш ранніх періодах розвитку мови фразеологічні одиниці найбільш активно формувались, мабуть, на основі семантичного розвитку і перетворення вільних словосполучень, що зв'язані з найменуванням побутових реалій, а також вичленовувались з фольклорних фрагментів"². Безперервно відбувається оновлення фразеологічних елементів, причому, на сучасному етапі розвитку української мови пріоритет належить суспільно-політичній, науково-технічній сферам³.

Вивчення явищ фразеологізації при сприйнятті образних засобів на синхронному зрізі немислиме без знань і чіткого розуміння того історико-семантичного процесу, яким визначає їх утворення і розвиток. Ось чому у багатьох фразеологізмах адвербіальної семантики зберігається образ, співзвучний епосі або соціальному, професійному середовищу /"на живу нитку", "як з голочки", "одинадцятим номером", "на вагу золота", "на всі сто процентів", "єдиним фронтом", "з ком'юнічною швидкістю" та ін./.

Метафоризація є найтиповішим випадком переосмислення вільного словосполучення. Перенесення найменування здійснюється на основі схожості предметів, явищ, дій /"оком не моргнеш", "не покладаючи рук", "голкою віде ткнути", "куди не поткнешся"/. Фразеологізм і вільне словосполучення-прототип належать до різних семантичних сфер. Метафоричне перенесення відбувається на основі певної ознаки, яка в даний момент виявляється з тих чи інших міркувань найбільш значимою і яка пов'язує образ /вільне словосполучення/ і нове утворення на основі цього образу /фразеологізм/. Метафоризація, постійне, повторюване вживання у переносно-узагальненому значенні поза контекстом вільного словосполучення спричиняють становлення стійких фразеологічних зворотів з адвербіальним значенням. Фразеологізми-метафори пов'язані з різними предметно-чуттєвими сферами і активність їх функціонування у різні часи неоднакова, що зумовлено дією екстралінгвістичних чинників. До складу прислівникових стійких зворотів входять давні метафори "засукавши рукава", "не покладаючи рук", "лиха прикупивши" і под.

Спостереження свідчать, що значна частина фонду фразеологічних одиниць, співвідносних значенням з прислівником, утворилася на

основі механізму метонімічних змін, який полягає в перенесенні найменувань явищ, предметів, дій і їх ознак за суміжністю або ширше – за їх зв'язком у просторі і часі, що є формами існування матерії. У лінгвістичній літературі останнім часом зріс інтерес до висвітлення співвідносності фразеологічних одиниць і слів, до встановлення спільності і різниці між ними⁴. Проблема становлення прислівникових фразеологізмів теж торкається цих питань. Так, характерною ознакою метонімічних фразеологізмів адвербіальної семантики є поширеність утворень дії і стану, що не є характерним для лексичної метонімії. Це явище пояснюється складністю загального значення фразеологічної одиниці, у створенні якого беруть участь його компоненти.

Особливий вид метонімії, в основі якого лежать кількісні співвідношення між тим, з чого переносять, і тим, на що переносять, називається синекдохю. Можливість такого перенесення ґрунтується на діалектичній єдності окремого і загального: "...Окреме не існує інакше як у тому зв'язку, який веде до загального"⁵. Помічено, що становлення фразеологізмів, співвідносних значенням з прислівником, відбувається за такими найбільш характерними асоціативними лініями:

ціле – частина замість цілого /"кількома словами", "повен дім", "повен мішок", "повна кишеня", "день і ніч", "руками й ногами"/;

час – предмети, характерні для цього часу /"до перших півнів", "на весні літ", "до своєї коси", "від зоряниці до зоряниці", "до останньої краплі крові"/;

предмет – його властивості /"на повних парах", "на всю губу", "з усіх ніг", "у повній мірі", "на повний голос"/;

простір – його виміри /"під самим носом", "один крок", "жабі /горобцеві/ по коліна", "не за горами", "за тридев'ять земель"/;

кількість – виміри кількості /"сто сот", "із зайчий окік", "по самі вуха", "кіт наплакав"/.

Серед метонімічних стійких словосполучень адвербіальної семантики кількісно переважають комплекси такого типу, коли окреме, частина конкретніше виступає замість цілого, ширшого, більш загального. Наприклад: "Ніколи не був ситий за ціле дитинство, працював від зорі до зорі, в дитинстві й думок не було інших, крім взаємопов'язаних: їжа й праця" /В.Коротич/; "Сам він /Левенець/ теж на всі намагання критикувати його за неробство огризався до-

оить енергійно і кричав, що його не візьмеш голими руками" /П.Загребельний/; "Прийдешні покоління не з третіх рук мають знати, якою ціною здобувалася перемога над Гітлером!" /І.Головченко, О.Мусієнко/; "Тиша і спокій залягли тут, хоча звідои до станції рукою подати" /М.Стельмах/; "Степ уже цвіте де-не-де. На повні груди дишає весна навкруги" /О.Гончар/.

О.О.Потебня до засобів синекдохічного зображення тривалості перебігу дії відносив і здвоєння слів взагалі і повторення слів у видозміненій формі /тавтологія/⁶. Тавтологізми сформовані за багатьма моделями і становлять різномірну переосмислені стійкі словосполучення з адвербіальною семантикою та відчутною експресією. Тавтологічні фразеологізми цього типу вказують на інтенсивність ознаки /"мішок мішком" - мішкувато, незграбно; "день-ден - ський" - довго, безперервно/. У таких утвореннях реальне значення компонентів відступає на задній план, а домінує функція емоційного посилення.

Досить поширеною в українській мові є група ідіоматичних зворств, співвідносних з прислівником, що сформувались на основі відмінково-прийменикових конструкцій /"з хвилини на хвилину", "з кожною хвилиною", "з року в рік", "з року до року", "крок за кроком", "час від часу"/. Ці фразеологізми далеко неоднорідні за ступенем фразеологізації, яка залежить, зокрема, від лексичного наповнення і ступеня їх мотивації.

Значна кількість стійких словосполучень з адвербіальним значенням увійшла до словника з уснопоетичного джерела, народного фольклору, наприклад: "часто й густо", "за тридев'ять земель", "доки світ сонця", "ні світ, ні зоря", "на край світу".

Становлення деяких прислівникових фразеологізмів викликане скороченням фразеологічного звороту до мінімуму і зумовлюється властивістю компонентів акумулювати у собі значення всього стійкого словосполучення. Зайві елементи усуваються. Усіченими є такі фразеологізми: "за царя Панька" - "за царя Панька, як була земля тонка", "недорогим коштом" - "хитро-мудро та недорогим коштом"; "на всі заставки" - "на всі спусти й заставки"; "до світу" - "до /самого/ білого світу".

Одна з структурно-однотипних груп фразеологізмів з прислівниковим значенням генетично пов'язана з підрядною частиною складно-підрядних речень. Про їхнє походження говорять сполучники підрядності /наприклад: "хоч греблю гати", "хоч пробі кричи", "де Макар

телят пасе", "скільки душа забажає", "хоч лопатом загірбай", "хоч котися"/.

Адвербіальні фразеологізми з компонентом "як" сформувались на базі порівняльних зворотів. Зіставлення кількох предметів з близькими їм ознаками у порівнянні дуже подібне до метафори своєю переносною семантикою. Компаративні фразеологічні звороти, співвідносності з прислівником, остаточно фразеологізувались і сприймаються як експресивні форми підсилення, підтвердження або заперечення. Крім ополучника як структурно-семантичного організуючого центру, вони містять у собі як елемент і гіперболу та літоту /наприклад: "як маку", "як миленський", "як у kota сліз", "як на пожежу", "як сніг на голову", "як у віночку", "як Пилип з конопель", "як з гуся вода" і под./.

Основним художньо-семантичним чинником становлення розглядуваних фразеологізмів виступає каламбур, зокрема у стійкому словосполученні "без року три дні /тиждень/". Поряд з іншими факторами становлення фразеологічних одиниць адвербіальної семантики оприяють такі структурно-семантичні чинники: антонімічність /"ні туди ні сюди", "правдами й неправдами", "днями й ночами", "ні холодно ні жарко", "направо й наліво", "від білого світу до темної нічки"/; синонімічність /"скрізь і всюди", "в пух і прах", "душею і серцем" та інші; алітерація /"по всіх усядах"/; рима /"ні тепер ні в четвер", "без ладу й складу", "прийшов крізь сито й решето", "обоє - рябоє" та інші.

Становлення фразеологічних одиниць з адвербіальним значенням - явище довготривале, багатогранне. Цей процес характеризується переплетінням лінгвістичних /семантичний перенос, редукція, дивіація, художньо-естетична обробка/ та екстралінгвістичних факторів, коли найрізноманітніші події, явища та інші реалії минулого з тією першоосновою /затемненою на синхронному зрізі/, на якій будуються фразеологізми /"після дощукі в четвер" - "чи тепер чи в четвер" - "ні тепер ні в четвер" - "не тепер, то в четвер"/.

Таким чином, становлення фразеологічних одиниць, співвідносних значенням з прислівником, відбувається протягом тривалого часу, їх структура відшліфовується, а значення уточнюються. Розглянуті нами явища в системі слійких словосполучень з адвербіальною семантикою впливають в руло загальних тенденцій розвитку фразеології сучасної української мови і відбивають характерні його особливості.

¹ Ларин Б.А. Очерки по фразеологии. - Учен. зап. Ленингр. ун-та. 1956, № 198. Сер. филол. наук. Очерки по лексикологии, фразеологии и стилистике, вып. 24, с. 222. ² Авалиани Д.Д., Эмирович А.М. Некоторые активные процессы современного русского фразеологизирования. - В кн.: Проблемы русского фразеобразования. Тула, 1974, с. 67. ³ Скрипник Л.Г. Фразеология украинської мови. К., 1973, с. 173. ⁴ Ковалев В.П. Языковые выразительные средства русской художественной прозы. К., 1981, с. 88. ⁵ Ленін В.І. До питання про діалектику. - Повне зібр. творів. К., 1972, т. 29, с. 300. ⁶ Погребня А.А. Из записок по русской грамматике. Соч.: В 4-х т. М., 1968, т. 3, с. 442.

Подана до редколегії 14.09.82

М.Т.Демський, канд. філол. наук,
Дрогоб. пед. ін-т

ЗНАЧЕННЯ І ФУНКЦІЇ АДВЕРБІАЛЬНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

Адвербіальні фраземи в межах сучасної української фраземіки щодо кількості лише трохи поступаються дієслівним фраземам. Державною базою цього лексико-граматичного класу фразем послужили надзвичайно строкаті щодо своєї структурної організації конструкції. Найчастіше в ролі дериваційної бази для адвербіальних фразем виступають різного роду прийменниково-відмінкові конструкції, а також тавтологічні та парні конструкції. Продуктивною є деривація адвербіальних фразем на базі іменникових, дієслівних і прислівникових словосполучень. І лише для незначної частини таких фразем дериваційною базою послужили певні односкладні та двоскладні речення.

Характерною ознакою адвербіальних фразем, як і прислівників, є те, що найзагальніший компонент, який входить у зміст кожної з них, - значення адвербіальної ознаки, - не є гомогенним. Він розпадається на ряд конкретних значень таких, як ознака динамічної ознаки /в поті чола - працювати/ та ознака статичної ознаки /на цілу голову - вищий, як мак на четверо - бідний, хоч мак сія - тихо/; внаслідок чого вся сукупність адвербіальних фразем розпадається на дві групи: фраземи, що відносяться лише а/ до дієслова /цікавим словом - глянути, обома вухами - слухати/, причому адвербіальних фразем, що пояснюють динамічну ознаку, тобто відносяться до дієслів,

найбільше; б/ до прикметника /з диволод - лихий, на цілу голову - вищий/; в/ до прислівника /хоч око виима - темно/. Тобто, адвербіальні фрази, на відміну від семантично подібних їм прислівників, можуть вступати в синтаксичні зв'язки лише зі словами якогось одного з трьох названих лексико-граматичних класів. Вони також ніколи не вступають у подібні зв'язки з іменником. Така фіксованість синтаксичної позиції адвербіальних фраз щодо слів перших трьох лексико-граматичних класів зумовлена як прямим значенням дериваційної бази, так і тим образом, що мотивує лексичне значення відповідної фрази. Коли ж йдеться про неможливість поєднання адвербіальних фраз з іменником та виконання при цьому ролі атрибута, то це зумовлено тим, що вихід адвербіальної фрази за свою обліigatorну синтаксичну позицію і перехід в позицію присубстантивного атрибута зумовлює її конверсію в ад'єктивну фразу: "Можна позаздрить тобі, Семене... На повну губу /замож-но, розкішно/ живеш" /Д.Бедзик/ і "Та що й казати: Клим - багати-р на всю губу - великий, значний" /І.Н.-Лєвицький/.

У свою чергу адвербіальні фрази залежно від того, як, з яких сторін характеризують динамічні та статичні ознаки, поділяються на ряд підгруп: фрази, що вказують на 1/ якість названих ознак, тобто якісно-означальні, 2/ на спосіб їх впливу, чи фрази способу, 3/ на їх кількісний вияв, або фрази міри й ступеня, 4/ на просторові обставини, при яких реалізується динамічна і статична ознака, тобто адвербіальні фрази місця, 5/ на часові координати, в яких реалізується динамічна ознака, чи адвербіальні фрази часу, 6/ на причину здійснення динамічної ознаки, або адвербіальні фрази причини, 7/ на мету здійснення динамічної ознаки, чи адвербіальні фрази мети. Таким чином, фрази перших чотирьох груп опосередковано вказують на ознаку певного предмета, а фрази останніх підгруп означають різні обставини, за яких здійснюється продікація¹. Крім того, в межах адвербіальної фраземіки виділяється невелика група фразем, які виражають інтелектуальну оцінку продікативного акту та виступають у ролі детермінанта речення², тобто модальні адвербіальні фрази.

Усі сукупність адвербіальних фразем єднає одна спільна властивість: відсутність парадигматичних форм. Поєднуючись з іншими словами чи фраземами в синтаксичному ряді, вони вступають з ними в зв'язок прилягання. Сила відсутності парадигматичних форм у адвербіальних фразем є своєрідною диференційною ознакою³, за якою вони відмежовуються від усіх останніх фразем.

У межах адвербіальної фраземіки найчисельнішою є група якісно-означальних фразем, більшість з яких розкриває динамічну ознаку не предмета взагалі, а ознаку, що належить особі, неособі, власне предметові чи абстрактному предметові, внаслідок чого кожна з таких фразем опосередковано означає лише іменники однієї з чотирьох лексико-семантичних груп: іменники - назви особи, неособи, власне предмета й абстрактного предмета. Лише незначна частина адвербіальних якісно-означальних фразем одночасно може характеризувати динамічну ознаку, що належить як особі, так і неособі чи особі, неособі, власне предметові тощо і тим самим опосередковано означати іменники відповідних лексико-семантичних груп.

Якісно-означальні фраземи, що опосередковано характеризують ознаку, належну особі, можуть розкривати характер людської діяльності /сторч головою - кинутися, до сьомого поту - працювати/; давати оцінку діяльності /з відкритим серцем - миритися, з важким серцем - іти, з великим розумом - зробити/; характеризувати поведінку та фізичний стан людини /на одній нозі - бігти, з розкритим ротом - слухати, солодким сном - спати/; вказувати на характер мовленевої діяльності /медовими словами - заговорити, в двох словах - сказати, п'яте через десяте - говорити/, характеризувати соціальний стан /на широку ногу - жити, мов у бога за дверима - жити/.

Деякі адвербіальні якісно-означальні фраземи розкривають характер ознаки, що належить неособі /в три язика - гавкати/; власне предметові /в одну годину - згоріли палати, загороди; у три ряди - капав піт/; абстрактному предметові /протертою стежкою - йде життя, як у батіг траснув - минув вік/.

І, нарешті, незначна частина адвербіальних якісно-означальних фразем розкриває ознаки, що належать особі та неособі /хлоп'я, теля кинулося - зі всіх ніг; Іван, кінь біжить - землі не дотикається; ватаг, тур заревів - не своїм голосом/; особі та власне предметові /мушкет, боєць б'є - без промаху; гармати гримлять; Петро дихав - на повні груди/; особі, неособі та власне предметові /дича, лоша, просо росло - на очах; люди, коні, човни мчалися - зі всієї сили/; особі, власне предметові та абстрактному предметові /імени одягається, поїзд іде, лекції йдуть - на повний хід/повним ходом/; особі, неособі, власне предметові й абстрактному предметові /Петро, кінь, човен, час летить - неначе//як вихор; Василь заснув, собака зірвався, масток згорів, слух рознісся - в одній миті..

Широта опосередкованої сполучуваності з іменниками певної лексико-семантичної групи кожної якісно-означальної фрази, як і фразам інших груп, залежить або від образу, що мотивує лексичне значення кожної з них, або від лексичного значення фрази. У цих випадках, коли широта сполучуваності визначається таким чином, вона тим вужча, чим цей образ яскравіший і конкретніший.

Усі якісно-означальні фрази єдина спільна для них сема - ознака динамічної ознаки. Тобто вони /на відміну від якісно-означальних прислівників/ безпосередньо відносяться лише до тих чи інших дієслівних форм: "...Він працював не за страх, а за совість" /П.Автомонов/; "...Се зруйнувало б з такою тяжкою бідою закладені підвалки" /Деся Українка/; "...Говорячи без жартів, у мене ще мало сили" /Деся Українка/; "То не штука зробити з чоловіка ніщо..." /В.Стефаник/; "Ось же написано чорним по білому - неблагонадійний" /Ю.Збанацький/.

На відміну від якісно-означальних прислівників, адвербіальні якісно-означальні фрази не мають форм ступенів порівняння, навіть ті, що мають у своєму складі компоненти-генетичні прикметники, які могли б виконувати роль носія відповідних граматичних значень-інтегрантів граматичної категорії міри якості. Ці фрази також не мають форм, які б виражали безвідносну міру якості та суб'єктивну оцінку.

Відсутність форм ступенів порівняння, як і форм, що виражають безвідносну міру якості, в якісно-означальних адвербіальних фразах пояснюється, як нам здається, тісною взаємодією їх лексичного значення зі значенням конструкцій, які стали дериваційною базою тих чи інших якісно-означальних фразем. Справа в тому, що дериваційною базою більшості таких фразем послужили конструкції, пріме значення яких має граничний характер: засміятися - на все горло, кричати - на весь рот, писати - на повний хід тощо. Крім того, адвербіальних якісно-означальних фразем, у складі яких є компоненти-генетичні прикметники чи якісно-означальні прислівники, які могли б виступати в ролі засобу вираження відповідних граматичних значень-інтегрантів граматичної категорії міри якості, надзвичайно мало, внаслідок чого такі фрази за аналогією до всіх останніх не розвивають форм ступенів порівняння.

Адвербіальні фрази способом, як і якісно-означальні, пояснюють особливості динамічної ознаки, яка належить особі /з легкими руками - йти, простим оком - бачити, направо і наліво - розтринькувати, марлувати, на всі люди - хмилити, за одним рипом - йти/;

власне предметові /догори дригом - приземлився літак, на одній ноті - гудів дріт, на плаву - знаходився човен, корабель/; абстрактному предметові /за одним присідом - відбулася вечора з обідом/. Значно більше є таких адвербіальних фразем, які пояснюють спосіб протікання динамічної ознаки, що належить особі та неособі /Маланка вицідила коновку пива, кінь проковтнув лопату жару - одним духом; батько піднявся, коні тягли - через силу; клопці, каченята обізвалися - в один голос/; особі та власне предметові /мешкаємо - дах у дах; будинки стояли - дах у дах/; особі та абстрактному предметові /"Хтось з нальоту оперішив Хоминого коня" /О.Гончар/; "А вона, дружба, не народжується з нальоту, за завданням" /О.Донченко/; "І п"ядь за п"ядео ми місця здобували..." /І.Франко/; особі, неособі, власне предметові /люди, коні, хліб пропадуть - ні за цапову душу/ні за понюшку табаки/; особі, власне предметові, абстрактному предметові /б"ють гармати, час іде - без ушину/.

Досить помітну групу в межах адвербіальної фраземіки становлять фраземи міри вияву ознаки. Вони, як і прислівники міри, вказують на інтенсивність вияву динамічної або статичної ознаки, чим помітно відрізняються від якісно-означальних та способу, які пояснюють тільки динамічну ознаку. Правда, кожна конкретна адвербіальна фразема міри має здатність характеризувати лише якусь одну ознаку - динамічну чи статичну - та вступати в безпосередні зв'язки або з дієсловом, або з прикметником, або з прислівником.

Переважає більшість адвербіальних фразем міри пояснює динамічну ознаку. Такі фраземи вказують на інтенсивність динамічної ознаки /до сьомого поту - працювати; за двох /косарів/ - працювати, їсти; кривавими сльозами - просити; гірше печеної редьки - обриднути/; характеризують таку ознаку в плані її просторової, часової, кількісної чи якісної межі /до ноги/ /дня - витнути, вирізати; до /самого/ краю - доборотися, добалакатися; по самі вуха - напоказитися; на всю губу - ганяти, ляяти; з тяжкою бідю - відпроситися; через силу - проковтнути; широкою рукою - брати; за макове зерно - не бачити; ні на йоту - не змінитися/.

Частина адвербіальних фразем міри характеризує статичну ознаку в плані ступеня її вияву. Переважає більшість таких фразем пояснює ознаки, виражені прикметниками, що стосуються фізичних, психічних або соціальних властивостей особи: з диявола/біса/чорта - лихий, хитрий, гарний, дотепний, розумний тощо; як в"он - проворний; не в міру - гонористий; як голуб - сивий; як мак на четверо - бідний.

Частина таких фразем характеризує ознаку /статичну/, що належить власне предметові /як щітка - густа пшениця/; абстрактному предметові /як Адамів гріх - солодке кохання/; особі та абстрактному предметові /на диво - гарний хлопець, голос/.

Доволі численні в межах адвербіальної фраземіки є фраземи місця. Ці фраземи на основі їх конкретного лексичного значення можна поділити на такі групи: фраземи, що вказують 1/ на місце, де відбувається дія чи процес /під /самим/ носом, з-під /самого/ носа - взяти, вхопити; просто неба, під голим//відкритим небом, під квочкою - снати/; 2/ на певні орієнтири в просторі /на порозі - стати; у дверях, у кочергах - стати, стояти, поставити; на одшпобі//одшоті - бути, жити; десятою дорогою//вулицев - обходити, обминати, об'їздити тощо; в борозну, в підруку - запрягати/; 3/ на напрямок дії в плані її віддалення /на край світа, хоч і до самого чорта - піти; за сім//тридев'ять земель - занести; не за далекі гори - відбігти/; 4/ на напрямок дії в плані її наближення /з усіх світів, з усіх усюд - запровадити/; 5/ на рух у невизначеному напрямку /такий світ - іти, їхати, поспішати; хто куди поцав - бігти, йти не розбираючи дороги/.

Чисельною є група адвербіальних фразем часу. Вони, як і прислівники часу, за своїми лексичними значеннями діляться на три групи: 1/ фраземи, які вказують, коли відбувається дія. У своєму чергу серед них виділяються фраземи, що означають час у межах доби /ще півні не піють, ще кури не піяли, в перші кури, в другі кури, в треті кури, на зорі//зорях, ні світ ні зоря, перед світом, до схід сонця, скоро світ, під обід, в обід, в пізні обіди, з//від ранку до вечора, з//від ранку до смерку, з//від ранку до ночі, від зорі до зсрі, від ранку до ранку тощо/; та фраземи, що означають час у межах тривалого часового континууму /не перший день, не ніні, за дідів, за давніх літ, за царя гороха, днями й ночами, дні й ночі, день у день, місяць у місяць, з року в рік, від часу до часу, без року три дні, добру годину, руський місяць, не рік і не два, до кінця світу, до потопу, до нових виників, поки світу й сонця/; 2/ фраземи, що вказують на початок дії /з першого приступу, з раннього ранку, не від сьогодні, з давніх літ, з діда з прадіда, з хвилини на хвилину, з години на годину, з дня на день/; 3/ фраземи, які вказують на межу дії в часі /до заходу сонця, до зорі, до перших півнів, до білого світу, до сивої//сідої коси, до сідої бороди тощо/.

Надзвичайно мало в межах адвербіальної фраземіки фразем при-

чини. Їх навіть не набереться два десятки. Для прикладу наведемо такі: з серця, з-під палиці, за будь здоров, ні з сього ні з того тощо.

Дуже мало й адвербіальних фразем мети. Це одиниці типу: про людське/ око, про людські очі, на всякий кінець,

Модальних фразем серед адвербіальної фраземіки теж надзвичайно мало. Це одиниці типу: для годиться, для ока, видно діло, мається розуміти, звісна річ, само собою, рад не рад тощо.

Є певні особливості щодо можливостей виконання тих чи інших синтаксичних функцій певними розрядами адвербіальних фразем. Так, переважна більшість якісно-означальних фразем та фразем способу можуть виконувати лише функцію придієслівного означення. Більшість із них, виконуючи таку функцію, як і семантично подібні їм прислівники, сполучаються з дієсловом у будь-якій формі. Деякі в таких фразем можуть оподучатися лише з І/ інфінітивом: "Нібито не велика штука дерев"яну ложку зробити, а все-таки треба мати свої способи" /І.Франко/; 2/ дієсловом у формі минулого часу: "Кони невдоволено кругнули головами, шарпнули з копита і понеслися вулицей" /М.Коцюбинський/. Омонімічна їй фразема, що характеризує динамічну ознаку, приналежну особі, таких обмежень не має. Наприклад: "Почкайте, він так із копита не може. Йому треба подумати" /І.Микитенко/; 3/ дієсловом у формі недоконаного виду: "...Писар щось вичитував з паперів і раз од разу пильно поглядав на старшину..." /М.Стельмах/; 4/ дієсловом у формі доконаного виду: "В одній хвилині начальник варті здав своє місце на другого..." /І.Франко/.

Адвербіальні фраземи міри здатні виконувати функції опосередкованого означення - при а/ дієслові: "...Ходжу ледва-ледва, їдити можу з великою бідом" /Даря Українка/; ".../він/ над життя любив свою Вітчизну" /Остап Вишня/; б/ прикметникові: "Та Михайлик такий вибухався, що був на голову вищий од усіх..." /О.Ільченко/; "Ой Настя! Що за молодичка, не заздрісна ні краплі!" /І.Тобілевич/; в/ прислівникові: "...Твір читається мило і легко, бо спомини великого писателя... та ще й написані до біса правдиво" /С.Крушельницька/.

Усі інші адвербіальні фраземи виконувати функції опосередкованого означення не можуть. За характером виконуваної функції вони поділяються на дві основні групи: такі, що виконують роль різного роду обставин, або такі, що входять у склад речення як його предикативний центр, детермінант, чи становлять різного роду речення.

Так, адвербіальні фраземи часу виконують переважно синтаксичну функцію обставини часу: "...З коліски Я мову взяв, що за селом

Шуміла житнім колосом" /І.Нехода/; "Відповіді з Праги про жінок-студенток ще нема, але, може, не сьогодні-завтра прийде" /Леся Українка/.

Адвербіальні фрази місця, незалежно від того, які структури послужили для них дериваційною базою, здебільшого виконують функцію обставини місця: "Затвердив, як сорока: "бий панів", і бовнає, де треба й не треба" /З.Тулуб/; "Татари під самим носом бешкетують", - попадаючи в тон отаманові, сказав Остап" /З.Тулуб/. Деякі адвербіальні фрази місця виконують функцію обставини тільки при головному членові односкладного речення - інфінітиві: "Ти ж, Христе, раніше порайся та раніше й лягай спати...бо не близький світ тобі йти" /Панас Мирний/.

Адвербіальні фрази причини виконують лише роль обставини причини: "Турн з серця скреготав зубами..." /І.Котляревський/; "...Сперанський...за будь здоров вибанитував свого ординарця" /О.Гончар/.

Адвербіальні фрази мети теж виконують тільки функцію обставини мети: "Сам за старшину тягне, а про людське око з голотом приятелше" /З.Тулуб/; "...І на яку другу голову я властиво туди плентаюся" /І.Франко/.

Адвербіальні модальні фрази, даючи інтелектуальну оцінку зв'язку предикативної ознаки з пізнаваним предметом, вступають у підрядний зв'язок з цілим реченням, у окладі якого вони вжиті, та виконують функцію детермінанта речення: "З нього може вийти і, дасть біг, вийде ще гарний чоловік" /І.Франко/; "Купець...муркоче щось під носом, ніби числячися з останнім крейцаром, щоб, борони боже, не передати за много..." /І.Франко/.

Частина адвербіальних фразем може виконувати функцію головного члена односкладного речення. Правда, таких фразем, як і предикативних прислівників, досить мало^б. В ролі лише головного члена односкладного речення виступають атрибутивні фрази: "І кілько-то було сварів...на тих сільських вигонах. Особливо з жіноцтвом була тяжка рада" /І.Франко/; "Та у тебе в хаті хоч вовків гони..." /Панас Мирний/. Деякі атрибутивні фрази можуть виконувати то функцію опосередкованого означення /"Ви ж маєте по вуха власних клопотів..." /С.Крушельницька/; "Я цьому й на макове зерно не вірю" /казка/, то функцію головного члена односкладного речення /"А роботу по самі вуха..." /М.Коцюбинський/; "А тепла у старому серці на макове зерно" /Панас Мирний/.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що в цілому лексико-

граматичний клас адвербіальних фразем і лексико-граматичний клас прислівників ізоморфні за всіма параметрами. Що ж до окремих розрядів фразем та окремо взятих фразем, то між ними та семантично подібними приєдниками найчастіше виникають розбіжності відносно можливостей виконувати певні синтаксичні функції та вступати в синтаксичні зв'язки зі словами, привалезними до тих чи інших лексико-граматичних класів. Самі розбіжності найчастіше зумовлені специфікою лексичного значення фраземи, яке, як правило, вужче щодо обсягу від лексичного значення семантично подібного прислівника, та залежність значення фраземи від образу, що його мотивує, і від прямого значення дериваційної бази фраземи.

¹ Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови /морфологія/. К., 1964, ч. 2, с. 81. ² Вихованець І.Р. Синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення. - В кн.: Синтаксис словосполучення і простого речення / За ред. Довгобрідки М.А. К., 1975, с. 33. ³ Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. Л., 1977, с. 97. ⁴ Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови /морфологія/, с. 80. ⁵ Русанівський В.М. Означальні, предикативні і модальні прислівники. - Укр. мова і літ. в школі, 1967, № 4, с. 23.

Подана до редколегії 25.03.82

СЕМАНТИКА. СЛОВОТВІР

М.В.Кравченко, викл.,
Ужгород. ун-т

ЗМЕНШЕНО-ЕМОЦІЙНІ ВІДТІНКИ В СЕМАНТИЦІ ІМЕННИКІВ З НЕГАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

Виконуючи подвійну функцію в мові, зменшено-емоційні іменники, з одного боку, виражають реальну зменшеність, а з другого - складну гаму людських почуттів, які є виявленням суб'єктивного ставлення до названих реалій. У таких суфіксованих лексемах найчастіше виражається позитивна оцінка: пестливість, голубливість, ласка, симпатія.

Проте крім позитивного емоційного забарвлення, зменшено-емоційні іменники можуть мати й зовсім протилежне значення - негативне. Це значення може містити у собі негативні емоції у всіх

і відтінках, передаючи найрізноманітніші переходи від легкої іронії до гіркою сарказму. Такі лексеми за певних умов указують на почуття гумору, зневаги, ненависті, іронії, презирства, легенької посмішки тощо.

Для утворень із значенням реальної зменшеності, позитивної суб'єктивної оцінки, а також негативної оцінки словотворчими засобами є одні й ті ж зменшено-емоційні суфікси: -ик, -ок, -ець, -ичок, -очок /-ечок/, -чик; -к/а/, -иц'/а/, -ин/а/, -ичк/а/; -ц/е/, -к/о/, -ев'/а/, -ачк/о/.

Якщо у вираженні зменшеності і позитивної суб'єктивної оцінки однаково важливу роль відіграють як суфікси, так і семантика твірних основ, то у вираженні негативного емоційного забарвлення домінуючим є саме лексичне значення твірної основи. Істотного навантаження суфікс тут не несе. При появі в семантиці оцінних іменників відтінків іронії, зневаги і т.д. спостерігається тісний взаємозв'язок між семантикою мотивуючої словотвірної основи і значенням слова в цілому. Такі лексеми становлять у сучасній українській мові чималу групу іменників, які поділяються за вужчими семантичними ознаками.

Перш за все це іменники з негативним забарвленням, які називають людей за певними соціальними негативними ознаками: отаманчик, княжа, панок, панятко, графенятко, цисарець, ляшки, ляшенки, куркулик, дворянчик, багачик, поник, купчик. Такі іменники широко вживаються в творах письменників, передаючи різноманітність, тонкість відтінків іронії, зневаги до ворогів: "Піднявши меч на панів і паят. На Жовті рушаючи Води, Звертав свої очі молодший твій брат До тебе, російський народо" /М.Рильський/; "Доб'ємо тутешніх отаманів і отаманчиків, що розплодилися за війну по лісах" /І.Цюпа/; "І все наше присихало кожний раз до багачиків" /П.Козляк/; "В партері старого, дореволюційного провінціального театру сиділи чопорні чиновники, хвацькі купчики та напіндочені "аристократи" /Ю.Смолич/.

До цієї ж семантичної групи належать і такі лексеми з негативним змістом твірної основи, які вказують на вади характеру і поведінки людей: фартик, мудрагелик, джигунець, брехунець, злоджожа, пискля, вилучча: "Ти, злоджоже! - гаркнув він до Владка, стукаючи йому ключами в чоло. - Ти мені до очей кидаєшся?" /І.Франко/; "На трапиза [Анастасія] на збудьзоване зборисько молоді на літній естраді, де якийсь мудрагелик з штатних розважальників вигадав забаву..." /П.Загребельний/; "Почне плакати дитина, то він прибіжить,

ущинне за ніс... Мовчи, проклятуще вилупча!" /Панас Мирний/. Гірков іронієв віє від таких слів, як фашистик, геббельсенята, реваншистик, у яких зменшено-емоційні суфікси ще більше підкреслюють ненависть і зневагу. Наприклад: "Гойдав би ся ти [Гітлер] під осиковою галузю разом з твоїми геббельсами та геббельсенятами, - побажав Хома принагідно" /О.Гончар/.

Як відзначають дослідники, чим більше поважності, серйозності і величності пов'язано з лексичним значенням незменшаного слова, тим більше іронії і глузливості в зменшеному слові. Це стосується таких утворень в українській мові, як народець, люденятка, людці, божок, поетик, інтелігентик, гімназистик, корольок, князьок, царьок, царик. Наприклад: "За ним, за лівоесерівцем, навперобій зацьвірінкали і двоє гімназистиків, теж учасників наради" /О.Гончар/; "Я не люблю божків такої масті, Шанув плуг, долони мольсти, тепло і ласку від упертих рук" /А.Малишко/; "Бач, пискли, вилізло сьак-так у людці, то вже тепер батько й мужик і прибив? На батька прийшов до мене жалітись!" /Панас Мирний/.

Зменшено-емоційні суфікси порівняно рідко поєднуються з іменниками з абстрактним значенням. Якщо таке поєднання відбулось, то зменшено-емоційні іменники найчастіше набувають негативного змісту - розумець, розумок, халтурка, інтрижка, душок, підхідець, історійка, характерець, філософійка, теорійка, шкілка, запашок, грішок, доносик, капіталець, барішок. Наприклад: "Ходять чутки, що старий із грішком" /О.Гончар/; "Бідний Якимів розумок надаремно силкувався знайти хоч будь-які зрозумілі мислі та образи в тих мертвих словах [псалмів]" /І.Н.-Левицький/. Суфіксовані лексеми типу ідейка, теорійка, інтрижка, душоқ, дільце, історійка, казочка, шкілка, чітко набувають негативного відтінку в творах публіцистичного стилю, служать засобом вираження політичної боротьби в поглядах та ідеях. Така суфіксація надає словам політичної загостреності, а їх використання ще більше підкреслює зневагу, ненависть, іронію до висловлюваного.

Прикладом чудового, вдалого використання емоційно-оцінної лексики саме в цьому плані є геніальні твори В.І.Леніна. В нього слово - справжня скарбниця людської мислі, гостра зброя в боротьбі з ворожими народів поглядами.

Спостереження дають підстави сказати, що негативна функція емоційно-оцінних іменників у творах публіцистики виявилась надто продуктивною, і ця продуктивність дедалі зростає. У критичних працях і статтях, у творах політичного спрямування, в роботах полеміч-

ного характеру все частіше зустрічаються емоційні слова негативного характеру, які додають гостроти у викритті негативних явищ і подій, допомагають відстояти позицію автора.

Часто функцію негативної оцінки виконують слова емоційно-оцінного характеру, вжиті в переносному значенні. Це буває тоді, коли негативні риси однієї істоти переносяться на іншу. Наприклад: "Перед Великою Вітчизняною війною у фашистсько-гестапівських інкубаторах понавилуплювалося чимало коновальсько-мельнико-бандерівських гадюченьт" /Остап Вишня/; "Один кріпак і впав. Кров йому аж ллє, посинів увесь, лежить, а це гадєня, Свенціцький, нагаєм його" /З.Тудуб/. Сюди ж належать негативні лексеми, вжиті у тексті з іншим, новим значенням: кумонька, кумаса в значенні "пліткарка", лялєчка /про безвольну людину/ та іронічне голубчик: "Ну, а в любові цось він тямить чи теж глухуватий? - випитували безсоромні кумасі, в яких про людське око на губах ворущилась святість церкви, а з кимсь наодинці - безстыдство корчми" /М.Стельмах/; "Стільки завидюших очей стежило за ним, стільки безглузких інтриг плєли кумоньки докола його особи" /І.Вільде/; "Содитис/: Держіть його. В'яжіть. Саме його нам і треба. Довго ми тебе шукали, голубчика" /В.Собко/.

У переносному значенні, набувачки негативної оцінки, можуть вживатися й інші лексеми. Наприклад: "Ви розумієте, який подаруночок" готували ви товаришам тим, що уникали тренувальних маршів" /І.Багмут/; "Що там, мовляв, з тобою розмовляти, мізерний пагінку економії" /І.Микитенко/.

Частина іменників з негативним змістом втратили зв'язок із мотивуючою словотвірною основою /гаврик, молодчик/: "Вона не вийшла, сказала - недужа. Колісник радів. Видно, молодчики далися узнаки, думав він" /Панас Мирний/; "Бельбас, - приказує Сашко, - дурень кудлатий. Чорти тебе випхнули нагору. Гаврик" /Ю.Яновський/.

Негативного значення можуть набувати і деякі інші зменшено-емоційні іменники, вжиті у фразеологічних зворотах, де зв'язок із семантикою оцінної лексеми втрачається повністю: "Такого зроду-віку не було, щоб Сашкові хтось вказував на його обов'язки, а тим більше, коли його бралися опікати отакі неоперені, отакі зелененькі горобчики" /Д.Бедзих/; "/Явдоха/: Навіщо ви вийшли за нього? Спитали б мене, дарма що брат, сказала б прямо: ле йдіть, бо то... срібне золотце!.." /М.Кропивницький/.

Нарешті, без урахування ролі контексту неможливо розкрити всю

різноманітність семантики суфіксованих зменшено-емоційних лексем, які несуть у собі негативну забарвленість. Як свідчать висловлювання із опостережень над мовним матеріалом, відтінки іронії, глуму, зневаги, презирства властиві різним лексемам, незалежно від їхньої семантики, коли сусідні слова вносять додаткову, уточнюючу, негативну конкретизацію. Насамперед негативний відтінок у значенні іменників вносять прикметники-означення неприсойний, підлий, похмурий, хитрий, хімерний, плогачий, паскудний, драбунський, мікчемний, сопливий, поганий, шолудивий, услесливий, безглуздий, калогідний, обчирканий, пришелепкуватий, мізерний, проклятий, брудний, шпигливий, які вже в своєму значенні мають негативне забарвлення. Наприклад: "Чи вже ж пак тобі великий пан і драбунський писарець - усе одно?" /Н.-Левецький/; "Піп у мене - я дубав перше - так собі пришелепкуватий чоловічок, коли, здається, я випалився - не клади йому пальця на зуби" /С.Васильченко/; "Он впереду вихопивсь Дем'ян Кізка в обчирканим кобенячку з різними рукавами" /М.Кропивницький/; "Он ти який, овеньоре Олів'єро! Нічужий, пштаневський чоловічок. А говорять про тебе хтозна-що!" /О.Бедзик/. У таких випадках прикметники, співвідносні із зменшено-емоційними іменниками, нейтралізують позитивне значення оцінних лексем, а самі є визначальними в негативній оцінці реалій. Часто негативне значення доповнюється, уточнюється більш поширеними означеннями: "Маленька, до непримності гучка людинка у цивільному заходить до кабінету" /В.Соско/; "Маруся лиш хитала заперечливо словом, коли уявляла собі ті погляди..., усі оті маленькі шпигливі пштанячка, невинно-ядовиті уваги, посмішки, словечка" /Т.Хоткевич/.

Одним із засобів вираження негативної ознаки є порівняння, яке допомагає розкрити зміст висловлюваного через зіставлення. Наприклад: "Портрет був просто моторошний - лице гостре, як у пацюка, з обгризених віях - гадючі зелені очиці" /С.Васильченко/; "Пісок пустель, неволі суховій, і сам царьок звивався наче змія" /А.Малишко/.

Негативне значення вносять у зменшено-емоційні іменники означення, виражені неозначеними займенниками якийсь, деякий, такий, таким, які разом із контекстом і відповідною інтонацією оформляють негативну думку. Наприклад: "Одна річ - ділові візити, інша - коли стає собі журналісточка з пером до горла: згадуй, повертайся з никуде, хочеться тобі чи ні!" /П.Загребельний/; "Мати... непогано маждала, грала на арфі, мріяла про освіченого красеня чолові-

ка і закінчила тим, що збігла з дому з якимось офіцериком" /Ю.Збанацький/.

Одним із мовних засобів вираження негативної оцінки є семантико-синтаксична ситуація, яка в певному інтонаційному оформленні може бути визначальною в негативному значенні зменшено-емоційної лексики: "Карналь підійшов до нього, взяв за мокру сорочку, зазирнув у очі, труснув, аж з Юрія посипалися бризки, ніби з мокрого пущика. - Прекрасно, мій дорогий зятьок" /П.Загребельний/.

Часом негативний зміст лексики допомагає зрозуміти лише весь контекст, іноді навіть кілька речень, разом узятих. Наприклад: "Стань на службу - подарують рукавички й хуцанець, привітають, очарують, тільки ж там тобі й кінець" /Деся Українка/; "Слухай ти, зятюку дорогий! А чи не міг би ти часом якось інакше, щоб, знаєш, без хамства?" /А.Головка/; "А потім та пастка, в яку їх направив зустрічний землячок. Решетняк щоразу втрачає спокій, згадавши того душопродавця: - Іуда Скаріот... Ух, повзучий, попався б він мені тут" /О.Гончар/.

Отже, негативна забарвленість за певних контекстуальних умов властива різним лексемам, незалежно від змісту твірної основи.

Крім явно виражених негативних емоцій /гумору, іронії, зневаги/, деякі зменшено-емоційні іменники містять у собі значення фамільярності, легкої посмішки. Ця риса характерна для зменшено-емоційних утворень, що належать до розмовного стилю. Широке використання їх у мові персонажів робить художню літературу барвистішою, ближчою до життя народу. Наприклад: "Попалась йому повість Нечуя-Левицького про Кайдашеву сім'ю; він поглинав сторінку за сторінкою, обурювався, сміявся і лаявся: "Ну й сімейка, ну й життя, хай йому лиха година!" /І.Сенченко/; "У вас неточні дані, громадяночко. Приїхали ми не вночі, а ще звечора" /Я.Баш/; "Я Париза й не бачитиму, відразу з аеродрому представник фірми в машину і гайда до них нхати думок, бо свого ще не нанхався" /П.Загребельний/.

У гумористичних і сатиричних творах, памфлетах іменники з негативним змістом уживаються дуже часто, передаючи всі відтінки іронії, складну гаму настроїв, думок, почуттів автора і героїв. Для прикладу проілюструємо вживання неологізмів зменшено-емоційного характеру з негативним забарвленням у памфлетах А.Малишка: "Слухайте ви, брідвейчики на Хрещатицькому завулку, Свистуни й соловейчики на захмелених вечорах..."; "І ви, мамзельки з хвостами, захрипті на голосі..."; "Почитати б Ремарочка Без ідей Та одну контрамарочку

Ворожок..."; "В наспорті - Матвій, а в побуті - Матюзик. Про-
... прозу, накрохмалений тузик..."; "Співайте романсика на-
... Врзайте ріжки, протягуйте ніжки, Кінчилися вам, га-
... Борзани-доріжки!"

Наведені приклади є доказом того, що саме спрямування худож-
... увору визначає часте вживання іменників з негативним зміс-

Аналіз матеріалу показує, що кількість зменшено-емоційних
... імовірно лексем із негативним змістом порівняно з утворення-
... які виражають реальну зменшеність чи позитивну суб"ективну
... значно менша, вужча і сфера їх уживання. Проте без ура-
... цю важливої функції - здатності виразити негативні емо-
... картина про семантику зменшено-емоційних іменників була б
... не відображала б усієї розмаїтості їх значеннєвих від-
... шів.

Подана до редколегії 15.03.82

В.В.Грещук, викл.,
Івано-Франків. пед. ін-т

СПІЛЬНОКОРЕННЕВІ ДЕВЕРБАТИВИ НА -БА, -ННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

В сучасній українській мові поширена невелика група віддіє-
... утворень із суфіксом -о/а/: ворожоба, ганьба, гульба, діль-
... журба, клятьба, лічба, молотьба, стрільба тощо. Більшість із
... функціонує поряд із однотипними похідними на -ння /-іння,
... -ття, утворюючи пари спільнокореневих дериватів, які ста-
... виачний інтерес у плані виявлення закономірностей словотво-
... семантики й функціонування мовних знаків: ворожоба - ворожіння,
... ганьба - ганіння, гульба - гуляння, дільба - ділення, журба - жу-
... клятьба - кляття, лічба - лічіння, молотьба - молотіння,
... стрільба - стріляння і т.п. Лише окремі девербативи, наприклад,
... дружба, сєлетьба, судьба у сучасній українській
... мають опільнокореневих словотвірних паралелей на -ння.
... за однотипними моделями з суфіксами з однаковим сло-
... значенням, аналізовані деривати виявляють багато спільно-
... семантиці. Часто їх вважають словотвірними варіанта-
... дублетами, абсолютними синонімами. Проте якщо брати

до уваги не тільки лексичну семантику таких пар слів, а й їх стилістичні особливості, сферу функціонування, частотність, то фактично не можна вказати на жодний девербатив, який би повністю дублював інший, спільнокореневий. Так, для окремих спільнокореневих іменників на -ба, -ння не можна відзначити якихось лексико-семантичних відмінностей, пор.: гоніння "переслідування з метою пригноблення" /СУМ/ - "Через терор і гоніння проносять комуністи країн капіталу свою вірність ідеалам марксизму-ленінізму" /"Матеріали XXVI з'їзду КПРС"/; гоньба "те саме, що гоніння" /СУМ/ - "Єпископ; Ти не знаєш, як ставився твій муж до християнства? /Прісцілла; Він перше мав до нього неохоту, хоч і не вірив поклепу на віру і не хвалив гоньби на християн" /Деся Українка/. З тотожними лексичними значеннями СУМ фіксує і спільнокореневі девербативи тужіння і тужба та роїння і рійба. Але аналізовані похідні відмінні між собою частотою використання, віддієслівні утворення з суфіксом -о/а/ у сучасній українській мові рідковживані. Поряд із стилістично нейтральним словом похваління значення "дія за знач. похвалити, похвалитися // висловлювання, що містять схвалення, хвастощі або погрозу" може передаватися і розмовним іменником похвальба /СУМ/.

Більшість спільнокореневих девербативів на -ба, -ння характеризуються відмінностями семантичного порядку. Аналіз семантико-функціональних особливостей таких утворень показує, що навіть слова плавання 1/ "дія за знач. плавати"; 2/ "подорожування на човні, пароплав і т.ін.; рейс судна"; 3/ "навігація, судноплавство" і плавба "те саме, що плавання" /СУМ/ або ходіння "дія за знач. ходити 1-13" /СУМ/ і ходьба "те саме, що ходіння" /СУМ/ не повністю збігаються сферою позначуваного /можна сказати "далеке плавання", але не "далека плавба", "спортивна ходьба", але не "спортивне ходіння", як і "ходіння по муках", але не "ходьба по муках" тощо/. Таким словам властива неоднакова валентність, що унеможливорює визнання їх абсолютними синонімами.

Помітніші розходження в лексичній семантиці виявляють пари девербативів боротьба - боріння, гульба - гуляння, дільба - ділення, лічба - лічення, клятьба - кляття, міньба - мінання, мольба - моління, молотьба - молотіння, просьба - прошення, служба - служіння, стрільба - стріляння, хвальба - хваління, чиньба - чинення. У більшості випадків ці спільнокореневі іменники, синонімізуючись одним із значень, відрізняються іншими. Так, девербативи молотьба і молотіння /молочення/. сірба і сіяння збігаються своїми проце-

ідейними значеннями, пор.: "А іншим треба було за труди Платити, щоб молотьбу кіччати" /І.Франко/ - "З миски, мабуть, добрі молоті..." /Ну, а так, як до діла, то з вашим молотінням будемо без наслідку?!" /Г.Косинка/; "На півдні долини Амуудар" і почалася сіво́ба бавовнику" /з газ./ - "Ти ся журиш, пане брате, сіянням, оранням. Я ся журу, пане брате, першим закоханням" /Коломийка/. Разом з тим віддієслівні утворення на -ба на відміну від спільнокорених із суфіксом -ня/я/ мають ще значення пори, часу, коли молять /сіють/: "Оце возовиця підходить, а там і молотьба" /А.Головко/; "Тієї ж весни й віддали Остапа в економію в погонячі на нов сіво́бу" /А.Головко/.

Іменники діля́ба /СУМ/ і ді́лення /СУМ/ синонімізуються значенням "дія за знач. ділити і; розподіл": "діля́ба скарбу", "ді́лення майна". Проте якщо для першого з них це значення єдине, то для другого тільки головне в лексико-семантичній структурі, яку формують ще такі лексико-семантичні варіанти: "математична дія, за допомогою якої дізнаються, скільки разів одна величина вміщується в другій, одно число в другому або у якому відношенні вони знаходяться" /ді́лення чисел/; "поділ, розчленування // біологічний процес безстатевого розмноження тваринних і рослинних клітин" /ді́лення клітин/; "віддаць між позначками на вимірвальній шкалі" /ціна ді́лення - один сантиметр/.

Зрідка значень, через які синонімізуються спільнокореневі девербативи, може бути більше, ніж одне. Так, іменник служі́ння /СУМ/ має два значення, перше - "дія за знач. служити 3-5" - близьке головному значенню спільнокореневого девербатива служба́ /СУМ/ "дія за знач. служити 1-5, 7, 8" і друге - "виконання в церкві релігійних обрядів; богослужіння", що повністю дублює сьоме значення сло́ва служба.

Слід зауважити, що мовленева реалізація спільнокорених девербативів на -ба, -ння у тотожних значеннях неоднакова: одне із спільнокорених утворень частіше використовується, відтісняючи на становище рідковживаного інше. У семантичному розходженні спільнокорених девербативів на -ба, -ння і в різному функціональному навантаженні аналізованих похідних в однакових значеннях виявляється одна з важливих тенденцій розвитку мовної системи на лексико-семантичному рівні - тенденція до уникнення співіснування спільнофункціональних елементів.

Наслідки дії цієї тенденції можуть бути і більш відчутними - до повної втрати синонімічних зв'язків між спільнокореними по-

хідними чи виходу з ужитку одного з девербативів, тобто руйнування ряду спільнокоренових дериватів. Так, іменник свадьба, утворений за допомогою суфікса -б/а/ від дієслова сватати/ся/. спочатку означав одну з частин традиційного весілля, під час якої вирішувється питання про шлюб /ЭСРЯ/, як і спільнокореновий девербатив сватання. У сучасній українській мові це значення властиве тільки лексико-семантичній структурі девербатива сватання /СУМ/, яку ще формує лексико-семантичний варіант "дія за знач. сватати і свататися", пор.: "[Наум 7; При такому важкому ділі, як є сватан-ня, не можна усього говорити" /Г.Квітка-Оснів"Яленко/; "Дві меді-лі пізніше змінила Домніка своєї думки щодо сватання Ілії" /О.Коби-лянська/. Девербатив свадьба в сучасній українській мові вживає-ться лише у значенні "весілля": "Вітер на сопілку грає, напинає буюни Осінь, - скоро буде свадьба" /В.Сосюра/.

Різні лексичні значення у сучасній українській мові мають та-ком спільнокоренові девербативи різання "дія за знач. різати 1-7, 10-13" /СУМ/ і різьба 1/ "мистецтво вирізування малюнка, візерун-ка на якому-небудь твердому матеріалі", 2/ "малюнок, візерунок, вирізаний на якому-небудь твердому матеріалі", 3/ тахт. "гвинтова канавка на циліндричній або конічній поверхні чого-небудь" /СУМ/ та одіння "дія за знач. садити" /СУМ/ і садюва 1/ "житловий буди-нок та господарські будівлі з прилеглими до них садом і городом, що разом є окремим господарством", 2/ "адміністративно-господар-ські, виробничо-господарські та житлові будівлі колгоспу, радгос-пу тощо, зосереджені в одному місці", 3/ "ділянка землі, що відво-диться комусь для забудови, під сад та город" /СУМ/.

УРС ще подає з поміткою різн. девербатив голосіть із значен-ням, що дублює семантику спільнокоренового віддієслівного утворен-ня голосіття "дія за знач. голосити і звук, утворений цією дією" /СУМ/, пор.: "Натовщилося у хату людей; гомін, голосіть" /Марко Вовчок/ - "Почалося прощання, обнімання, почувся плач, голосіття" /Панас Мирний/. Слід відзначити, що слово голосіть у Лексичній кар-тотекі Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні АН УРСР представлено єдиним наведеним прикладом. Усі новіші словники сучасної україн-ської мови вже не фіксують іменник голосіть як такий, що вийшов із активного вжитку.

Проведений аналіз спільнокоренових девербативів на -ба, -ння у сучасній українській мові засвідчує рівноманітність семантико-функціональних відношень між ними; вони можуть відрізнятися лише частотою або сферою використання при тотожності лексичних значень

гоньба - гоніння, рйба - роїння, похвальба - похваляння/, іншими лексичними значеннями при спільності одного, зрізка двох /молотьба - молотіння, дільба - ділення, служба - служіння/ або мати різні значення /свадьба - сватання, різьба - різання/. Слід зауважити й те, що девербативи з суфіксом -ни/я/ на відміну від спільнокореневих похідних із формантом -ба послідовніше передають процесуальні значення, останні нерідко набувають непроцесуальних значень, пор.: служба "солдат", "слуги, прислуга"; журба "невеселий настрій; печаль, смуток", "обставини, що викликають важкі почуття, сильні переживання, печаль, смуток"; дічба "кількість чого-небудь", заст. "арифметика", "взаємні рахунки, претензії тощо"; стрільба "пицаль", "вогнестрілна зброя" та ін.

Питання про статус аналізованих спільнокореневих похідних на словотвірному й лексико-семантичному рівнях у сучасній лінгвістичній літературі вирішується по-різному. Перш за все постає проблема кваліфікації таких утворень, як окремих слів чи варіантів одного й того ж слова. О.С.Ахманова, слідом за О.І.Смирницьким, вважає, що "при наявності в будові двох або більше глос різних афіксальних морфем/при спільності кореневої частини/ ця другорядна чи підпорядкована зовнішня відмінність /тобто відмінність у звуковій оболонці/ може виявитися позбавленою відповідних лексико-семантичних відмінностей. Тому такі глоси виступають уже не як глоси різних слів, а як словотвірні варіанти одного й того ж слова"¹. Виходячи з цього, значну частину спільнокореневих девербативів на -ба, -ння, зокрема тих, які не мають лексико-семантичних відмінностей /гоньба - гоніння, тужба - тужіння, рйба - роїння і т.п./ слід визнати варіантами одних і тих же слів, а не окремими словами. Спираючись на іменники із значенням дії в російській мові, О.С.Ахманова так і поступає, вважаючи словотвірними варіантами спільнокореневої девербативи добавление - добавка, сортирование - сортировка, обжигание - обжог і т.п.² Словотвірними варіантами називають подібні утворення і В.А.Гречко³ та М.А.Павленко⁴, визнаючи їх у той же час і самостійними словами. З таким трактуванням важко погодитися. Як слушно зауважила Р.П.Рогожнікова⁵, О.С.Ахманова, вирішуючи питання про статус спільнокореневих утворень із різними афіксами, не врахувала морфемну будову слова і роль афіксальних морфем. Спільнокореневі девербативи на -ба, -ння, в тому числі й ті, які не мають жодних лексико-семантичних відмінностей, не можна вважати варіантами одного слова вже тому, що тотожність слова не може зберігатися, якщо не зберігається тотожність морфем, що утворюють його основу⁶.

Визнання аналізованих девербативів варіантами одного і того ж слова суперечить також поширеному в сучасній лінгвістиці поняттю варіювання як позиційно зумовленої видозміни⁷. Суфікси -с/а/, -нн/я/ - словотворчі морфєми, і на це не можна не зважати. Як такі, вони утворюють різні слова, а не варіюють основу одного й того ж слова.

Різне тлумачення сутності спільнокореневих утворень позначалося й на розв'язанні питання про синонімію таких слів. Протиставляючи синонімію словотвірному варіюванню слова як її межу, О.С.Ахманова, зрозуміло, не вважає спільнокореневі похідні з однаковою значенням лексичними синонімами⁸. "Проте синонімія і варіювання в мові - принципово відмінні явища, тоді як спільнокореневі слова складають частину проблеми синонімії, оскільки в даному випадку розглядаються співвідношення значень різних слів"⁹. Характерно, що, виходячи з різноплановості варіантності й синонімії, дехто з мовознавців розширює рамки синонімії не лише за рахунок спільнокореневих утворень, а й несамотійних лексичних одиниць - справжніх варіантів¹⁰.

Проведений аналіз лексико-семантичних взаємовідношень між спільнокореневими девербативами на -са, -ння в сучасній українській мові показав, що вони повністю відповідають типам кореляцій між різнокореневими лексичними синонімами. Винятком є пари різнозначних слів типу різьба - різання. Важко погодитися й з тими мовознавцями, які, протиставляючи лексичну синонімію морфологічній /словотвірній/, не визнають аналогічні розглянутим спільнокореневі слова лексичними синонімами на тій підставі, що відтінок у їх значення вносять афікси¹¹. У таких випадках треба брати до уваги, що спільнокореневі утворення виступають одночасно і як одиниці словотвору, і як одиниці лексики. Як різні слова, що тотожні чи близькі за значенням, вони нарівні з різнокореневими є феноменом лексичної синонімії, хоча значимість і функції спільнокореневих синонімів дещо відмінні від різнокореневих¹². Разом з тим тотожні чи близькі за значенням спільнокореневі слова з однозначними, але різнозвучними суфіксами є словотвірними суфіксальними синонімами.

Таким чином, спільнокореневі девербативи на -са, -ння у сучасній українській мові є окремими словами і, за винятком різнозначних типу різьба - різання, виступають як лексичними, так і словотвірними суфіксальними синонімами.

Умовні скорочення

СУМ - Словник української мови: В 11-ти т. К., 1970-1980.

ЭСРЯ - Цыганенко Г.П. Этимологический словарь русского языка. К., 1970.

УРС - Українсько-російський словник: В 4-х т. К., 1953-1963.

- ¹ Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. М., 1957, с. 214. ² Там же, с. 220, 221. ³ Гречко В.А. Однокоренные синонимы и варианты слова. - В кн.: Очерки по синонимике современного русского литературного языка. М.; Л., 1966, с.134. ⁴ Паўленка М.А. Нарысы па беларуокаму словаўтварэнню: Жаночыя асабовыя намінацыі у старабеларускай мове. Мінск, 1978, с. 106-107. ⁵ Рогожнікова Р.П. Соотношение вариантов слов, однокоренных слов и синонимов. - В кн.: Лексическая синонимия. М., 1967, с. 152. ⁶ Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. М., 1972, с. 63. ⁷ Шмелев Д.Н. Современный русский язык. Лексика. М., 1977, с. 72. ⁸ Ахманова О.С. Очерки по общей русской лексикологии, с. 230-232. ⁹ Рогожнікова Р.П. Соотношение вариантов слов, однокоренных слов и синонимов, с. 159. ¹⁰ Иванникова Е.А. К вопросу о взаимоотношении понятия варианта с понятием синонима. - В кн.: Синонимия русского языка и их особенности. Л., 1972, с. 148-149. ¹¹ Ошишко І.Й. Практична стилістика сучасної української літературної мови. Лексика і фразеологія. Львів, 1968, с. 34. ¹² Див.: Рогожнікова Р.П. Соотношение вариантов слов, однокоренных слов и синонимов, с. 158; Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / За ред. І.К.Білодіда. К., 1973, с. 85-87.

Подана до редколегії 17.03.82

І.І.Ковалик, д-р філол. наук,
Івано-Франків. пед. ін-т

ПРО СЕМІЗАЦІЮ І СЕМЕМІЗАЦІЮ У СЛОВОТВІРНОМУ ГНІЗДІ КОРЕНЯ ЗЕЛЕН В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У час науково-технічного і соціального прогресу важливим завданням науки про мову в галузі дериватології є глибше розкриття природи і суті семантичної ланки словотворчого процесу. Для здійснення цього завдання необхідно в першу чергу виявити смислову структуру елементів усіх словотворчих ресурсів і щойно тоді пере-

йти до з'ясування ролі семантики цих елементів у ході творення похідних слів-дериватів. Одним із цікавих ділянок актуальної лінгвістичної проблеми - семантична структура словотвірного гнізда - є детальне вивчення с е м і з а ц і ї та с е м е м і з а ц і ї у процесі утворення дериватів на всіх ступенях словотворення даного словотвірного гнізда. Під процесом с е м і з а ц і ї та с е м е м і з а ц і ї розуміємо явища накладання відповідних сем, семем в усіх словотвірних рядах у процесі словотворчих актів на різних ступенях словотворення у даному словотвірному гнізді.

У сучасній лінгвістиці маємо такі наукові лінгвістичні поняття-терміни: с е м а, с е м е м а, с е м а н т е м а, с е м а н т и к а тощо: С е м а - це найменша елементарна значеннева одиниця у семантичній структурі морфем /коренів і афіксів/ як складових ч: тин слова /лексемі/. Семм виражають певні відношення, що існують в об'єктивній дійсності. Певні комплекси сем складаються у семему, яка являє собою певні значенневі параметри, що служать позначенням предметів, видів руху статичних чи динамічних ознак. Семема є складовою частиною лексеми як одне із її значень. В.М.Русанівський стверджує, що коренева морфема не є носієм семем. носієм семем є лексема в цілому, а коренева морфема містить пучок сем, ще не об'єднаних загальною ідеєю змісту. Тобто матеріальний носій для граматичної чи словотвірної семи в лексемі може бути виділений, а для семемі - ні¹. Семи є будівельним матеріалом як для лексичних значень /семем/, так і для граматичних /словотвірних і морфологічних/. Семи, що становлять семему, поєднуються в ній шляхом накладання одна на одну. Семемі взаємно зіставляються і протиставляються. Семи, що входять до складу семемі, називаються лексично зв'язаними, решта сем поділяється на словотвірні і граматичні².

У процесі розвитку сучасної лінгвістичної думки слова-поняття с е м а, с е м е м а, с е м а н т е м а визначалися по-різному. Американський лінгвіст Л.Блумфілд значення морфемі вперше надавав с е м е м о р. За його словами, "лінгвіст виходить із того, що кожна семема являє собою постійну і визначену одиницю значення, відмінну від усіх інших значень, тобто від усіх інших семем даної мови, але далі цього лінгвіст піти не може"³. При цьому він вважає, що "подібним чином можна говорити про найменші значущі одиниці граматичної форми - тагми і про їх значення епісем"⁴.

Чеський лінгвіст В.Окалічка ще в 1935 р. писав: "Мінімальною мовною одиницею, що має значення, є сема. Вона не може бути розді-

лена на менші значущі частини. В граматиці існують найменші неподільні одиниці, які можна назвати семами, <..> ми вправі твердити, що найменшою граматичною одиницею є сема, <..> ні одна сема не може існувати без форми. Вона завжди виражається однією і тією ж формою або кількома формами, що чергуються за певними правилами. Тому граматику, з нашого погляду, не можна розчленовувати на вчення про функцію і вчення про форму. Сема в один і той же час – формальний і функціональний, іншими словами, граматичний елемент. Морфема – це поєднання сем, яке само по собі або за допомогою інших морфем виражається безперервним фонемним рядом.

<..> Семи організуються в семемі біля високого порядку, тобто слова, речення і т.д. Семи і морфемі зв'язуються у вищого порядку одиниці – слова і найменування. Кожне слово повинно володіти формемою⁵. При цьому В.Скалічка ділить семи на: дериваційні і флексійні, дериваційні – на дієслівні та іменні. Він вживає термін семантема на означення лексичного значення слова та термін формама – для окреслення одиниці, протиставленої семантемі.

Слабким місцем у вченні В.Скалічки про морфему і сему можна вважати те, що він, визначаючи сему внутрішнім змістом морфемі, твердить, що морфема має формальну основу, а сема – основу смислову, адже ж насправді морфема є двостороння лінгвальна граматична одиниця.

Для позначення звукоряду в морфемі запропоновано термін с о н а і, таким чином, стверджено, що єдність семемі і сонемі утворює двосторонню одиницю мови – морфему⁶.

Даремно чеський лінгвіст Л.Новак намагався спростувати оригінальну думку В.Скалічки про сему як мінімальну мовну одиницю та що основною одиницею граматичної системи і надалі слід вважати морфему⁷. Відомий чеський лінгвіст-теоретик В.Матезіус, навпаки, вважаючи "плодотворним поняття семи, вказує, що визначення семи, дане Скалічкою /мінімальна граматична одиниця/, не слід вважати остаточним, оскільки короткого чисто кількісного визначення цієї одиниці, точно так само, як і короткого визначення фонемі, далеко недостатньо. Необхідно розглянути її із сторони якісної. <..> Тракткування розчленування мови на семи, чітко дане Скалічкою, висвітлює суть суперечок в цілому, і, навпаки, матеріали переконують мене, що сема в розумінні Скалічки є одиницею функціональною⁸.

Одним із центральних питань сучасної дериватології як науки про словотвірну структуру мови є проблема семного і семемного складу словотвірної структури похідних слів у словотвірному гнізді, що

являє собою систему словотвірних рядів спільнокоренових дериватів. З метою з'ясування цього питання ми в результаті відтворення словотвірних актів та реконструкції словотвірних кореляцій спинаємося на висвітленні механізму процесу десемізації, семізації та семемізації у словотвірному гнізді кореня зелен- у процесі формування дериватів на різних ступенях словотворення в сучасній українській мові.

Подамо коротку характеристику способів формування семемного /семного/ складу українських дериватів у словотвірному гнізді з коренем зелен-.

У цьому словотвірному гнізді нараховується всього 89 дериватів включно із вершиною зелен-ий, утвореного від кореня зелен- на першому ступені словотворення. На всіх інших наступних ступенях словотворення утворено ще 88 дериватів, тобто 19 прикметників, 33 іменники, 28 дієслів, 8 прислівників.

Картина розташування похідних дериватів у цьому словотвірному гнізді має такий вигляд: безпосередньо від прикметникової твірної основи зелен-ий утворено на другому ступені словотворення 40 дериватів /23 іменники, 14 прикметників, два дієслова і один прислівник/. На наступному третьому ступені словотворення виявляється всього 31 дериват /15 дієслів, сім прислівників, чотири прикметники і п'ять іменників/. Усього 13 дериватів виявлено на передостанньому четвертому ступені словотворення, тобто десять дієслів і три іменники. На останньому п'ятому ступені словотворення маємо всього чотири деривати - два іменники, одне дієслово, один прикметник.

У результаті комплектування словотвірного гнізда з коренем зелен- у сучасній українській мові створилася така ефективна карта на словотвірної структури серед частин мови: всього суфіксальних дериватів 57 /28 іменників, 15 прикметників, 8 прислівників, шість дієслів/, префіксальних 19 /11 дієслів, шість прикметників та два іменники/, дев'ять постфіксальних дієслів, три префіксально-суфіксальних іменники, одне префіксально-суфіксальне та одне префіксально-постфіксальне дієслово.

Вихідним твірним словом, тобто вершиною у словотвірному гнізді з коренем зелен- є прикметник зелений, який так охарактеризував В.М.Русанівський: "семема зелений "зеленого кольору" складається із сем, що вказують на: 1/ статичність ознаки; 2/ відношення до певного кольору. Лексема зелений є носієм семемми "зелений", але, крім того, ще носієм семи "родова ознака". Остання знайшла своє втілення в лексемі в цілому, а також у морфемі -ий; її носіями можуть бу-

ти також морфемами -а, -е та їх відмінкові різновиди. <...> Так, сем "статичність ознаки" і "відношення до певного кольору" утворюють поняття "зелений" шляхом взаємного накладання. Що ж до сем "родова ознака", то вона виявляє себе завдяки тому, що їй у плані вираження відповідають три морфема: -ий, -а, -е⁹.

Ці положення дають підстави вважати, що при характеристиці процесу семізації і семемізації у словотвірному гнізді треба вилляти і з'ясовувати комплекс сем і семем, що знімається і накладається на семну і семмну структуру дериватів на різних ступенях словотворення даного словотвірного гнізда.

Очевидно, що у процесі комплектування словотвірних рядів у словотвірному гнізді в ході творення похідних дериватів від основ твірних слів у семантико-словотвірній сітці можуть мати місце накладання і знімання сем чи семем, тобто семізація і десемізація, а то й відповідні накладання додаткових сем при збереженні наявних сем та семем твірних слів.

На другому ступені словотворення при творенні похідних синонімічних за семами суфіксальних прикметників зелен-авий, зелен-астий, зелен-истий, зелен-ястий, зелен-уватий, зелен-куватий /пор. червонкуватий/ за допомогою суфіксів: -ав-, -аст- /-яст-, -ист-, -уват-, -куват-/ з притаманною для них суфіксальною семою "неповного вияву ознаки" від мотивуючої твірної основи вихідного прикметника зелений з його нейтральною лексичною семою "зеленого кольору" відбувається словотвірний суфіксальний процес "семізації" коренної основи прикметника зелен-ий за допомогою сем "неповного вияву ознаки".

Тут треба навести таку думку дослідника словотвору українських прикметників А.П.Грищенка: "Суфікси -ав- /-ав-, -аст-/, -яст-, які надають відповідним похідним значення неповного вияву ознаки, поєднуються у словотвірному процесі, як правило, з твірними основами прикметників на позначення кольору. Неповнота ознаки у похідних з зазначеними формантами супроводжується спеціальним семантичним компонентом-вказівкою на відтінок кольору за значенням твірної основи"¹⁰. До цього варто ще додати, що найширше і найпоширеніше виявляється словотвірне комплектування відтінків семем кольору у синонімічних рядах: зелений - зеленавий, зеленастий, зеленястий, зеленистий, зеленуватий, зеленкуватий ще й призеленкуватий і обзеленкуватий; пор.: червоний - червонастий, червонястий, червонистий, червонуватий; менше їх у рядах: білий - білячий, білястий, білуватий; жовтий - жовтавий, жовтявий, жовту-

ватий; синій - синявий, синястий, синюватий; чорний - чорнявий, чорнуватий; голубий - голубуватий; рожевий - рожеуватий.

На другому ступені словотворення деривація префіксальних прикметників зазелений, надзелений, призелений супроводжується накладанням нової додаткової семи "надто", вираженої за допомогою синонімічних префіксів за- і над-, та семи "неповноти вияву ознаки", вираженої префіксом при-, до вихідної семими "зелений". За прикметниковим префіксом за- закріплена мовною практикою префіксальна сема "надто висока міра якості". За словами В.М.Русанівського, "значення префікса за- вказувати на ознаку в похідному прикметнику у надто високій мірі порівняно із твірним, непохідним прикметником: забілий, зависокий, задовгий, заздоровий, зазелений та ін". На його думку, "прикметниковий префіко над- із значенням дуже високої міри вияву ознаки розвинувся в українській мові порівняно пізно. <.> Крім того, характерно, що в кожній із східнослов'янських мов значення надмірного вияву ознаки передається різними префіксами: українському над- в російській мові відповідає сверх-, у білоруській - звыш-"¹¹.

При утворенні трьох пестливих прикметників: зелен-енький, зелен-есенький та зелен-ісінький від твірної основи зелен-/ий/ за допомогою відповідних прикметникових пестливих суфіксів -еньк-, -есеньк-, -ісіньк- відбулося накладання на прикметникову семему зелен- спеціальної семі "пестливості", вираженої цими демінутивними суфіксами.

Єдиний прислівник зелен-о утворений на цьому ступені словотворення від основи зелен- за допомогою прислівникового суфікса -о шляхом погашення семі роду та накладання семі прислівникової ознаковості, вираженої цим суфіксом.

В усіх суфіксальних іменниках, утворених безпосередньо від твірної прикметникової основи зелен-/ий/: зелень, зеленості, зелена, зеленява, зеленавість, зеленець, зеленяк, зеленка, зелінка, зеленина, зеленчик, зелення, зелениця, зеленячка, зеленях, зеленьчука, зеленушечка, зеленочок, пазелень, празелень, прозелень формується іменникова семема в результаті десемізації, тобто зняття сем "статичності" та сем трьох граматичних родів, і накладання сем предметності /іменниковості/ та сем одного із граматичних родів, виражених приєднанням до основи зелен- відповідних іменникових суфіксів включно з нульовим у слові зелень та закінчення при збереженні семі "зеленості". Очевидно, при цьому в семему деяких іменників у процесі семізації включена відповідна додаткова сема абстрактнос-

ті /зеленість, зелень, зеленоці, зелена, пазелень, правзелень, прозелень.../, виражена відповідними словотвірними формами.

Три префіксально-нульсуфіксальні іменники: пазелень із значенням - домішка зеленого кольору, зелений відтінок, зелені проєкти у забарвленні або пофарбуванні чого-небудь, правзелень із значенням - синьвато-зелена фарба чи колір, прозелень із значенням - зелений відтінок у забарвленні чого-небудь, домішка зеленого кольору до якогось іншого; молоді зелені паростки рослин; зеленуватий наліт на металі /бронзі, міді тощо/; пор. прожовть - домішок жовтизни в чому-небудь; жовтуватий відтінок у забарвленні, просинь - частина синього простору неба, яку видно в розриві між хмарами, у тумані; синій колір чистого неба, синиватий відтінок/ утворилися префіксально-нульсуфіксальним способом словотворення безпосередньо від основи прикметника зелен-ий в результаті втрати семи статичності, семи трьох родів, придбання семи предметності, семи жіночого роду та семи послаблення даного кольору.

В утворенні похідних суфіксальних дієслів зеленити і зеленіти відбувається зняття сем статичності і граматичного роду при збереженні семи "зеленості" і додаткове приєднання семи процесуальності, вираженої за допомогою дієслівних суфіксів -и- /зелен-и-ти/ та -і- /зелен-і-ти/.

На третьому ступені словотворення цього гнізда з коренем зел утворено всього 31 похідний дериват, у тому числі 15 похідних дієслів, сім прислівників, п'ять іменників, чотири прикметники.

Від основи твірного дієслова зеленити утворено такі префіксальні дієслова: ви-зеленити - робити що-небудь зеленим, забруднити чимсь зеленим; за-зеленити - зростити зеленим; /в/у-зеленити - зростити зеленим, покрити зеленню, покрасити зеленню; о/о/-зеленити, о/о/-зеленити - створити /створювати/ зелені насадження, насадити /насаджувати/ дерева, кущі, квіти та ін.; по-зеленити - на ділі зеленого кольору. Постфіксальним способом утворено зеленіти-ся: 1. "набувати зеленого кольору, ставати зеленим"; 2. "виділитися зеленим кольором з-поміж чого-небудь, на чомусь".

Від твірної основи дієслова зеленити утворено префіксальним способом такий ряд дієслів: від-зеленіти - "перестати, закінчити зеленіти"; у/в/-зеленіти - "зробити зеленим, покрити зеленню, прикрасити зеленню, зазеленіти"; за-зеленіти - "стати зеленим, укрітити зеленню - листям, травою і т.ін., набути зеленого кольору"; по-зеленіти - до зеленіти. Постфіксальним способом утворено зеленіти-ся: зеленіти; роз-зеленіти-ся на означення почати буйно

зеленіти утворене префіксально-суфіксальним способом. Кожен із цих префіксів у сполученні із семемами твірних дієслів зеленіти та зеленіти виступає носієм певної семи, яка в результаті семізації відповідно конкретизує, звужує дієслівну семему зеленіти, наприклад, у дієслові зазеленіти закладена вказівка на поширеність дії "зеленення" на якійсь площі, порівняємо забілити. Об'єктивно-просторове значення префікса ви-, тобто його сема "поширеність дії по певній поверхні", ускладнюється значенням інтенсивності здійснюваного процесу: вибілити, визеленіти. Часова сема префікса від- "припинення інтенсивного виконання дії" особливо виразно виступає у дієсловах, що означають процеси, пов'язані з розгортанням певної якісної ознаки: відсиніти, відбілити, відзеленіти¹².

При творенні дієслова зеленіш-ати від основи вищого ступеня прикметника зеленіш-/ий/ спостерігається збереження семи "зеленості" і семи "вищого ступеня". Але при цьому одночасно нейтралізуються семи "статичності" і граматичних родів та в результаті семізації накладається сема "дієслівної процесуальності", вираженої дієслівним суфіксом -а- /зеленіш-а-ти/.

Відприкметникові похідні прислівники зеленувато /< зеленуватий/, зеленасто /< зеленастий/, зеленаво /< зеленавий/ утворені на третьому ступені словотворення даного гнізда від суфіксальних прикметникових основ за допомогою прислівникового суфікса -о, позначника семи прислівника, шляхом успадкування від твірного прикметника лише семи "неповноти ознаки зеленості" при одночасному приєднанні додаткової семи прислівникової ознаковості.

При творенні відприкметникового абстрактного іменника зеленавість успадковується лише сема "зменшений ступінь зеленості" та накладається сема іменникової предметності з усіма їх іменниковими семемами абстрактного іменника, вираженими іменниковим суфіксом -ість.

Семема фемініного іменника зелен-ярка /< зелений/ набуває сему спеціальної агентивності з додатком семи фемініності, вираженої фемініним суфіксом -арк-/а/.

Пестливі відприкметникові прислівникові деривати зелененько /< зелененький/, зеленесенько /< зеленесенький/, зеленісінько /< зеленісінький/ з прислівниковим формантом -о, що поповнили другий ступінь словотворення даного гнізда з коренем зелен-, сформувалися в результаті семізації, тобто додання до твірної форми

цвотливих прикметників прислівникового суфікса -о, при ліквідації родової семи й успадкуванні семи пестливості та одночасного набуття прислівниковості, зафіксованої прислівниковим суфіксом -о.

Четвертий ступінь словотворення даного гнізда охоплює всього 13 похідних дериватів: десять дієслів, три іменники. Серед дієслів шість постфіксальних зворотних дієслів: зазеленітися, в/у/зеленитися, визеленитися, озеленитися, озеленятися, позеленитися із набутою дієслівною семою "зворотності", вираженою постфіксом -од; три паралельні дієслова недоконаного виду із додатковою набутою семою "ітеративності", вираженою суфіксом -увати / -увати / -увати: озеленювати / < озеленити /, визеленювати / < визеленити /, обзеленювати / < обзеленити /, зеленішати / < зеленіш-ий / та ще три девербативні абстрактні іменники із семою опредмечення, оформлені іменниковими суфіксами -ення, -іння: озеленіння / < озеленіти /, позеленення / < позеленити /, озеленення / < озеленити /.

Похідні прикметники призеленкуватий / < при - зеленкуватий / та об-зеленкуватий / < об - зеленкуватий / на третьому ступені словотворення містять в собі вищий ступінь підсиленої додаткової семи "трохи зелений" у порівнянні з їх твірними дериватами.

На останньому п'ятому ступені словотворення маємо всього чотири похідні: два іменники, одне дієслово та один прикметник. Похідний суфіксальний іменник озеленювач утворений за допомогою іменникового агентивного суфікса -ач від основи твірного дієслова озеленювати. У ході формування семми іменника озеленювач "той, хто озеленює, фахівець з озеленення" відбувається процес іменникотворення шляхом опредмечення семми процесуальності дії за допомогою семного агентивного значення суфікса -ач. Семма іменника озеленювання - результат транссемізації, тобто переформування відповідної дієслівної семми шляхом приєднання семи "опредмечення", вираженої іменниковим суфіксом -ення. Похідне зворотне дієслово озеленюватися із дієслівною семмою "покриватися, оточуватися зеленню, зеленими насадженнями" утворене від твірного дієслова озеленювати в результаті прирощення семи "дієслівної зворотності", вираженої формантом -ся.

У процесі комплектування системи словотвірних рядів словотвірного гнізда з коренем зелен- формувалися модифікаційні /зеленити > озеленити > озеленювати > озеленюватися /, мутаційні /озеленювати >

озеленювач/ та транспозиційні /зелений > зелень/ значення спільнокоренових дериватів на п'яти ступенях словотворення.

У певних словотвірних рядах модифікаційні, мутаційні та транспозиційні значення дериватів на п'яти ступенях словотворення можуть переплітатися: зеленити > озеленити > озеленювати > озеленювальний /озеленюватися, озеленювання, озеленювач/.

Суть діалектичної єдності процесів усього коду цього словотвірного гніздування зводиться до того, що корінь зелен- як "пучок сем" /кольоровість /зеленість/, прикметниковість тощо/, це неаб'єднаних загальною ідеєю змісту¹³ /тобто це не семемізованних/, тут "виступає в функції свого роду "гена" – "носія спадковості"¹⁴ – константної семи "зеленості" в усіх дериватах, що зберігається у процесах десемізацій з одночасними семізаціями та семемізаціями за допомогою комбінацій відповідних диференціальних сем та семем на усіх ступенях словотворення.

Одним із перспективних ланок сучасної української дериватології є детальне вивчення семантико-дериваційної структури словотвірних гнізд сучасної української мови, необхідне для укладання словника словотвірних гнізд.

Наші спостереження над явищами семізації та семемізації у словотвірному гнізді з коренем зелен- у сучасній українській мові являють собою спробу висвітлення важливих питань процесів знімання відповідних сем /десемізації/ у семному складі певних комплексів семем твірних слів та одночасного накладання відповідних сем /семемізації/ при становленні нових семем у процесі формування дериватів словотвірного гнізда з коренем зелен-. Такий комбінований само-семемний підхід у характеристиці процесу становлення словотвірно-семантичної /само-семемної/ структури словотвірного гнізда свідчить про те, що поняття семи і семемі повинні використовуватися не лише при вивченні синонімів, омонімів, гіпонімів гіперонімів, але й також при аналізі семантико-словотвірної сфери у словотвірних гніздах даної мови.

З метою створення повної дериватологічної картини процесів десемізації, семізації та семемізації на всіх словотвірних ступенях усіх словотвірних гнізд в українській мові необхідно детально вивчити систему явищ лексико-словотвірної десемізації, семізації та семемізації у сфері всіх словотвірних гнізд і на підставі цього виявити основні закономірності процесів словотвірного гніздування. Адже ж, за словами Леніна, "теоретичне пізнання повинно дати об'єкт

в його необхідності, в його всабічних відношеннях, в його суше-речливому русі an und für sich ¹⁵. Результати такого комплексно-го дериватологічного дослідження словотвірних гнізд окремих спо-ріднених мов та їх груп матимуть не тільки загальнотеоретичне, а й практичне значення для вироблення принципів методики роботи над збагаченням лексичного складу рідної мови та мов соціалістич-них націй і народностей нашої країни.

- ¹ Русанівський В.М. Закономірності розвитку значення слова. Укр. мова і літ. в школі, 1981, № 4, с. 10-11. ² Там же. ³ Блум-Филд Л. Язык. М., 1968, с. 169. ⁴ Там же, с. 4. ⁵ Скалчичка В. Ассиметрический дуализм языковых единиц. М., 1967, с. 122-136. ⁶ Солдцев В.М. Язык как системно-структурное образование. 2-е изд. М., 1977, с. 197. ⁷ Цовак Л. Основная единица грамматической системы и типология языка. М., 1967, с. 216. ⁸ Матезиус В. Попытка создания теории структурной грамматики. М., 1967, с. 202. ⁹ Русанівський В.М. Закономірності розвитку значення слова, с. 10-11. ¹⁰ Словотвір сучасної української літературної мови. К., 1979, с. 140. ¹¹ Там же, с. 246-247. ¹² Там же, с. 254-256. ¹³ Русанівський В.М. Закономірності розвитку значення слова, с. 10. ¹⁴ Солдцев В.М. Язык как структурное образование, с. 179. ¹⁵ Денід В.І. Конспект "Науки логіки". - Повне зібр. творів, т.29, с. 178-179.

Подана до редколегії 29.03.82

ГРАМАТИКА

Л.А.Алексієнко, канд. філол. наук,
Київ. ун-т

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ МОРФОЛОГІЇ З ПОГЛЯДУ ТЕКСТУ

Протягом кількох десятиліть лінгвістика як загальна, так і спеціальна користується поняттям "рівня" при описі системи мови. "Рівнева" методика на сьогодні позитивно сприймається різними напрямками, використовується в педагогічному процесі підготовки мовознавців. І хоч є деякі моменти, що і зараз дискутуються лінгвістами, важко, проте, уявити сучасне мовознавство без цього поняття.

Рівнева стратифікація системи мови на основі об'єктивних властивостей її одиниць послужила імпульсом у дослідженні рівневої організації й мовлення, в процесі якого утворюються різні виокремлені системи для передачі інформації - речення, надфразові одиниці, тексти. Речення /висловлення/ в лінгвістичних концепціях було найвищим рівнем, на якому досліджувався процес комунікації, а також лексичні і граматичні властивості одиниць нижчих рівнів мови.

Мовні засоби для здійснення комунікації завжди закладаються на нижчих рівнях системи: так, на рівні словотвору формується слово, яке на лексичному й морфологічному рівнях здобуває необхідні ознаки, щоб ще на вищих рівнях узяти участь у комунікативному акті. Сучасна лінгвістика не обмежує дослідження комунікації синтаксичним рівнем: стилістичний і текстовий аспекти є актуальними для адекватного розуміння систем мовлення, організованих мовою!

60-70-ті роки в мовознавстві відзначаються посиленням уваги до питань лінгвістики тексту. Проте на сьогодні ще не вироблені програмні положення цієї галузі лінгвістики, немає однастайності у самій назві нового напрямку. Деякі автори² оперують терміном "текст", інші - терміном "речеведение"³ /живаємо російський термін, українська калька, на наш погляд, не є вдалою/; лінгвістику тексту пропонують вважати автономною по відношенню до рівневої організації таксономічної лінгвістики⁴; новим, вершинним рівнем мови⁵.

Очевидно, розмаїття у термінології нового напрямку свідчить не тільки про його новизну серед лінгвістичних теорій, а й пов'язане з онтологічними властивостями тексту як вектора багатьох сил: це і "мова в дії", і "вертикальний контекст", тобто фон історико-філологічного матеріалу, і модальний фон й інші складники комунікативного процесу.

Із численних робіт з тексту можна зробити висновок, що саме він як "мова в дії" є тією недостатчою вершиною, з якої рівні мови, властивості їх одиниць видно як учасників комунікації. Ідеї нового напрямку виношувалися давно буквально на всіх мовних рівнях. Якщо не торкатися програмних ідей напрямку, то дослідження так званого зв'язного тексту можна знайти в античних риториках, у численних курсах стилістики. Чимало відомих теорій, серед них теорія актуального членування Празької школи, синтагми Л.В.Щерби, сти уль-

мало дослідження тексту. У ряді випадків каталізатором розв'язку лінгвістики тексту були властивості деяких одиниць, назвемо їх текстовими властивостями. Це здатність одиниці створювати текстове зв'язування між реченнями і надфразовими одиницями, тобто здатність їх граматично і смислово у текст. Такі властивості притаманні, наприклад, займенникам у всіх мовах, так звана анафоричність і катафоричність їх, яка проявляється лише в тексті і разом з тим є природним конектором речень і надфразових одиниць. Текстові властивості, безумовно, закладені у сполучниках, артиклях, частках, прислівниках.

Розгалуження древа лінгвістики ще одним напрямком дещо міняє описову загальну концепцію мови; поява нових, текстових вимог до опису різних рівнів уже сьогодні починає впливати на традиційні уявлення про властивості одиниць мови. Очевидно, ми спостерігаємо явища уже відомі лінгвістам у зв'язку з розбудовою стилістики мови, коли одиниці різних рівнів осмислювалися як носії стилістичної інформації. Сьогодні нас уже не дивують складові стилістики: фоностилістика, стилістичні засоби морфології, словотвору, стилістичний синтаксис. Пізнання мови еволюціонує появою лінгвістики тексту, яка накладає свій відбиток на сучасні дослідження.

Звернемося до деяких фактів. Відомо, що одиниці одного рівня мови /фонема, морфема, слова/ вступають між собою у парадигматичні і синтагматичні відношення. При цьому останні є головними, визначальними, оскільки будь-яка одиниця рівня та й сам рівень як множина однорідних одиниць встановлюється лише в мовленні, у синтагматичності.

Проекцією на мовлення, синтагматику, в основу якої покладені певні методи, класифікації, описаний і рівень морфології, деякі моменти якого ми розглянемо. Синтагматичні відношення в цілому ряді питань на цьому рівні є визначальними для його одиниць - слів. Нова академічна грамика російської мови пропонує поділ морфологічних категорій на ті, "що виявляються синтагматично /у синтагматичній сполучуваності/ і несинтагматично. Під синтагматичним виявленням розуміється виявлення морфологічних категорій у таких зв'язках слів, у яких форма одного слова указує на його безпосередню залежність від форми іншого слова /або від слова в цілому/ або сама обумовлює форму іншого слова: красная палатка /словоформа красная підпорядкована словоформі палатка і водночас не визначена/;

читати книгу /словоформа книгу підпорядкована слову читати/;
стук колес /словоформа колес підпорядкована слову стук⁴⁶.

Користуючись цим визначенням, в українській морфології категорії роду, числа, відмінка у прикметників /розумна людина/, у порядкових прикметниках /третьою годину/, прикметникових займенників /інша справа/; роду в дієслів /вона працювала/ і в особових займенників I і II особи /я сказав, я сказала; ти співав, ти співала/, роду і числа в зворотного займенника /відчув себе, відчула себе, відчули себе/, категоріальні значення часу при відносному уживанні часових форм дієслова /У 1841 р. виходить "Кобзар" Т.Шевченка; Ну, я пішов і под./; значення I і II особи минулого часу дієслова /я вивчив, я вивчила, ти пішов, ти пішла/, умовного /я вивчив би, я вивчила б; ти пішов би, ти пішла б/ і деякі форми наказового способу /хай я вивчу, хай вона вивчить, хай вони вивчать/ є контекстуально обумовленими. Не кажучи вже про ті випадки, коли синтагматична /аналітична/ форма є або варіантною до синтагматичної форми слова /у випадках вираження категоріальних значень ступенів порівняння прикметників і прислівників: вищий – більш високий; найвищий – найбільш високий, височезний – занадто високий/ або єдиною можливою формою /наприклад, майбутній недокопаний у дієслів: буду писати; умовний спосіб дієслів: писав би/.

Навмисно не називаємо серед морфологічних категорій, що виявляються синтагматично, дієслівних категорій перехідності /неперехідності, стану, які у своїй природі мають багато синтаксичного.

Таким чином, аналіз синтагматичних відношень між словами не тільки входить у методикку встановлення морфологічної характеристики слова, але ряд форм одиниць цього рівня виражені синтагматично, тобто сполученням слів.

Синтагматичні відношення, у які вступають слова на більш високому рівні, рівні речення, збагачують мову новими словами, отже дають рівень морфології нові одиниці. Узяти хоча б численні в сучасному українському мовленні факти субстантивзації, ад'єктивізації, адвербіалізації, прономіналізації. Заслужують уваги й численні випадки взаємопереходу серед сполучників, часток, прислівників, прийменників; явища ці настільки поширені, що, мабуть, варто було б увести в граматичний обіг відповідні терміни. Одинадцятитомний Словник української мови, Частотний словник сучасної української художньої прози засвідчують ці факти. Нова академічна граматики російської мови зауважує з цього приводу: "Резервом, що по-

повняє клас сполучників, є формально незмінювані слова, головним чином із сфери часток, прислівників і вставних /модальних/ слів. які семантично здатні виражати ті або інші абстрактні відношення⁷. "Характерною рисою багатьох часток є те, що вони за своєю будовою і функціями зближуються з прислівниками, сполучниками або вигуками і не завжди можуть бути їм строго протиставлені; у багатьох випадках частки зближуються також із вставними словами"⁸. Це справедливо також і для української морфології.

Легко показати, що морфологічні характеристики слова є нічим іншим, як властивістю слова бути правильно ужитим у реченні, в мовленні. Це стосується не тільки слів. Усі "рівні зв'язані між собою в єдиній системі мови через свої одиниці"⁹. Просодія, морфеми, слова є безпосередніми учасниками і виразниками текстових відношень зв'язку речень для здійснення комунікації. Отже, синтагматичні відношення, фактор мовлення на морфологічному рівні використовується часом як форма слова, входить у методику виявлення морфологічної характеристики слова, яка, в свою чергу, забезпечує умови здійснення самого мовлення.

У зв'язку з актуалізацією текстових відношень поглиблюється і сучасне розуміння граматичної форми слова. "Вникаючи в суть того, що позначається терміном "форма", ми бачимо, що мовознавці виявляють у мовній одиниці все більше і більше властивостей, які виконують функції форми. ...Формою слова вважають його звукове вираження, а також його граматичні характеристики. Називають також різновиди форм: зовнішня, внутрішня, актуалізована, граматична, базисна та ін. Крім того, в розряді формальних властивостей й слова виділяють контекстуальні та асоціативні відношення, синтагматичну структуру, зонфігурації системних зв'язків тощо"¹⁰.

Так, у аспекті тексту очевидною є думка про те, що сполучник є найприроднішою окріпою тексту і для слів, і для речень, і для надіражних єностей. У частках спостерігаємо аналогічне. Вони відіграють зворідну роль у побудові тексту, і, слід відзначити, що текстова значимість часток в українській мові досі ще не розкрита. Це стосується часток не тільки української мови, є дані, що частки найраніше були усвідомлені як показники текстової конексії і

тактової семантики, і їх роль у древніх мовах була більшою" ІІ. Слова а, і, які часто починають українські речення, буває важко кваліфікувати граматично, оскільки в них часом крім зв'язуючого виразно проступає елемент емоційний. Проте, незалежно від того, сполучник перед нами чи частка, ці слова, безперечно, виконують роль скріплі між реченнями і надфразними єдностями, тобто текстову роль. Наприклад: / "Дев'ятого травня, в День Перемоги, Їздив я до Канева. Дорога, обеліски, прикрашені квітами, піонери в почесній варті. І високе почуття єдності, настрої, спільний для всіх, відчуття родинної кривної пов'язі."/

/Дорогою думалося про майбутню зустріч із Добошами, уявляв образи робітників, з якими мав невдовзі зустрітися. І стали вони невід'ємними від Канівських круч, Шевченкової гори і слова Шевченкового./

/А сейнери, зроблені золотими руками робітників "Денкузні", ходять океанами, єднають їх зі всім світом./

/І місяць пропливає над заводом, як срібний корабель, і здається, що випірнув з його цехів"/ /І.Кравченко/.

У наведеному фрагменті тексту, розділеному вертикальними рюками на надфразні єдності, виділені а, і виконують роль конекторів між реченнями і надфразними єдностями.

У прикладах: /"Угорі сонце. Розпустивши золоті вітрила, воно млясно висне над ворзельською пушею, ніби милуючись з висоти красю припущлого лісу."/

/ Та ось побігли сизо-білі хмари, тинь крилом велетенського птаха упала на землю. І враз зашуміли верхів'я дубів, гоїднулись кронами берези, війнуло прохолодою..." /М.Медуниця/ або: /"У кожній мові є слова, які особливо природно й гарно звучать в оригіналі. Таке російське слово "сирень". Наші відповідники "буз", "бузок" уже дещо бліднуть своїми відтінками. А народ чутливий до краси, любить її" /М.Медуниця/ початкові і, та, а швидше є частками - конекторами, точніше сполучниками, що перейшли в частки.

Звичайно, роль конектора виконують не лише частки сполучникового походження. Типовими конекторами в українських текстах є частки та ко ж, те ж, до то го ж, ще й, які передають ідею пресуппозиції, тобто умов для даного повідомлення, умов для вдалої комунікації, що виражені вербально в попередніх реченнях, або напевно відомі учасникам комунікації. Проте академічна граMATика сучасної української мови щодо часток розглядає лиш їх модальні

і словотворчі функції, зокрема, підкреслює, що частки "на відміну від прийменників і сполучників не є засобом вираження синтаксичних відношень, а вживаються лише для надання слову або реченню семантичних або граматичних значень"¹².

Опостереження за частками, прислівниками типу уже, ще у текстах показують, що вони тісно пов'язані із с м и с л о м п о в і д о м л е н н я, і часом відіграють більш тонку роль, ніж інші засоби зв'язку типу лексичних повторів, синонімів, сполучників.

Отже, граматичні характеристики деяких часток, прислівників, сполучників по-новому визначаються у світлі виконуваних ними текстологічних функцій. Не буде перебільшенням сказати, що сполучники і частки на морфологічному рівні виділяються насамперед своїми текстовими ознаками, хоч вони відіграють не менш важливу роль і в житті окремого речення.

Говорячи про текстові ознаки слів, не можна не відзначити займенник, своєрідність якого відома усім граматистам. Відсутність цільності у морфологічних значеннях цих слів, багатоманітність їхніх синтаксичних функцій, значна роль контексту у виявленні їх граматичної суті примушує мовознавців відносити займенники до різних класів – іменників, прикметників, прислівників. Можна погодитися з такою інтерпретацією займенника, якщо не брати до уваги його текстові функції. Спільним у займенників є їх анафоричність і катафоричність, тобто, не називаючи речі або ознаки, "натякати" на попередню або наступну ситуацію, базова граматична і семантична ознака, яка забезпечує не тільки стилістичну коректність викладу, а й є дуже важливим чинником будови тексту. Цим, очевидно, пояснюється велика частотність займенника у текстах різних стилів порівняно з іншими словами.

Можна було б продовжити перелік морфологічних фактів, які зв'язані саме з текстом. Вставні слова, модальність у широкому розумінні, безперечно, знайдуть нову інтерпретацію в колі проблем тексту. Хотілося б підкреслити той факт, що в природі займенника, сполучника, частки, прислівника закладена саме міжрівнева інформація, зв'язана з основами побудови тексту. Уже сьогодні для адекватного розуміння цих класів слів потрібний аналіз тексту як закінченої форми мовлення. І хоча рівень тексту ще значною мірою не розроблений, проєкція на текст позитивно позначається на багатьох сферах дослідження мови.

Представляється корисним читання спецкурсу з проблем тексту для студентів - філологів третього курсу. Такий спецкурс дає можливість зв'язати воедино ті знання з мови, що вже одержані студентами, показати роль будь-якої одиниці мови в акті комунікації. Необхідні для кожного рівня абстракції одержують природне тлумачення з точки зору тексту, форма і значення кожної мовної одиниці - це інформація, необхідна для мовлення. Спецкурс з проблем тексту сприяє виробленню у студентів адекватної точки зору на складні механізми мови і мовлення. Хоча робота з текстом далеко не новий прийом у викладанні мовознавчих курсів, проте, збагачений ідеями нового напрямку, він допомагає глибше розкрити суть багатьох мовних питань, розвинути в студентів наукове лінгвістичне мислення. Курсові роботи, що можуть бути виконані у цьому спецкурсі, - питання найрізноманітніші і завжди зв'язані з маленькими відкриттями, оскільки відповідей на них поки що не існує в жодних граматиках.

¹ Солнцев В.М. О понятии уровня языковой системы. - *Вопр. языкознания*, 1972, № 3, с. 18. ² Гиндин С.И. Советская лингвистика текста. Некоторые проблемы и результаты. - *Изв. АН СССР. Сер. лит. и языкознания*, 1977, № 4, с. 6. ³ Ахманова О.С., Минаева Л.В. Место звучащей речи в науке о языке. - *Вопр. языкознания*, 1977, № 6, с. 8. ⁴ Николаева Т.М. Лингвистика текста. Современное состояние и перспективы. - *Новое в зарубежной лингвистике*. М., 1978, вып. 8, с. 13. ⁵ Солнцев В.М. О понятии уровня языковой системы, с. 18. ⁶ Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистика текста. М., 1978, вып. 8, с. 457. ⁷ Русская грамматика. М., 1982, ч. 1, с. 714. ⁸ Там же, с. 723. ⁹ Солнцев В.М. О понятии уровня языковой системы, с. 18. ¹⁰ Пешак М.М. Аспекти дослідження взаємодії форми і змісту в мові. - *Укр. мовознавство*, К., 1980, вип. 8, с. 17. ¹¹ Николаева Т.М. Лингвистика текста. Современное состояние и перспективы. - *Новое в зарубежной лингвистике*. М., 1978, вып. 8, с. 18. ¹² Сучасна українська літературна мова. Морфологія. К., 1969, с. 501.

Подана до редколегії 27.04.82

ФУНКЦІОНУВАННЯ ВИГУКІВ У СТРУКТУРІ РЕЧЕННЯ

Синтаксична незалежність і формальна незв'язність вигуків є основними граматичними ознаками даного класу слів. У структурній схемі граматично розчленованого речення вигуки не знаходять свого облігаторного місця як лексичні наповнювачі певних членів речення. Ця особливість вигуків давно помічена і відзначена відомими граматистами. Так, Д.М.Овсянко-Куликовський відносив вигуки до "слів поза реченням"¹, Ф.Ф.Фортунатов вважав вигуки особливим класом слів, які відрізняються від інших так званих повних слів тим, що "існують поза реченнями або у певних випадках становлять собою цілі речення"², О.М.Пешковський зараховував вигуки до слів і словосполучень, які не утворюють ні речень, ні їх частин. І навіть потрапивши в речення, вони, на думку О.М.Пешковського, залишаються внутрішньо чужими йому, ніби куля в організмі³, "чужорідність їх в організмі речення ясно і цовно пояснюється тим, що це знаки почувань, а не уявлень..., вступати в які-небудь відношення з іншими словами ці слова не можуть"⁴. Д.В.Щерба наголошував на тому, що формальна ознака вигуків зводиться до "повної синтаксичної відокремленості, відсутності яких би то не було зв'язків з попередніми і наступними елементами в потоці мовлення"⁵.

Але в процесі мовлення вигуки виходять на рівень зв'язного тексту як самостійні, функціонально значимі граматичні одиниці з емоційно-оцінною чи спонукальною семантикою, сформованою на базі концептуального змісту попереднього чи наступного контексту, ситуації та паралінгвістичних компонентів спілкування. Синтаксична природа вигуків проявляється у здатності утворювати на рівні синтаксису мови нечленовані вигуківі речення як певні, закономірні у типології простого речення⁶, синтаксичні структури. Це обумовлюється лексико-морфологічними ознаками вигуків - специфікою лексичної семантики, нульовою або обмеженою валентністю, відсутністю змінних морфологічних ознак, усталених і формально виражених зв'язків з іншими словами.

Синтаксична значимість як системонабута властивість вигуків передбачена їх синтаксичною природою, але не тільки покриває її,

а й переходить межі. На синтаксичному рівні мовлення нечленоване вигукове речення як синтаксична одиниця /тип/ закономірно реалізується у ряді емоційно-експресивних модифікацій висловлень, в емоційних парантезах у простих і складних синтаксичних структурах, у контамінованих та сегментованих синтаксичних побудовах.

Проте у мовленні вигуки можуть виступати і в таких синтаксичних функціях у складі речення, які, власне, виходять за межі їх прямої синтаксичної природи і є породженням певних змін як у семантиці вигуків, так і в семантико-синтаксичній структурі речення. Виступаючи суб'єктивними квантифікаторами⁷, тобто підсилювачами з боку мовця інтенсивності дії, ознаки, якості, вигуки можуть входити як конструктивний елемент⁸ у склад головного або інших членів – двоскладних чи односкладних речень на зразок: "Ой же лютий буде він!" /І.Франко/; "От собака! Ах, і собака ж!" /Остап Вишня/; "Ох і крику ж було, – не відставали хлоці" /О.Гончар/. Зазнаючи синтаксичної асиміляції, вигуки можуть виконувати функцію будь-якого члена речення. Наприклад: "Незамовкаюче серед темноти "ура" підіймалося все вище, охоплюючи вершину" /О.Гончар/; "І тоді весь поранений гарматний народ кричав "ура", плазуючи у своїй крові і падаючи, кричав: "Ура, ура, ура!"; "Кидався в атаки з криком – ура-ура-ура!" /О.Довженко/; "Вечерю подала хазяйська дочка. Се було те "ай!" , сполохане вранці, молоденьке, біляве, з ніжною лінією тіла, курносе і синьооке" /М.Коцюбинський/.

У синтаксичній функції підметів і додатків вигуки виступають тоді, коли вони зазнають синтаксичної асиміляції до іменників, тобто в якійсь мірі опредмечуються, натомість втрачаючи вигуківість, емоційну інтенсивність. Назви вигуків стають предметом думки. Ф.Ф.Фортунатов називав цей процес перетворенням у повні слова: "Вигуки можуть перетворюватися у повні слова, що позначають собою ці ж вигуки, тобто, відомі знаки мови, як предмета думки: наприклад, у реченні "Он воскликнул ах!" слово ах! не є вже вигуком, а повним словом, що позначає собою вигук ах"⁹. Безперечно, що для вигуків дана синтаксична функція не є первинною, базовою. Про це свідчить той факт, що не всі вигуки практично в мовленні можуть набувати субстантивних ознак і не в однаковій мірі, останнє, в свою чергу залежить від семантичної функціональності вигуків. Так, у сучасній українській мові активно використовується в значенні субстантива емоційно-імперативний вигук ура!

Співвідношення вигука ура! і його субстантивованої форми у

творах української художньої літератури майже однакове. Він часто паралельно зустрічається в тексті як окреме речення і як член речення. Наприклад: "Ура! - залемтував Тимофій Гречка, і за ним загукали "ура" всі, які були в натовпі, молодики. - Солдатові Дем'янові Нечипорукові, гвардійцю і гренадеру, героєві революції - ура!"

"Це "ура", здавалося, затопило цілий світ" /Ю.Смолич/. Перше окреме слово-речення - із значенням реакції захоплення даною ситуацією, в другому слововикористанні "ура" набуває функції додатка. Третє "ура" - додаток, але не придієслівний. Уся еліптична структура емоційно насичена, вигук "ура", семантика якого "захоплення, задоволення, захочення", вжитий із субстанціальним значенням - хвала, слава. В четвертому слововжитку "ура" набуває субстантивної ознаки, виконує функцію підмета, має означення, виражене вказівним займенником, воно вже втратило риси вигукості, може субституватись лексемами "слово", "крик" тощо, бо опредмечення заступило первісну семантику цього слова і вона тільки вгадується ще в фонематичній будові. Зіставляючи тексти, що мають вигуки у їх первинній функції, з текстами, у яких вигуки субстантивуються, помічаємо певну різницю у вираженні логіко-емоційного змісту. У висловлюваннях, що містять вигуки з їх основною синтаксичною функцією - вигуківі речення, вершина емоційної напруги припадає на вигуки, за нею йде друга емоційна хвиля на концептуальний зміст речення: "Перша рота все ще стояла, ніби паралізована. Тоді хтось крикнув на все горло: "Ура! Всі вперед! Ротного командира коли!" /П.Панч/; або на все вигукове односкладне речення: "Гарячий день пахне нагрітою липою. "Ура гвардії!" - гукає політкаторжанин" /Ю.Яновський/; "Вірно! Правильно! Ура Коцюбинському! - донеслося згори, де сиділи його однополчани" /Ю.Смолич/.

У реченнях з субстантивованим вигуком "ура" сам вигук ніби емоційно нейтралізується, емотивна забарвленість переноситься на інші члени речення, зокрема означення, присудки, обставини способу дії: "Підвелися богунці за своїм командиром. Загриміло "ура", покотилось рядами, стоголосими звуками залунало в лісі" /О.Десняк/; "Тучне "ура" підхопило Орлюка, підживило його сили, й він побачив свій Клів - Золоті Ворота" /О.Довженко/; "Поранені з гордістю дивились на свого товариша й кричали йому "ура", й койки двигтіли від їх благородного зворушення" /О.Довженко/. Найявніші емоційних вигуків у складі речення уже є свідченням того, що в

концептуальний зміст речення органічно вводиться певне емоційно-оцінне нашарування. А це веде до часткового ускладнення семантики всієї синтаксичної конструкції і поглибленого ускладнення одного компонента даної структури, вираженого або заміненого вигуком, бо при цьому відбувається взаємодія синтаксичної семантики члена речення і лексичної семантики вигука. Потенціально всі вигуки можуть субстантивуватись. О.О.Потебня підкреслював: "Будь-яке слово без винятку, незалежно від наявності чи відсутності в ньому флексії, може бути, як відомо, іменником, якщо позначає предмет; "Нехай /частка з наказового способу/ - недобрий чоловік", або саме представляється предметом"¹⁰. Але те, у функції якого члена речення такий вигук вживається - чи субстантивується, чи вербалізується, а чи ад"єктивується, залежить у конкретному випадку від формально-граматичної позиції, у яку він потрапив у реченні, від лексичної дистрибуції і домінуючої семи у його лексичній семантиці. В комунікативному досвіді мовців закріпилось усталене і суспільно-усвідомлене значення вигуків. Воно об"єктивоване щодо певного типу ситуації, вербального контексту і паралінгвістичного супроводу. Завдяки цьому навіть окремо, безконтекстно вжиті вигуки спонукають реципієнта до пошуку їх контекстної семантики. Наприклад: "Почути можна було, власне, тільки два вигуки - "геть" та "ура", але чому "геть" і за віщо "ура", - цього збагнути було неможливо" /Ю.Смолич/. І чим стабільнішим і однозначнішим є значення вигука, тим точніше і послідовніше даний вигук може використовуватись як лексичний наповнювач певного члена речення. Так, наприклад, емоційний вигук ого /фонетичні варіанти о-го-го, ого-го-го/ часто використовується у функції ад"єктивного предиката завдяки своїй семантиці - здатності виражати "сильне здивування, захоплення і т.ін. з приводу чогось надзвичайного, несподіваного, непередбаченого"¹¹. В такому випадку він становить собою нечленовану рему висловлення, а все те "надзвичайне, несподіване, непередбачене" стало змістом теми висловлення: "Ввечері він часом читає /про Робінзона абощо/: адже Кузьмик письменний ого-го!" /М.Рильський/; "Я знаю: він комуніст зсередини. Ніяк сказати не може. А ентузіаст революції - ого!" /І.Микитенко/; "Голова в мене - ого-го!" /Остап Вишня/.

Домінуючою семою багатозначного емоційного вигука о! є вираження ствердження чого-небудь у функції, близькій до вказівної. Вона також проявляється і в семантиці ад"єктивного предиката: "Мо-

же, один-два такі, як ото трус робили, а решта все - 0-0! - і для ілюстрації Байда стиснув кулак. Як не буржуй, так куркуль" /П.Панч/; "Як глянув я - а там же в"язи - 0! кулаки як гарбуз" /Г.Хоткевич/.

Синтаксичні побудови з вигуками у функції членів речення є породженням живомовного спілкування. Мова художньої літератури тільки відображає і використовує як зображальний засіб це різноманіття розмовного синтаксису. Процес же мовного живого /безпосереднього/ спілкування /комунікативний акт/ забезпечується одночасною наявністю таких компонентів: мовець /трансмисор, передає повідомлення/ і реципієнт /приймає повідомлення/, їх мовленева діяльність і знаковий продукт /повідомлення, зміст¹². Комунікативний акт завжди /в більшій або меншій мірі/ супроводжується паралінгвістичними елементами, які в знаковому продукті відображаються як "риси особистості трансмісора"¹³. Мовленевий акт і його природна фонація завжди позначені печаттю їх творця. І тут виявляється не тільки логіко-пізнавальна сутність мовця /інтелект/, а й його моральний та психічний стан /емоції, почуття, волевиявлення/ і невербальна знаковість /соціальний контекст, умови, ситуація, місцезнаходження, рухи і порухи, погляд, жести, міміка/. Виявляються у взаємодії, але не в однаковій мірі і на різному якісно-функціональному рівні. Так, невербальні компоненти спілкування - паралінгвістичні знаки - можуть виконувати функцію дубляжу вербального тексту або окремих його одиниць, функцію супроводження вербального тексту, доповнення, підкреслення, конотації, заміщення тощо. І.Н.Горелов вважає, що "аграматизм" паралінгвістичного знака не позбавляє останнього можливостей виконувати будь-яку із визначених мовознавством функцій природного мовного знака¹⁴ і називає такі функції паралінгвістичного знака: соціативну /контактостановлюючу/, емотивну, волюнтативну, комунікативну, апеллятивну, репрезентативну та ілюструє їх мовними текстами, у яких паралінгвістичні знаки /рух, жести, міміка/ описані. Отже, первинно функція паралінгвістичних знаків автором визначалась поза впливом їх на мовний текст. У взаємозв'язку з вербальним текстом паралінгвістичні знаки найбільшу продуктивність і виразність виявляють тоді, коли вони супроводжують словесний текст, що має інтер'єктивні, зокрема емоційні вигуки. Це пояснюється тим, що вигук як специфічна семантико-функціональна мікросистема мовних одиниць характеризуються якісно своєрідною формою узагальненого

підобрження дійсності, їх семантика миттєва і егоцентрична, семантичні межі часто розмиті, функції багатозначні. В такому разі на перший план виступають паралінгвістичні знаки й фактично формують семантику конкретної мовленевої реалізації вигука. Наприклад: "Ой! - скрикнув Остап, ухопившись за груди, і захитався" /М.Кошовинський/; "А рукою збив будьонівку на потилицю та тільки головою тріпнув. - Ех! Ще кілька днів тому - де це було?" /А.Головко/; "Парубок тільки до муру хотів, як у прогалину назустріч дівчина в сірій сукні так і налетіла на нього. - Ой! - тихенько і несподіванки і оджилилась, щоб дати пройти йому" /А.Головко/.

У комедії І.Карпенка-Карого "Хазяїн" тричі використаний емоційний вигук О! і щоразу по-різному він "прочитується" завдяки паралінгвістичним знакам, опис яких подано у дужках: захоплена вказівка на високий ріст, на широкі плечі, зневажливо-незадоволенна вказівка на малу і нерозумну голову. Наприклад: "П у з и р. Та ти ж його ще не бачила, подивися перше: з лица хоч воду пий, Бова Королевич! Росту /показує сажень/ - о!; плечі /розведе руками скільки можна/ - о! З о л о т н и ц ь к и й. А голова /показує кулак/ - о! Софія Терентьовна вибрала собі людину і подружжя, а ти їй раїш першерона! Навіщо тобі Чоботенко?" /І.Карпенко-Карий/.

Паралінгвістичні знаки можуть замінити собою вербальний контекст вигука. Руйнуючи таким чином словесну частину комунікації або заступаючи її, вони дуже часто приводять до утворення мовленевих еліптичних фігур, які потім у комунікативному досвіді закріплюються і є однаково зрозумілими і на виході комунікації і на вході. В процесі живомовного спілкування реципієнт сприймає вигук та і весь мовний потік акустично й візуально у комплексі з паралінгвістичними компонентами. У писемному тексті паралінгвістичні знаки або передаються описово /"А! - пильно глянула на парубка..." /А.Головко/ або уявно "прочитуються" реципієнтом відповідно до його комунікативного досвіду /"Ах! Трах! - кілком, мабуть, навкидь у ворота; А! - Хіба радість чи й саме життя вимірється часом!" /А.Головко/.

Особливо характерне таке явище для синтаксичних конструкцій, у яких вигук, потрапляючи в предикативну позицію, виконують функцію дієслівного предиката: "Рідна сестра не могла, а він - во!; Сидять мовчки в кутку і хоч би тобі - тю!" /О.Ковінька/. Давид звів голову, а просто в обличчя червоний місяць сміється і око хит-

ро так мружить, немов хоче сказати: "А, покинь ти Матюху. ...ну, завтра на сході в роботу його візьмеш. А зараз - тсс... І сам прислухався..." /А.Головка/.

Присудок, виражений емоційним вигуком, може означати швидко мимовільну реакцію, як, наприклад, у реченні: "Коли це хтось як тьохне мене... межі в'язи, так я тільки - ой!" /Остап Вишня/. Вигук у функції присудка може вказувати на конкретну моментальну дію: "Під'їздите потихеньку, шука не тікає. Ви її підсаком - рраз! - в човен" /Остап Вишня/.

Вигуковий присудок може набувати й більш узагальненого значення - виражати ставлення мовця, наприклад: "Іде Надя, а я - ах! Далеченько проходить, а я й здалеченька - ох! дівчино! Ох, рибчино! Ну й доохався - утюрився по самі вука" /О.Ковінська/; "Та якби ж там було за що. А то ж там таке ледащо. Що тільки - тьху!" /В.Дрозд/.

Імперативні вигуки, семантика яких однозначна і більш цілеспрямована, тобто скерована на певну, точно окреслену дію, вживаються у функції присудка або головного члена односкладного речення як еквіваленти дієслівних форм наказового способу. Наприклад: "А кінь - худоба плохенька. Ярмо, надів - і "гей!"..." /Остап Вишня/.

Особливо виразною є синтаксична значимість вигуків з подвійною семантикою, емоційно-імперативною: геть!, райда! /фонетичний варіант айда!, марш!, брись!, цить! тощо. Основна семантична ознака їх - емоційно забарвлена імперативність. Але в окремих випадках вживання вигука геть емоційна забарвленість менш інтенсивна, вона виявляється в небажаності чути, бачити співрозмовника /"Геть! Не глузуй! Геть! Не мороч мене! Чого стоїш?"; "З л и д и : Ми тут! А хто нас кличе? М а в к а : Геть! Щезайте! Ніхто не кликав вас!" /Деся Українка/; в інших - більш інтенсивна /"Геть, кажу! - кричить Гнат і люто водить очима"; "Що? - закричав Гнат. - Геть! Я тут закон!" /Г.Тютюнник/. Все висловлювання, в якому вигук геть стає членом речення, набуває емоційної імперативності, але вона не фокусується на вигукові, а ніби розсівається в тканині тексту.

В усному діалогічному мовленні, в мові дійових осіб, в авторському мовленні, стилізованому під невласне пряму мову персонажів, зустрічаються вигукові синтаксичні одиниці, що за структурою можуть сприйматися як різновид односкладних безособових, у яких головний член речення виражений вигуком геть: "Досить терпіти!

Геть тиранів! Хай живе свобода! Коли ж ви вважаєте нас за розбійників, за злодіїв, так стріляйте. Ось мої груди!; По всіх містах і селах прокинулися люди і могутній крик: "Геть рабські кайдани самодержавства!" як грім, розкотився по всій неосляній Росії..." /П.Панч/.

Дієслівний характер вигука геть виявляється в досить широких можливостях цього слова підпорядковувати собі інші слова, керувати ними, створювати свої синтагми: геть куди? геть звідки? геть кого? Наприклад: "І народи сказали: геть війну!" /Ю.Смолич/; "Писарчук почервонів: Геть з двору!" /О.Десняк/. А також у здатності приєднувати афікс дієслівної парадигми: "Тетьте. дума, ви хмари осінні!" /Леся Українка/.

Активно вербалізується спонукальний вигук гайда /фонетичний варіант айда! "І не прохай, і не благай, – нічого не поможу... Ну, чого стоїш? Айда!..." /М.Коцюбинський/. Основна семантична вісь цього слова – спонукання до активної, рішучої дії, найчастіше з позитивною емоційною оцінкою. Наприклад: "Гайда в човен, їдьмо!" /Є.Гуцало/. Вербалізуючись, вигук гайда вживається у функції присудка із значенням раптової або моментальної дії, як-от: "Чим завтра тобі кдати якоїсь okazji, збирай зараз свої вузлики – й гайда!" /О.Гончар/; "Пробралися хашами, потайними стежками до партизанських постів і сповістили про небезпеку. І живенько гайда назад" /І.Цюпа/.

Виступаючи в ролі присудка, таке слово має при собі другорядні члени, найчастіше обставину місця /"Збереться та й гайда – степами, хуторами" /О.Ковінька/ або додаток /"Привіт молодшому лейтенанту! – гукнув він на ходу. – Гайда по коней!" /О.Гончар/. При такому присудку можуть бути займенникові підмети, звертання: "Ого, хай хлоп помухтрує трохи пана! Люди, то ж то "кумедія", яка грошей варта! Гайда всі разом! Гайда, браття!" /І.Вільде/.

Присудок, виражений вигуком гайда, крім значення швидкої, моментальної дії, передає ще відтінок легкості, невимушеності, широкій безпосередності поведінки діяча і цей емоційно піднесений настрій не обмежується рамками речення з вигуком у функції присудка, а поширюється на весь сегмент тексту, створюючи загальний емоційний фон. Це яскраво ілюструється такими прикладами: "Вода ласкава, солodka. П'ю ще раз, убрівши по коліна і витягнувши шир, як лошак, потім стрибав на кручу і гайда по сінокосу. І вже я не ходжу, а тільки літаю, ледве торкаючись луку. Побігчу в ліс – гриби. У ло-

зи - ожина. В куці - горіхи. В озері воду скаламучу - риба"
/О.Довженко/; "Яка то була втіха вибратись на самісіньку маківку пагорба, перемождем поглянути на засніжене село, що бавилось димами, всістись на свого самоката і гайда, гайда, гайда на весь дух донизу! Машинерія твоя летить, аж гуде, вітер у вухах пере-свистує..." /М.Стельмах/.

Синтаксичні одиниці, що мають вигуківі предикати, характеризуються максимальною компресивністю. Дійсна номінація реальних речей, дій, станів знаходиться або в описі ситуації, тобто в оточуючих синтаксичних одиницях, у паралінгвістичних компонентах або може бути в уявному відтворенні реципієнта /на це розраховує автор тексту/. В таких реченнях вигуки набувають вторинної процесуальної номінації, вербалізуються.

Значна вербалізація вигуків пояснюється тим, що вигук за своєю природою як не номінант, а виразник, відтворювач почуттів, емоцій, переживань уже має в собі компонент дієслівної семантики - процесуальності. Цю рису вигуків помітили, очевидно, ще древні греки. Можна думати, вони вважали, що незалежно від того, чи пов'язаний вигук з дієсловом чи ні, в ньому все одно відчувається значення дієслова, бо семантику вигука визначали через значення дієслова: "papas" значить "я дивуюсь"¹⁵.

Вигуки, які стають членами речення, тобто переводяться в розряд синтаксично залежних, діючих /підпорядкованих чи підпорядковуваних/ мовних одиниць, частково змінюють свої категоріальні ознаки - ситуативно-семантичне і синтаксично незалежне вираження емоцій, почуттів і волевиявлень. Тому їх у такій функції не вважали вигуками О.О.Потебня, Ф.Ф.Фортунатов, Л.В.Щерба.

Про вигук ах! з відомої пушкінської фрази "Татьяна - ах!" Л.В.Щерба писав: "Для мене ах відноситься до Тетяни і є дієсловом, а зовсім не вигуком"¹⁶. З цією думкою можна погодитися, розглядаючи даний факт з позиції синтаксичної структури речення. Такий засіб вираження присудка традиційно кваліфікується як часткова реалізація дієслівного типу присудків /за аналогією до "Тетяна ахнула"/. Але виявлена в даному прикладі синтаксична функція дієслівного присудка є для вигука ах! лише реляційною значимістю - синтагматичною, такою, що виникла на базі конкретного вживання слова і його сполучуваності в лінійному ряду. Якщо врахувати, що слово ах! навіть і в цій позиції, як і будь-яке інше, знаходиться в системі парадигматичних протиставлень з іншими словами, має інтегруючі оз-

наки певної лексико-семантичної парадигми, то, безумовно, доведеться визнати, що воно залишається в лексико-семантичній /і морфологічній також/ парадигмі інтер"ективів. Отже, слово ах! не є дієсловом, бо не має характерних для дієслова і природних йому лексико-семантичних і граматичних ознак, крім того, воно навіть не втратило таку ознаку вигуковості, як окличне інтонвання. Наприклад: "Хочете – обідайте, хочете не обідайте, – все одно за Байдарськими воротами – море! Виїздите з Байдар – і раптом – Ах! І ваша права сусідка – "ах!". і ваш лівий сусід – "ах!", і задні сусіди – "ах!". і передні сусіди – "ах!", і ви самі – "ах!"... Тільки сам шофер не "ах!". а косо на помічника: – Увага!" /Остан Вишня/. Наявність же однієї частиномовної дієслівної ознаки /в даному разі позиційно-ситуативної/ – синтаксичної функції дієслівного присудка ще не є підставою для віднесення слова ах до лексико-граматичної категорії дієслів.

Про двоїтий характер предиката у цьому ж прикладі "Татьяна – ах!, а он /медведь/ реветь" вдало сказав Д.М.Овсянко-Куликовський: "У думці виявляється розумове відчуття необхідності дієслова, мелькає нібито чиста дієслівна форма, і тільки в силу швидкості мовлення – думка ця дієслівна не встигла наповнитися певним лексичним змістом. Тут дієслово присутнє – як форма, як граматична ідея або категорія дієслівності, і відсутнє в розумінні певного, точно позначеного лексичного поняття"¹⁷.

Виступаючи в функції членів речення, вигуки потрапляють на перехрестя двох рівнобіжних тенденцій. З одного боку, вигуки як одиниці специфічного класу намагаються зберегти свої категоріальні ознаки і в ситуації синтаксичної залежності, а з другого – відбувається наближення вигуків під тиском синтаксичної структури речення до того лексико-граматичного класу слів, синтаксичну позицію яких займають вигуки в реченні.

¹ Овсянко-Куликовский Д.Н. Синтаксис русского языка. 2-е изд. СПб., 1912, т. 1, с. 48. ² Фортунатов Ф.Ф. Сравнительное языкознание. – Избр. тр. М., 1956, т. 1, с. 172. ³ Цешковский А.И. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956, с. 404. ⁴ Там же, с. 411. ⁵ Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. М., 1957, с. 67. ⁶ Бабайцева В.В., Максимов Л.Ю. Современный русский язык. Синтаксис. Пунктуация. М., 1981, с. 114. ⁷ Золотова В.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. М., 1973, с. 222. ⁸ Шведова Н.Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи. М.,

1960, с. 248. ⁹ Фортунатов Ф.Ф. Указ. соч., с. 172. ¹⁰ Потеб-
ня А.А. Из записок по русской грамматике. М.; Л., 1941, т. 4,
с. 188. ¹¹ Словник української мови: В 11-ти т. К., 1974, т. 5,
с. 618. ¹² Горелов И.Н. Невербальные компоненты коммуникации. М.,
1980, с. 14-22. ¹³ Шубин Э.П. Языковая коммуникация и обучение
иностранным языкам. М., 1972, с. 5. ¹⁴ Горелов И.Н. Указ. соч.,
с. 9-10. ¹⁵ Античные теории языка и стиля. М.; Л., 1936, с. 117.
¹⁶ Щерба Л.В. Указ. соч., с. 67. ¹⁷ Овсяннико-Куликовский Д.Н.
Указ. соч., с. 53.

Подана до редколегії 23.03.82

П.С.Каньоса, викл.,
Кам"янець-Поділ. пед. ін-т

ДІСЛІВНІ СЛОВСПОЛУЧЕННЯ З ЗАЛЕЖНИМИ ПРИСЛІВНИКАМИ ЧАСУ

У сучасному мовознавстві помітне місце займають дослідження словосполучень в аспекті вияву семантико-синтаксичних відношень, що формуються в них¹. Однією з актуальних проблем у вивченні синтаксичних значень словосполучень є з'ясування засобів вираження обставинних темпоральних відношень. Темпоральність як функціонально-семантична категорія знаходить вираження у граматичних /морфологічних і синтаксичних/ та лексичних засобах. У структурі речення морфологічним ядром темпоральності виступає категорія часу дієслова. Часова віднесеність висловленого в реченні до дійсності /зовнішньо-синтаксична ознака формально-граматичної і семантичної структури речення/ осмислюється передусім у зв'язку з дієсловом як носієм предикативності і часового значення². Дієслівні форми, що виражають відношення дії до моменту мовлення /вияв граматичного часу/, найповніше передають ідею часу³. Однак багато різноманітних часових значень, усвідомлюваних людиною як виявів об'єктивно існуючого часу, знаходять вираження поза дієсловом - у лексичних і синтаксичних засобах мови, що проєктуються дієсловом як опорним словом словосполучення або предикативною основою речення.

У пропонованій статті розглядаються словосполучення, в яких залежним /експлікативним/ елементом виступають прислівники часу і прислівникові сполучення.

Різноманітні семантико-синтаксичні відношення темпоральності

Формуються в словосполученні як його синтаксичне значення в результаті взаємодії опорного дієслівного і залежного прислівникового слова, які представляють відповідні частини мови в їх категоріальних значеннях. Дієслово, що є носієм динамічної ознаки, саме граматично виражає час, оскільки "час" нерозривно пов'язаний з рухом, розгортанням, розвитком"⁴. Приєднання прислівників часу є одним із засобів мовного вираження темпоральності в її більш конкретних виявах.

Прислівники часу, що виступають поширюючим елементом при опорному слові в дієслівному словосполученні у сучасній українській літературній мові, становлять значну групу. За своїм загальнокатегоріальним прислівниковим значенням вони об'єднуються як слова, що виражають обставинну характеристику дії /процесу, стану/. Це незмінні слова іменникового, прикметникового чи займенникового походження, здатні пов'язуватися з дієсловом /дієприкметником або й прикметником/ зв'язком прилягання. Прислівники часу виражають ідею часу лексично /увечері, змолоду, довіку, іноді і т.д./. Вони дають вказівку на момент, пору у певних одиницях виміру часу, коли відбувається дія /восени, влітку, вранці, щодня/; означають момент, з якого починається дія, невизначений час початку дії, за яким слідує інша /змолоду, зроду, зранку, спочатку/; межують дії, часовий проміжок /доти, досі, довіку, доки/ та ін.

Однак багато різноманітних часткових значень, усвідомлюваних людиною як виявів об'єктивно існуючого часу, знаходить вираження в інших засобах мови – лексичних і синтаксичних.

Прислівник досі означає "до цих пір, до цього часу", тобто вказує на певну межу, до якої виконувалась якась дія, виконується або буде виконуватися. Дієслівні форми теперішнього часу в поєднанні з лексемою досі виражають час як ознаку дії, за якою вона виявляється раніше і продовжується до моменту і в момент мовлення: "Досі ще на тому місці, де були амбари, тліють купи попелу та обгорілого заліза, досі ще ролюсять на пожарищі побожволілі від горя жінки, розшукуючи то сина, то мужа, то брата" /О.Гончар/; "Звучать її далекі кроки в мені ще й досі. О! Донбасі" /В.Сосюра/.

Словосполучення, в яких поєднується прислівник досі з дієсловом у формі минулого часу недоконаного виду, означають невизначений час, протягом якого відбувалася дія в минулому і продовжується в момент мовлення. У таких конструкціях дієслово минулого набуває значення теперішнього: "Через то, що останній не чув інформації по-

кійного бонзи, Будді й досі стояв у родині офіцера, як трофей геройського батька" /П.Яновський/; "Добрі коні вилетіли з двору, промчали біля ставу, де й досі на човні, перегаявши, уважно читав святе писання старий Никодим" /М.Стельмах/.

Наявність частки не у словосполученнях з дієсловом доконаного виду минулого часу вказує на продовженість або незавершеність дії у часі: "Що найдивніше, ніхто досі не порушив ромашкового бар'єру, так наче він був вищий за кам'яний мур, так наче струм був по цих квітах пушений" /О.Гончар/; "Ти так мені й досі не пояснила про Хурину, - мовби вгадавши її сплутані думки, сказав Кирпа" /П.Загребельний/. Такі ж значення виражає прислівник досі при нульовому дієслові-присудку в еліптичному реченні. Наприклад: "Скільки днів пролетіло й пройшло, але в серпні й досі ще та ніч, і туман і місто білокриле, і гудків призывний дальний клич" /В.Со-спра/.

Прислівник досі може сполучатися з дієприкметниками і прикметниками, виконуючи при цьому одну і ту ж функцію - вказівка на незавершеність, протяжність дії, яка існувала до моменту мовлення: "Уначе, в серці я несу Бажання їхні світлі досі!" /Д.Павличко/; "Земля ця ще й досі гаряча від нашої крові, ще й досі солоня від нашого поту" /О.Гончар/.

Із значенням конкретного часу, протягом якого відбувалася дія в минулому, вживаються прості дієслівні словосполучення з прислівниками колись, якось, давно /у далекому минулому, багато років тому/. Саме у єдності з дієсловами минулого часу передається темпоральність охопленості дією: колись читав, давно згасла, колись підвозив, якось спочивали, давно націлівся /"Приїхала колись до нас народна артистка, почула над Пслом вечірні співанки і розплакалась, наче проста" /М.Стельмах/; "Якось, повернувшись з технікуму, він зустрівся з Яриною на туманцем підсиєним полі і оторопів, вражений її вродою, тими очима, що тримали під вечоровими віями ранок і нерівні росинки свіжого сонця" /М.Стельмах/.

Поєднуючись із формою дієслова минулого часу із заперечною часткою не, прислівник набуває значення тривалого проміжку часу, наприклад: "Лара помітила, що двері кімнати, в якій вона давно не були, напіввідчинені і в коридор вихоплюється світло" /І.Шовкопляс/; "У гушавину бору долітали з міста передзвони, і, можливо, не один звір, напорошившись, слухав одноманітне гудіння і мчав по-

тім сполоханий, в такі хаші, де давно не ступала людська нога" /А.Шиян/.

Якщо ж прислівники якось, колись виступають у словосполученнях з дієсловами майбутнього часу, то означають час, протягом якого дія буде охоплена у майбутньому. Наприклад: "Чутило ти: втікаш від музик, і від краси, колись потягнешся до них, а все й минеться" /М.Стельмах/; "Його /Ференца/ картини прикрашували ратушу, парламент, готель "Європу", кафе "Балатон"... Правда, тишилась ними переважно пихата аристократія, але художник не втрачав надії, що бачитиме їх колись і весь трудящий Будапешт" /О.Гончар/.

Близькими за значеннями є і такі словосполучення, у яких поширюючими елементами виступають два прислівники, один з яких має більш конкретне значення, наприклад, назви доби і частин її: вчора, сьогодні, нині, увечері, вранці тощо: "Вчора увечері він /Черниш/ знову розмовляв на КП з Ясногорськом" /О.Гончар/; "Сьогодні зранку лісник приїхав не так щось купити, як припинитися та домовитися з цибульниками й садівниками, що він може мати від них на ранню осінь, бо хіба ж далеко до неї" /М.Стельмах/; "Вчора увечері приплив на Капрі і так мені пощастило: на парході познайомився з одним молодим поляком, що живе на Капрі, він завіз мене до готелю, де й сплявився" /М.Кощобинський/.

Здебільшого вживання часової форми дієслова залежить від семантики прислівника - вчора віяло, вчора стояли, завтра піду, сьогодні падає тощо. Але зустрічаються словосполучення, де значення часу дієслова не збігається із семантикою прислівника. Так, наприклад: прислівник завтра означає, що дія буде відбуватися "після сьогоднішнього дня", і в сполученні з ним форма теперішнього чи минулого часу дієслова виражає значення майбутнього часу: "Хоч у мене рука ще не зовсім в порядку, а я вирішила завтра ж сісти за трактор" /О.Корнійчук/; "Завтра від'їзду до Генуї. Доки ми знову побачимося, пройдуть місяці" /Ю.Яновський/.

Прислівник сьогодні може поєднуватися із дієслівними формами минулого часу: "Сьогодні виліз на гору, завтра подерся на вищу, а людей навкруги немає, внизу під ногами бовваніє вся країна, димляться долини, блищать ріки, на згір'ях, як мох, ліси" /Ю.Яновський/; "Товариші, сьогодні повітком затвердив наш розподіл. Тепер за всіма законами ви господарі землі" /М.Стельмах/.

Особливо продуктивну модель становлять словосполучення, в яких поєднуються прислівники, що означають час моменту мовлення, і діє-

слова минулого часу, наприклад: зараз прозрів, тепер косував, тепер зрозумів, зараз сказали тощо. Вони передають значення часу незавершеної в минулому дії, яка продовжується і в теперішньому моменті: "Тепер на вимогу комбата артилерійський підтримувчий полк вислав дві самохідні гармати" /О.Гончар/; "Ось чому зараз так жваво дзвеніли пилки, стукали сокири, падали з тріском і шумом, здіймарчи навколо себе справжню метелицю, вкриті інешм дерева" /А.Шиян/.

У словосполученнях, де дієслово вживте у значенні теперішнього часу з прислівником зараз /тепер/ передається значення протяжності дії у часовому відрізку, що сягає у майбутнє: "От і зараз, накопившись, чоловік онує і онує між деревами, хоча давно пора їхати додому до не дуже ласкавої лінки" /М.Стельмах/; "Тепер обоє бачать, що не варто було сваритися, не хочуть і згадувати тих болісних безпричинних ревнощів, що відібрали у них кілька маслиних днів" /О.Гончар/.

Поряд із прислівниками зараз /тепер широко вживається синонімічний їм прислівник тут-таки /з походження прислівник місця у поєднанні з підсилювальною часткою/, який сполучається з дієсловами усіх часових форм: "Вирішили тут-таки провести одноденну забастовку протесту" /А.Шиян/.

Таке ж значення темпоральності передається словосполученнями типу зараз гайнемо, зараз маєте робити, зараз загадав, де прислівники вказують, що дія повинна виконуватися в теперішньому моменті, а дієслівна форма майбутнього часу означає протяжність дії протягом невизначеного проміжку у майбутньому. Наприклад: "Отже, прошу не нудьгувати, коли я переїду зараз до опису міста, що в ньому мені доля судила стати щільно до виробництва кінокартини" /Ю.Яновський/; "А зараз підете зі мною на склад. Я одержу обмундирування а ви принесете, бо старшині носити туди на плечах не положено" /О.Гончар/.

У словосполученні з дієсловом, що має значення постійного часу, прислівник іноді, іноколи часто виступає з конкретизувачим значенням темпоральності, вказує на повторюваність дії, вираженої дієсловом⁵: "Іноді йому щастить, і його молоде "я" рухає думку" /Ю.Яновський/; "Іноді Лармі здається, що й сама вона через багато-багато літ стане теж такою" /О.Гончар/. У цьому значенні виступає і прислівник часом, похідний від іменника в орудному відмінку⁶. Наприклад: "Самому навіть часом дивно було, як його сильно і отак

одразу проїняло батьківське почуття до синашки, котрого ще і в вічі не бачив ніколи" /А.Головка/.

Темпоральне значення повторюваності передається також словосполученнями із дієслівною формою минулого часу: інколи заїтав, часто ходили, іноді згадували. Значення повторюваності дії в певні проміжки часу не включає вказівки на повну охопленість її часом, сприймається як тривала, продовжувана дія: "Іноді крізь нещільно причинені дверцята з тріском видітали з глибокі маленькі червоні жарини і, падаючи на долівку, гасли" /А.Шиян/; "Підвередилося, несамовита, - гримала на неї тітка Марина, що інколи за-скакувала в присілок зі своїми фарбами у вицвілій хустині" /М.Стельмах/.

Повторюваність дії у часовому проміжку передається в моделях словосполучень з прислівниками щоденно, щодня, щогодини, щохвили: "З самої неділі тепер щоденно йшли дощі" /Ю.Збанацький/; "Мало не щодня. - ще й сонце не сіло, а він з кучером Кузьмов вже лагодились рибалити" /А.Головка/; "Щоранку, тільки-но розплющував очі /сплять іще вату, сама мати встала, поряється вже в хаті/, Артем, обводячи хату очима, зітхав мимоволі" /А.Головка/.

Окрему групу становлять такі словосполучення, в яких центральне місце у вираженні темпоральності займають приїменникові іменниково-атрибутивні словосполучення із значенням конкретного часу, певного моменту дії чи протяжності дії в часі, дієслова ж тут є виразниками дії як процесу: На цьому тижні забрали; була до цього часу; цього ж вечора добрався; набідувався за ці дні ... Займенник цей у різних відмінкових і родових формах вказує на наближеність часового моменту до моменту мовлення: "Сестрі дуже хотілося в цю хвилину поділитися і думками, що їх передумала за ці дні, і горем, що лягло їй на серце важким каменем, але вона стримувалася виявляти свої почуття перед людьми, яких іще не знала добре" /А.Шиян/; "Не листоноші-розсильні військкоматів з жмутками повісток у руках пугать цієї пізньої години від будинку до будинку, від під"їзду до під"їзду" /О.Гончар/. Часто в таких словосполученнях замість займенника цей /-я, -е/ використовується слово той, що вказує на відрізок часу, який передував безпосередньо такому самому відрізку, моменту або настанню після нього, наприклад: "В ті ночі своєї самотності та неприкаяності заходила вона по слідах свого кохання на вулицю Вільної академії, де зустрілася з ним уперше, на студентський "Острів кохання" над Курявлівським Кручем,

де вперше відчула сухий, жаркий смак його поцілунку" /О.Гончар/;
"Не могла в ті розпачливі дні збагнути і того, що людина не може
жити поза історією, як не може не дихати" /П.Загребельний/.

Темпоральне значення, близьке до постійного часу, передається словосполученнями, що поєднують у собі дієслово /частіше минулого часу/ та прислівникові сполучення або синонімічні їм іменні групи: навідувати день у день; адень і вночі, денно і нічно; бувати зранку до вечора, влітку і взимку.

Словосполучення з однорідними членами при дієсловах теперішнього часу виражають часову незалежність, наприклад: трудяться і вдень і вночі, гуде і ввечері і вранці.

Синонімічні словосполучення з залежними іменниками /або ще з порядковими числівниками/ відрізняються відтінками міри часу. Наприклад: "Якось солодко вчувалося: ще покис, іще другий, іще день, і ще другий - і він увійде в довгождану таємницю, як тепер входить у золоті з голубим повієм хліба" /М.Стельмах/; "Тоді я буду думати про тебе і на вечірніх, і на ранніх зорях, як думав про свого Данила" /М.Стельмах/, тобто дія буде продовжуватися протягом невизначеного проміжку часу.

Часова межа дії конкретна чи приблизна передається різними словосполученнями з відмінково-прийменниковими залежними від дієслова формами, відповідно до того, коли дія відбувається - до чи після моменту мовлення /діяння⁷. Якщо дія відбувається у момент наближення до межі часу, то використовуються такі конструкції: прийменник до + іменник у родовому відмінку + дієслово /тривала майже до вечора; до ранку тополею стала; до революції тримав; до весілля подарував/; б/ конкретний час, момент, після якого відбулася дія, означають словосполучення, у яких детермінуючі елементи /іменники, займенники/ мають значення родового відмінка з прийменником після. а дієслова минулого часу вказують на завершеність дії в минулому /після сніданку затоптали багаття, після революції повтікали, після вісімнадцятого року не чули про нього, годину вбрала собі саме після дівич-вечора/.

Конкретне значення темпоральності передається дієслівними словосполученнями, що складаються з дієслівних форм будь-якого часу та іменної групи, яка може містити в собі порядкові числівники /у вісімнадцятому році воявав; у тисяча дев'ятсот п'ятому поставили хату/. Складними словосполученнями виражається певний проміжок часу, протягом якого відбувається якась конкретна дія /під час розвінчання... під час війни був сліпий/.

Із значенням проміжку або періоду часу, яким охоплюється якась дія, використовуються конструкції типу: а/ прийменник протягом + родовий відмінок + дієслівна форма /протягом десяти років зривав, протягом століть мріяли, протягом усього життя не почували/.

Отже, в сучасній українській літературній мові важливим засобом вираження темпоральності є словосполучення з детермінантом дієсловом, яке приєднує залежні прислівники визначеного часу /зраз, тепер, сьогодні, вчора і т.д./, невизначеного, уточнюваного в контексті /якось, колись, тут-таки тощо/.

Значне місце серед засобів вираження темпоральності займають складні словосполучення з залежними прислівниковими та іменниково-атрибутивними сполуками. У дієслівних словосполученнях з поширеним елементом, вираженим прислівником, значення темпоральності є синтаксичним, воно передається як дієсловом, так і прислівником /прислівниковим сполученням/.

Дієслівні словосполучення з залежними прислівниками часу, як і синонімічні їм словосполучення з залежними відмінково-прийменниковими формами, виражають значення часу перебігу, тривання чи розгортання дії /процесу або стану/, уточнюючи її межі, проміжки, початок і кінець, тривалість і повторюваність, швидкість і повільність та ін.

¹ Прокопович Н.П. Словосочетание в современном русском литературном языке. М., 1966, с. 6. ² Русанівський В.М. Дієслово - рух, дія, образ. К., 1977, с. 10. ³ Русанівський В.М. Структура українського дієслова. К., 1971, с. 242. ⁴ Там же. ⁵ Плещ М.Я. Відмінок у семантико-синтаксичній структурі речення. К., 1978, с. 88. ⁶ Там же, с. 91. ⁷ Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. К., 1980, с. 150.

Подана до редколегії 25.03.82

М.У.Каранська, канд. філол. наук,
Київ. ун-т

ТИПИ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ ЗА СЕМАНТИКО-ГРАМАТИЧНИМИ ВІДНОШЕННЯМИ

Семантико-граматичні відношення в простому реченні являють собою системні семантичні відношення між підметом і присудком,

між підметом і залежними від нього другорядними членами, між присудком і залежними від нього другорядними членами, між пов'язаними підрядно другорядними членами, між однорідними членами речення. Семантичні відношення виступають у формі граматичних зв'язків, зумовлених позицією слова чи словосполучення як члена речення; зв'язки набувають характеру кореляції, узгодження, керування, прилягання і тяжіння, в їх утворенні беруть участь морфологічні форми частин мови, прийменники, сполучники, частки та інтонаційні засоби внутрішньої ритмомелодійної синтагматичної впорядкованості будови речення. Ці семантико-граматичні відношення, засоби їх утворення залишаються активними в середині простого речення й тоді, коли воно стає компонентом складного речення /чи одразу будується як компонент складного речення/, але вони замкнено діють у рамках компонента, бо це рівневі категорії простого речення.

Семантико-граматичні відношення в складному реченні є системними семантичними відношеннями між його структурними компонентами /простими або складними реченнями/, використаними в законному порядку. При цьому встановлюються типізовані граматичні зв'язки між компонентами у вигляді поєднань вищо-часових, модальних форм присудків, певних способів інтонуювання на межах переходу від компонента до компонента і сполучникових засобів, диференційованих щодо змісту зв'язку між компонентами, - тобто рівневі характер семантико-граматичних відношень у складному реченні зовсім інший, ніж у простому. Зокрема впадає в око нейтральність відмінкових форм і прийменників у зв'язку між компонентами складного речення, хоч у будові простого речення вони дуже активні. На противагу нейтральності цих засобів виступає особлива активність часу-виду - способу в установленні зв'язків на рівні складного речення та розгалужена система сполучників підрядності, породжена багатовіковим історичним розвитком складного речення; внутрішнє інтонуювання, мелодійність у складному реченні відповідає тому чи іншому семантичному зв'язку між компонентами і насамперед цим відрізняється від синтагматичного поділу простих речень.

Розберемо кілька прикладів складних речень: 1. "Тебе до життя рідна в'яже, Уб'ють тебе, вода в гріб ляже, Живи для неї, я прошу" /так в "Енеїді" І.П.Котляревського товариш вирішує йти в біій замість товариша, в якого є мати/. Першим компонентом "Тебе до життя рідна в'яже" повідомляється підстава для висновку "Живи для неї"; важливість змісту першого компонента й засадно висновку "Живи для

неї" посилюється змістом припущення, що висловлене складним компонентом з його внутрішніми умовно-допустово-причиниво-наслідковими відношеннями "Уб'ють тебе, вона в гріб ляже", а четверта частина "я прошу" підкреслює спонукання "Живи для неї". В цьому реченні інтонаційний малюнок кожного з компонентів своєрідний, вирізьблений щодо семантики логічної та емоційності, тому й паузи між компонентами якісно різні. Інтонавання й паузи зумовлені семантикою відношень, як і форми присудків у компонентах: дійсний спосіб тривалого теперішнього часу /в'яже/, дійсний майбутній простий результативного виду /уб'ють, ляже/, наказовий спосіб /живи/, дійсний теперішнього моменту /прошу/. Заміна хоч би однієї форми присудка іншою зруйнувала б думку всього складного речення /навіть умовний опосіб "убили б", "лягла б" використати неможливо, бо послабилася б реальність змісту припущення/. Це речення безсполучникове, проте взаємозлагодженість у використанні морфологічних форм присудків, заодно з відповідним інтонаванням, створила досконалу його форму; в даній формі комунікативна думка цілком ясна, сприймається як істинний факт мовлення в ситуації конкретних людських взаємин. Тут і розвиток, перебіг думки точно відповідає об'єктивній логічній послідовності понять та міраувань, тому й компоненти складного речення розмістилися так, а не інакше.

2. "Сонце заходить, гори чорніють, Пташечка тихне, поле німіє, Радіють люди, що відпочнуть..." /Т.Шевченко/, - тут зміст першого компонента "Сонце заходить" відноситься як повідомлення про зумовлене щодо повідомлень про зумовлені явища, виражені трьома наступними простими компонентами "гори чорніють, пташечка тихне, поле німіє" та четвертим складноспірядним "радіють люди, що відпочнуть". Разом з тим останній компонент "радіють люди, що відпочнуть" є, власне, найвищим акордом думки, її суттю; аналіз семантичних відношень від кінця речення до початку підтверджує, що зміст перших чотирьох компонентів "сонце заходить, гори чорніють, пташечка тихне, поле німіє" є тільки фоном, екраном для змісту "радіють люди, що відпочнуть". Далі присудок "радіють" ще лінійно розгортає повідомлення в плані тривалого часу недоконаного виду, а присудок "відпочнуть", завдяки своїй формі доконаного виду майбутнього часу, завершує думку: "Нарешті відпочинок!". Семантичні та категоріально-формальні зв'язки двох останніх присудків з попередніми переступають через сполучник підрядності до, хоч а"ясувальні відношення між двома простими внутрішніми компонентами у складно-

підприємцю "радіють люди, що відпочинуть" встановлюється саме цим оподульником. Інтонаційна будова складного речення така: перші чотири компоненти становлять один ряд з трьома рівномірними паузами "сонце заходить II гори чорніють II пташечка тихне II поле німіє", потім після семантично найсильнішого присудка за ступенем дії /німіє/ - пауза III, іншого характеру, а за нею на вищих ритмо-мелодійних регістрах компонент "радіють люди, що відпочинуть". Отже, кожна семантична деталь, кожна інтонаційна нота відіграє свою роль у створенні семантико-граматичних відношень складного речення, у формуванні його думки. Даремною була б спроба будь-який із присудків замінити, наприклад, формою наказового способу, - речення зруйнувалося б; присудок "заходить" неможливо замінити формою доконаного виду минулого часу "зайшло", бо, замість авторського спланування думки, заміна викликала б недоречні причиново-наслідково-пояснювальні відношення між першим і наступним компонентами та спричинила б паузу для двокрапки /"сонце зайшло: гори чорніють..."/. Не можна без втрати найвищого семантичного закличного акорду замінити присудок "відпочинуть" формою "відпочивають", тому що така, здавалося б, дрібничка перетворить конструкцію складного речення у відкриту з кволим семантичним закінченням, що не підкреслювало б знемоги від праці й радості наближення відпочинку.

3. "Ідуть літа, врожаєм спіють думи наші ширі, встає любов і гине суєта про хліб насущний" /А.Малишко/, - тут перший компонент "Ідуть літа" повідомляє об'єктивний процес як заспів до роздуму; два наступні конкретизують його: йдеться про соціальний розвиток та добробут - "врожаєм спіють думи наші ширі, встає любов"; четвертий компонент увиразнює, акцентує зміст другого й третього компонентів своїм виділенням наслідку "гине суєта про хліб насущний". Такі семантичні відношення в реченні; ядром відношень є процесуальність, тому присудки всіх чотирьох компонентів стоять у формі недоконаного виду постійного теперішнього часу. У цьому реченні останній присудок не можна поставити у формі доконаного виду /наприклад, "агине", "згнула"/, тому що це зробило б ушкодню авторську думку про єдність процесуальності розвитку, суть якого: нове посилюється - старе послаблюється, викорінюється. Інтонаційна будова: перший компонент інтонується як вступний, другий і третій на міжкорних вищих нотах, четвертий - у спадно-підсумковому тоні з емоційним акцентом на присудкові "гине". Таке інтонування відпові-

на розміщенню семантичних частин складного речення, їх комунікативному навантаженню та, зокрема, перебуває у взаємовідповідності в присудковальному значенні сполучника *і*, використаного одиноким для виділення суті останнього компонента супроти трьох попередніх. Отже, кінець у цьому реченні замикається передусім інтонаційно і сполучниковим зв'язком, а не формою прикінцевого присудка.

Таким чином, приходимо до загального висновку про те, що семантична будова і формальні засоби зв'язку становлять органічну нерозривну єдність семантико-граматичних відношень у складному реченні, тобто єдність, на основі якої формується та зовсім нової якості думка, що не властива жодному з його компонентів або їх механічній сумі. Взаємопогодженість, отже взаємозумовленість, форм присудків у компонентах складного речення є обов'язковою і має свою закономірну специфіку в кожному типі складного речення. А звідси: не поліпредикативність, а зовсім якісно нового рівня думка та нового типу семантико-граматичні відношення відрізняють докорінно будь-яке складне речення від простого.

В аналізованих прикладах переважали, були основними безсполучникові зв'язки, а використання сполучників /"що відпочинуть...", "і гине суєта..." / підтримувало загальну спланованість зв'язків між компонентами, встановлених з допомогою форм присудків, інтонуювання й розміщення частин. Але це не означає, що функція сполучників побічна чи побіжна. Насправді в нашій мові сполучники здавна склались у високорозвинену функціонально-семантичну систему, здатну досконало відображати в реченні поняття про різноманітні типи відношень, які існують у реальному світі й належать до розпізнаних людиною: приєднання, єднання, розділовість, протиставлення, відносність, з'ясувальність, зокрема - відношення місця, часу, умови, мети, причинової, наслідку, міри, допустовості - різних модальних планів. Система сполучників уже встигла розподілитись також на мікросистеми, що вступили в семантико-функціональну злагоду з присудками та інтонуюванням.

Зробимо невеличке спостереження над сполучниками, відштовхувшись від тільки що розглянутих прикладів: "...Радіють люди, що відпочинуть", але: "Мріють люди, щоб відпочити...", "Защитують, чи хочемо відпочити...", "Ознайомились, як відпочивають...", "Удасть, ніби відпочивають..." - як бачимо, кожного разу використовується

Інший сполучник з'ясувальної мікросистеми, бо пояснюване дієслово інше за семантикою, комунікативна думка в цілому змінюється, інакше кажучи, пояснюваний член, сполучник і пов'язуване ним підрядне мають бути семантично і формально взаємно валентними.

"...Встає любов і гине суєта про хліб насущний", - семантичні відношення між компонентами і формальні зв'язки присудків дозволяють вжити тут сполучник а, але від цієї заміни сполучника виникають зіставно-протиставні відношення замість єднально-присудковальних, і комунікативна думка набуває іншого характеру. Коли б ми спробували використати сполучники сурядності та, або, але, то думка втратила б логічність; не можна також скористатися сполучниками підрядності замість сполучника "і", тому що виникли б такі алогічні речення: Встає любов, як гине суєта... Коли встає любов, гине суєта... Встає любов, бо гине суєта... Напрошується висновок: кожен сполучник як слово має синтаксичну семантику і функцію, визначену системою взаємовідношень і зв'язків у реченні.

У більшості складних речень сучасної української літературної мови типи семантико-граматичних відношень моделюються за участю сполучників; це тому, що сполучники від початку розвитку складного речення поступово вироблялись і функціонально закріплювались у згоді з семантичними і морфолого-синтаксичними взаємовідношеннями присудків, отже, складались у систему як засоби розрізнення цих відношень /подібно до того, як, наприклад, вироблялись числівники один, два, три і т.д. для розрізнення системних кількісних понять/, а звідси й сучасні структурні схеми складних речень з чіткою взаємодією семантико-морфологічних одиниць, сполучників та інтонації. Наприклад: "Коли я крицею зроблюсь на тім вогні, Скажіть тоді: нова людина народилась; А як зломлюсь - не плачте по мені" /Деся Українка/ і "Про комунізм треба говорити так, щоб із кожного слова іскри сипались, щоб запальвало воно серця вогнем" /О.Копиленко/. У першому прикладі зовні відношення і зв'язки зіставно-протиставні, утворені семантичною антонімією двох внутрішніх складних компонентів і виражені сполучником а. Ці зовнішні відношення спираються на внутрішні паралельні умовні відношення, впорядковані насамперед погодженням використанням присудків у формі простого майбутнього і наказового способів та умовними сполучниками коли, як; водночас реченню властивий надзвичайно чіткий інтонаційний малюнок. У другому прикладі семантична вагомість об'єкта "комунізм" спонукає той особливий характер розповіді про

нього, який у підрядному розкривається через уявну мету, а звідси й сполучник щоб, зумовлений спонукальною формою предикативного члена "треба говорити так"; інтонаційний малюнок речення також дуже виразний, але зовсім інший, ніж у попередньому реченні. Сполучник щоб тут настільки точний, що його не можна замінити навіть синонімом аби, бо така заміна внесла б недоречний семантико-стилістичний відтінок обмеженого значення.

Отже, системний підхід у вивченні вживання сполучників є важливим як для розуміння складних речень, так і для практичного використання їх.

За семантико-граматичними відношеннями складні речення поділяються на три великі класи, що називаються складносурядні, складнопідрядні, безсполучникові складні речення, а також виділяється четвертий клас, у якому об'єднуються проміжні, перехідні типи від складносурядних і від безсполучникових до складнопідрядних. Не так давно безсполучникові складні речення ще розподілялися між складносурядними і складнопідрядними на тій підставі, що більша частина безсполучникових за семантичними відношеннями компонентів та за формальними взаємозв'язками присудків є близькими, синонімічними щодо тих чи інших типів складносурядних або складнопідрядних речень. Наприклад: 1. "Ґрунти в обох колгоспах однакові - урожаї різні"; 2. "Ґрунти майже однакові, а врожаї зовсім різні"; 3. "Закінчилися злива - перекидаємо техніку на оранку під озими"; 4. "Як тільки закінчили з озимими, переключаємось на цукрові буряки" /газ./. У першому реченні компонент "урожаї різні" підкреслює несподіваність факту на фоні протиставлення, у другому - несподіваність приглушена сполучниковим посиленням логічного протиставлення "а врожаї різні"; у третьому реченні, порівняно з четвертим, мають місце відтінки умови, часу, єднальні, причинно-наслідкові, їх нерозчленованість визначає характер семантико-граматичних відношень, а в четвертому реченні сполучник підрядності як тільки стирає барви відтінків, увиразнюючи негайно-часові відношення. Отже, навіть у випадках синонімічної близькості безсполучникові речення мають свій індивідуальний характер. Крім того, є чимало безсполучникових речень, зовсім далеких від складносурядних і складнопідрядних. Таким чином, виділення безсполучникових речень в окремий клас мотивується тим, що безсполучникові речення відрізняються від сполучникових нерозчленованістю єдності, барвистістю, а звідси й експресивністю, інтонуваними, модальністю, що деколи по-

значається в оформленні присудків. Введення сполучника призводить до ослаблення і втрати відтінків, до увізнення однозначних відношень, тобто до перетворення безсполучникового речення в складне речення зовсім іншого класу.

Виділення безсполучникових складних речень в окремих клас сприяє пильнішому вивченню їх своєрідних особливостей, традицій вживання, стилістичної придатності.

Найпрозорішими серед складних речень є складносурядні. Семантичні відношення в них розподілились на єднальні, протиставні, розділові. Хоч ці відношення за віки існування складносурядних речень зазнали певних уточнень та ускладнень, проте типів складносурядних речень і їх різновидів порівняно небагато.

Найбільш розвиненим, розгалуженим класом складних речень є складнопідрядні. Джерелом та історичним ґрунтом їх виникнення, як і речень безсполучникових та складносурядних, був текст висловлення, в якому приєднувально нагизувались прості речення, поки мислення наших предків не дозріло, щоб розрізняти в природі речей та в суспільних відносинах взаємозалежність часову, умовну, допустову, мети, причини, наслідку. Мова поступово пристосовувала слова на загальній семантиці / переважно займенники, займенникові прислівники та частки / до і для вираження цієї взаємозалежності, утворюючи складнопідрядні речення і формуючи систему сполучників.

Відомо, що XII-XIV ст. - це час формування білоруської, російської, української мов на основі староруських діалектів, тому первинні основні типи складнопідрядних речень та їх сполучники спільні, а суто національні особливості - наслідок пізнішого розвитку трьох окремих мов.

Складнопідрядні речення як новий здобуток мислення і мови утворювалися також на основі окремих типів безсполучникових і складносурядних речень та на основі окремих типів простих речень ускладненої будови. Тому й дотепер складнопідрядні речення мають синонімічні контакти не лише з поєднанням простих речень в абзаци, а й з певними безсполучниковими складними, складносурядними та простими реченнями ускладненої будови. Внання про ці контакти завжди припадаються у творчій та редакторській роботі при остаточному оформленні текстів, у композиції їх.

Порівняно недавно в наукових працях з граматики поставлено питання про клас проміжних, переходових типів речень. У колі своїх типів цей клас продуктивний, він також взаємодіє з іншими типами

складних речень у рядах синтаксичних синонімів, наприклад: "Умови створилися сприятливі, але їх не використано". – "Хоч умови створилися сприятливі, але їх не використано". – "Хоч умови створилися сприятливі – їх не використано". Перше речення зі сполучником але є складносурядним; друге, набувши сполучник підрядності хоч, але не втративши сполучника сурядності, залишається проміжним між складносурядними і складнопідрядними; третє – складнопідрядне. У першому наголошується важливість змісту другого компонента "їх не використано", у другому підкреслюється невідповідність наслідку "їх не використано" на противагу змістові "умови створилися сприятливі", у третьому – акцентується зміст передумови "умови створилися сприятливі"; експресивність найсильніша в другому, протиставлення – в першому, допустовість – у третьому. Отже, перед нами семантико-комунікативні синтаксичні синоніми: в акті мовлення можна вибрати один із них, потрібний для даного випадку, для даної ситуації.

Класи речень за семантико-граматичними відношеннями для вивчення їх типів і різновидів найкраще розмішувати в такому порядку: опочатку складносурядні, бо вони найпрозоріші; потім складнопідрядні – багаті на семантичні відношення та форми зв'язків, добре диференційовані; далі – безсполучникові, семантичні відношення в яких становлять пучки більш-менш виразних відтінків, що легше сприймаються та засвоюються, коли вивчено складносурядні та складнопідрядні речення; клас проміжних речень відображає переходові системні явища між складносурядними, безсполучниковими і складнопідрядними, тому їх легше вивчати, спираючись на знання трьох попередніх класів.

Подана до редколегії 10.04.82

К.Ф.Шульжук, канд. філол. наук,
Ровен. пед. ін-т

УСКЛАДНЕНІ СПОЛУЧНИКОВІ СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ З РІЗНИМИ ВИДАМИ ЗВ'ЯЗКУ

Складні багатоконпонентні речення, що широко вживаються в різних мовних стилях, особливо писемних, стали об'єктом спеціального лінгвістичного аналізу. Дослідження цих конструкцій започатковане зокрема в працях О.В.Вержбицького, Б.М.Кулика, І.К.Кучеренка, Г.М.Горяна, А.П.Грищенка, М.В.Симулика та ін.¹

У працях радянських мовознавців багато уваги приділяється також дослідженню ускладнених складнопідрядних речень. Щодо контамінованих конструкцій, тобто таких, у яких наявні кілька видів /підвидів/ синтаксичного зв'язку, то вони вивчені недостатньо. Серед дослідників цих структур треба назвати передусім Г.Ф.Кашинякову, О.Е.Вержбицького, І.К.Кучеренка, М.М.Холодова, Г.П.Уханова, М.В.Симулика та інших.

Мета даної роботи – охарактеризувати моделі складних речень з сурядністю і підрядністю /далі – СРСН/. В основу дослідження покладені існуючі в мовленні таксономічні моделі.

Ускладнені складні сурядно-підрядні речення, як правило, мають багатомірну структуру, тобто підпорядковані двом рівням членування – логіко-синтаксичному і структурному³. На думку деяких лінгвістів, рівнів членування може бути більше двох⁴. Ми поділяємо погляди тих лінгвістів, які вважають, що на першому рівні членування в СРСН частини завжди поєднуються сурядним зв'язком, підрядний зв'язок виділяється на другому рівні членування СРСН⁵. Важко погодитися із вченими, які в таких конструкціях визначають як провідний то сурядний, то підрядний зв'язок, причому здебільшого основним вважається той зв'язок, який виступає першим. Отже, в мінімальному СРСН, що складається з трьох компонентів, структури типу "просте речення + складнопідрядне" визначаються як складні речення з сурядністю і підрядністю, а СРСН типу "складнопідрядне речення + просте" – як складні речення з підрядністю і сурядністю⁶.

СРСН широко функціонують у сучасній українській мові. У нашій картотеці, яка налічує 41000 складних поліпредикативних конструкцій, є 2350 СРСН, що становить 21,3% усіх можливих типів складних багатоконпонентних речень.

В основу виділення моделей цих структур кладемо передусім характер синтаксичного зв'язку частин і компонентів /під частинною розуміємо ті структури, що виділяються на першому рівні членування; отже, частинами можуть бути як прості, так і складні речення; компоненти виділяються на другому рівні членування і завжди збігаються з простими реченнями/. У багатоконпонентних структурах цей зв'язок може бути таким, як і в складних двокомпонентних реченнях, а також специфічним /супідрядність, послідовна підрядність, їхні комбінації тощо/. Звичайно, прямий стосунок до моделей того чи іншого типу має і кількість частин. Найменшою мінімальною у СРСН є

модель, що складається з трьох предикативних центрів, найбільшою мінімальною – модель з шести предикативних центрів, у якій наявні сурядний зв'язок, однорідна та неоднорідна супідрядність і послідовне підпорядкування. У даному разі можна говорити про інваріантні моделі. Проте у мовленні нерідко та чи інша модель виявляється у варіантах, оскільки функціонує багато таких СРСР, які нараховують вісім-десять і більше компонентів. Характерною особливістю ускладнених складних речень є те, що всі моделі поліваріантні.

Ураховуючи засоби зв'язку між компонентами СРСР, виділяємо такі моделі цих конструкцій: 1/ складні речення з сурядністю і звичайною підрядністю; 2/ складні речення із сурядністю і однорідною супідрядністю; 3/ складні речення з сурядністю і неоднорідною супідрядністю; 4/ складні речення з сурядністю і однорідною та неоднорідною супідрядністю; 5/ складні речення з сурядністю і послідовною підрядністю; 6/ складні речення з сурядністю, однорідною супідрядністю і послідовною підрядністю; 7/ складні речення з сурядністю, неоднорідною супідрядністю і послідовною підрядністю; 8/ складні речення з сурядністю, однорідною і неоднорідною супідрядністю та послідовною підрядністю. Розглянемо всі вісім моделей СРСР, які практично охоплюють усі речення цього типу.

1. Складні речення з сурядністю і звичайною підрядністю. Це найбільш поширений тип конструкцій. З 2350 СРСР, що є в нашій картотеці, цю модель складають 1820 структур, що становить 77,4%. Типовими є речення з трьох-чотирьох компонентів, конструкції з п'ятьма компонентами функціонують рідко, речення з шістьма і більше компонентами – поодинокі.

Трикомпонентні СРСР /інваріант моделі/ звичайно мають таку будову: **просте речення + складнопідрядне, складнопідрядне речення + просте**. Пов'язуються ці частини між собою сполучниками сурядності. Наприклад: "Це був трохи довший шлук, але вони оповідалися, що фотограф повертатиметься у виселок стежкою навпростець" /М.Трулаїні/; "Пізніше, коли проб'ється вище сонце, стане жарко, і пляжі Гідропарку й Труханового острова вкриті сотнями й сотнями за-смаглих і білошкірих людей" /В.Собоко/.

Чотирикомпонентні СРСР можуть мати різну будову: одна варіант становлять конструкції типу "складнопідрядне речення + склад-

носпідрядне". Наприклад: "Він згадує, як сам в забутій голуб"ятні оклад більшовицьких бомб влаштував колись, і, певно, знов десь там лежать пляшки гранатні, щоб руки в слушний час за кільця їх взялись" /М.Бажан/. Інший варіант становлять ті СРСП, у яких два прості речення поєднуються з одним складноспідрядним, тобто на першому рівні членування маємо три частини, і та, що є складноспідрядним реченням, може займати будь-яку поз. і в СРСП. Наприклад: "Твоя душа за мною не жалкує, а тільки серце вражене сумує, і жалю тобі, що ти мене кохавш" /Деся Українка/; "Хлопці пішли по дрова, а бвген засвітив лампу, що висіла над касами, взяв верстатку, і його права рука швидко зарухалася, вкладаючи літери" /В.Канівець/.

Різну будову мають ті СРСП, що складаються з п'яти і більше компонентів. Так, у п'ятикомпонентних конструкціях на першому рівні членування може виділятися три-чотири частини у різних комбінаціях: одне просте речення + два складноспідрядні, три прості речення + одне складноспідрядне. Порядок розміщення частин вільний. Наприклад: "Ми стояли перед "діловим клубом", і я відчував, як Генонів кортить дременути від мене, та він не знав того, як мені ще більше кортіло не випускати сьогодні його з рук" /П.Загребельний/.

2. Складні речення із суурядністю і однорідною супідрядністю. Інваріанти цієї моделі СРСП складають чотири компоненти, причому порядок розміщення частин може бути таким: 1/ складноспідрядне речення з однорідною супідрядністю + просте речення, 2/ просте речення + складноспідрядне з однорідною супідрядністю. Наприклад: "І марили айстри в розкішнім півсні про трави шовкові, про сонячні дні, - і в мрях звичалась їм казка ясна, де квіти не в'януть, де вічна весна..." /О.Олесь/; "Хоч супроводили їх кораблі конвою і хоч усі транспорти їхні були пофарбовані під колір айсбергів, все-таки одного дня фашистська авіація виявила той дивний караван "айсбергів", і ось там він, Ягич, чи не вперше зблизька завірнув у вічі своїй, здавалось, неминучій смерті" /О.Гончар/. У більшості СРСП цього типу спочатку йде просте речення, а далі - складноспідрядне з однорідною супідрядністю.

Регулярними є і СРСП з п'яти-шести компонентів, будова яких може бути різною. Конструкції з семи і більше компонентів спорядичні. Наприклад: "Досвідченіші вояки метнулись до багатих осель, а він повернув у напівзабуту вуличку, де під копитом сполоханим

давном розбивались і зітхали кашошки, де, взявшись за руки, стояли в зелених спідничках верби-підлітки, за вербами входила в марево чи сон хата-білянка, а за нею в рахманну землю вгрузало сонце" /М.Стельмах/.

Окремо слід сказати про те, що в даній моделі СРСН, як і у всіх наступних, трапляються такі варіанти, у яких, крім супідрядності і послідовного підпорядкування, може бути звичайний підрядний зв'язок, тобто на першому рівні членування одна з частин являє собою складнопідрядне двокомпонентне речення. Вважати такі СРСН окремими моделями, на нашу думку, не можна, оскільки супідрядне і послідовне підпорядкування - це складніші різновиди підрядного зв'язку, що повністю включають у себе ознаки звичайної підрядності /але не навпаки; тому й виділяються моделі з супідрядністю, послідовною підрядністю та їхніми комбінаціями/. Наведемо приклад конструкції: "Простір навкруги відкривався, широкий, легкий, не захарашений хатами, бо розкидані вони були зрідка, але цей простір був позбавлений саме того, чого зараз не вистачало Галатину, до чого він звик за все своє життя і від чого вже не міг відшуратись" /Є.Гуцало/.

3. Складні речення з сурядністю і неоднорідною супідрядністю. Основним варіантом моделі цих СРСН є чотирикомпонентна конструкція, розміщення частин якої аналогічне тому, яке маємо в складних реченнях з сурядністю і однорідною супідрядністю. Наприклад: "Оповідання було написано примітивно, натуралістично, але те, що його видрукувала газета "Вісті ВУЦВКУ", захопило мене до написання цілої низки оповідань з життя периферії, побут якої я знав краще за якийсь інший" /П.Панч/.

З погляду своєї довжини /наявності відповідної кількості компонентів/ ці конструкції дещо компактніші, ніж СРСН з сурядністю і однорідною супідрядністю: у їх складі нами не зафіксовано більше шести компонентів.

4. Складні речення з сурядністю і однорідною та неоднорідною супідрядністю. Інваріантом моделі цих СРСН є п'ятикомпонентне речення, причому на логіко-синтаксичному рівні виділяється дві частини, одна з яких становить просте речення, а інша - чотирикомпонентну складнопідрядну конструкцію з однорідною та неоднорідною супідрядністю. Наприклад: "Біблія давно вмерла, і коли б ми, хлопці,

більше читали книжок, ви б не слухали діда Інокешу і розуміли б, що життя – дуже цікава штука і що жити – це значить учитися" /Г.Тютюнник/. Такі СРСЦ, як свідчить наш матеріал, використовуються рідко.

5. Складні речення з сурядністю і послідовною підрядністю. Ці СРСЦ складаються як мінімум із чотирьох компонентів і на першому рівні членуються на просте речення і складнопідрядне з послідовною підрядністю /порядок розміщення частин вільний/. Наприклад: "З дідового оповідання він зрозумів, що приїхав начальник будівництва інженер Набатов, прізвище якого недавно згадувалось в урядовій постанові, і від того вчорашня поразка на іспиті ще дужче загострювала тривогу" /Я.Баш/. Варіанти цієї моделі можуть складатись з п'яти-семи компонентів. Наприклад: "Хотілося погортати, щоб побачити, хто давав ці свідчення, та не міг того зробити, бо не стільки бачив, як відчував, що полковник Кноп пильно слідкує за кожним його рухом, за виразом його обличчя" /В.Канівець/.

6. Складні речення з сурядністю, однорідною супідрядністю і послідовною підрядністю. Ці СРСЦ порівняно нечасто вживаються в мові. Переважну більшість їх складають п'яти-шести-компонентні структури /мінімальним є п'ятикомпонентне речення/. Конструкції з семи і більше компонентів спорадичні. Співвідношення однорідної супідрядності і послідовної підрядності може бути різним: в одних випадках визначальним виступає супідрядний зв'язок, в інших – послідовне підпорядкування, причому це може спостерігатися навіть у межах однієї конструкції. Наприклад: "Мені хотілось відповісти, що розумію, що я завжди любив ці лермонтовські вірші, але й слова не мовив, бо збагнув, що для Віктора ці вірші важливі значно більше, що вони супроводжували його завжди, що він бачив у них щось таке, чого, можливо, мені не побачити" /Г.Гуцало/.

7. Складні речення з сурядністю, а однорідною супідрядністю і послідовною підрядністю. Основний варіант цих СРСЦ складається з п'яти компонентів. Типовими є структури з п'яти-шести компонентів. Наприклад: "Його цікавило, чи доцільно тут починати промислове видобування, коли горб досить-таки невеликий, і навіть якщо він увесь був повний торіанітового піску, то це ж повсім небагато, порівняно з покладками інших руд, які йому довелося бачити в різних місцях" /М.Трублаїні/.

8. Складні речення з сурядністю, однорідною та неоднорідною суспільною підрядністю і послідовною підрядністю. Це найбільш різнопланові конструкції серед СРСР, оскільки мають максимальну кількість зв'язків, можливих у реченнях цього типу. Інваріант даної моделі становить шестикомпонентна конструкція. У цих СРСР важко встановити довжину у зв'язку з спорадичністю їхнього використання. У нашому матеріалі максимальними є конструкції, що складаються з 13-15 компонентів. Наведемо приклад СРСР цієї моделі: "Ніхто з хлопців її не знав, а вона мовчала, не віддаючи до кінця, що й до чого, бо коли б відала, то, мабуть, сказала б, що її батько - мельник з Пізнього, що вони недавнечко вернулися з міста, поселилися на Басовім Куті" /Д.Мушкетир/.

Такі основні моделі ускладнених сполучникових складних речень з різними видами зв'язку. СРСР вимагають дальшого дослідження щодо сполучуваності компонентів, багатомірності структури, пов'язаної з рівнями членування, лексичних засобів зв'язку частин, довжини структури речення тощо.

¹ Див.: Курс сучасної української мови. Синтаксис / За рад. Л.А.Булаховського. К., 1951. 408 с.; Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. Синтаксис. К., 1965. 283 с.; Кучеренко І.К. Складні речення з сурядністю і підрядністю. - Укр. мова і літ. в школі, 1973, № 41, с. 30-39; Горяна Г.М. Складні речення з різночленною супідрядністю в сучасній українській літературній мові. - В кн.: Граматичні та стилістичні студії з української і російської мов. К., 1965, с. 257-271; Грищенко А.П. Складнопідрядне речення в сучасній українській літературній мові. К., 1969. 155 с.; Симулик М.В. Сложные предложения усложненного типа в современных славянских языках. Ужгород, 1976. 83 с. ² Див.: Калашникова Г.Ф. Многокомпонентные сложные предложения в современном русском языке. Х., 1979, 159 с.; Холодов Н.Н. Сложные предложения с сочинением и подчинением в современном русском языке. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 1965. 16 с.; Уханов Г.П. О "смешанных" типах полипредикативных сложных предложений. - В кн.: Сложное предложение. Калинин, 1979, с. 123-138; Симулик М.В. Указ. соч. ³ Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка. М., 1973. 358 с. ⁴ Уханов Г.П. Указ. соч., с. 132. ⁵ Валгина Н.С. Указ. соч.,

с. 359; Кучеренко І.К. Вказ. праця, с. 28. ⁶ Симулик М.В. Указ. соч., с. 69-74. Калашникова Г.Ф. Указ. соч., с. 25.

Подана до редколегії 18.03.82

СТИЛІСТИКА

В.В.Онищенко, канд. філол. наук,
Київ. ун-т

ЄДНІСТЬ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ

Будь-який художній твір подібний до симфонії, в якій усе злагоджено, гармонійно взаємопов'язано, де все більше увиразнюється, збагачується і наповнюється конкретним змістом, розвивається один чи кілька мотивів, просвітлюючи основну ідею. Чим складніший твір, тим він більш поліфонічний. Проте текст завжди чітко змонтований, міцно зв'язаний внутрішніми і зовнішніми зв'язками.

Єдність художнього цілого створюється внаслідок семантичної, передусім ідейної єдності, емоційної і художньо-образної одноплановості, певної смислової та емоційно-стилістичної /відповідно до жанрової/ скерованості. Останнє забезпечується зв'язністю і взаємообумовленістю усіх складових тексту. "Дія закону прямих і зворотних відношень поширюється на кожне слово, кожне речення і фрагмент, на увесь текст, включаючи фігури замовчування, пропущені події і факти, які кінець кінцем дають про себе знати", - зазначає М.К.Гей¹.

Вирішальною є ідейна, смислова сторона тексту. Власне смисл, ідеї /відповідно сюжет/ формують текст, визначають його структуру. Про необхідність враховувати семантику при мовностилістичному аналізі художнього тексту йдеться в багатьох лінгвістичних працях останніх років. Семантичні і структурні закономірності тексту підлягають аналізу і вивченню у тісному взаємозв'язку.

Речення, як відомо, становить собою відносно закінчену, самостійну одиницю висловлювання. Проте його не можна розглядати ізольовано. В зв'язному мовленні, особливо в художньому контексті, який відзначається ідейно-смисловою, композиційною, ритмічною і художньообразною, емоційною цілісністю, воно пов'язане багатьма

залежностями із усім текстом і його частинами. Тому речення, як складова тексту, справді лише відносно самостійні, бо, зрештою, все у змісті і формі твору підпорядковане контексту, законам зв'язності, семантико-стилістичної одноплановості.

Оскільки залежність окремих речень від інших і контекстного оточення в цілому не однакова, протиставляють, цілком умовно, звичайно, так звані автосемантичні конструкції, зміст яких безпосередньо наче не залежить від попереднього і наступного контекстів, і синсемантичні, залежні, навіть часом незрозумілі поза змістом усього цілого, контекстного оточення². Таким чином, тут можна говорити лише про відносну самостійність речень, розмежовуючи і протиставляючи такі, які на перший погляд видаються самостійними, незалежними, і такі, обумовленість контекстом яких очевидна. Проте всі вони в смысловому відношенні зрештою якось мірою залежні чи то від попереднього контексту, чи наступного, всі пов'язані з усім художнім цілим, загальною ідеєю, предметом думки, розвивають, продовжують або завершують окремі мотиви, що в сумі складають ідейний та художній зміст твору. Інша справа, що ця залежність може не мати спеціального лексико-граматичного виразу.

"Щоб увійти в текст, - зазначає М.К.Гей, - ми віддаємося на волю потоку, підкорюємося дії закону зв'язків, скерованих наче від початку і до кінця, від першого слова до другого, від цих двох до третього, які разом обумовлюють появу четвертого, і так без кінця"³. Отже, взаємозв'язки між реченнями, їх взаємобумовленість є неодмінною умовою успішної організації зв'язного, завершеного висловлювання, завершеного контексту. Монтаж частин художнього цілого, частин тексту здійснюється за допомогою речень-вузлів, речень-скріп. Найбільш самостійними можуть бути початкові речення нових підрозділів. Вони відіграють, без сумніву, крім оповідної, ще й композиційно-смыслову роль, визначають нові напрямки сюжетних ліній. Як правило, такі речення-заспіви поєднуються між собою смысловим переважно зв'язком, але й тут натрапляємо зрідка на лексико-граматичні скріпи. Наприклад:

"Ах, як не хотілося йому падати, як не хотілось кидати автомата! Та автомат уже випав з рук, і нічим було його підняти з брудної землі.

Битва гриміла день і ніч. В обитій раднами і простирадлами сільській хаті хірург працював без перерви оце вже кілька днів.

Та не допомогла Карналюкові ампутація руки.

Після обходу палат хірург пішов до перев'ячної, дав розпорядження щодо порядку перев'язувань і прирів біля вікна.

Подумайте, брати мої, про це, і коли з ким в бій що трапиться, - все буває, - вирішуйте тоді на койках перемогу кожен для себе" /О.Довженко/.

Цілком самостійними /автосемантичними/, на наш погляд, є речення-зачини складних синтаксичних єдностей, які розпочинають нові мікротеми. Власне вони, як нам здається, створюють найбільш широкую панораму твору, смислово-сюжетну схему, яка наповнюється більш конкретним змістом у межах єдностей, абзаців. Саме ці перші речення визначають напрямки подальшої розповіді, від них залежить правий контекст, його організація.

Між першими реченнями складних синтаксичних єдностей /найбільш загального змісту, досить віддалених одне від одного/ простежується переважно смисловий, рідше - лексико-граматичний зв'язок. Наприклад:

"Під хатою, на широкій старовинній призьбі, пообстаканій трухлими кілочками, сидить дід Христоня...

На призьбі грається сонце, лашиться до діда тремтливими тінями од гілля...

Христоня сивий як лунь...

А якось одного разу, коли Христоня, як завжди, сидів, куняючи, на призьбі, мимо нього йшло до школи хлоп'я...

Другого дня Христоня знову сидів на призьбі і ні на кого, як і раніше, не звертав уваги...

...Бігають вуличкою діти, ховаються попідтінню - в змурки грають.

Все забув Христоня: і царів, і службу в уланському полку під Краковом, і жінок своїх - старі люди кажуть, що в нього вони точно були, - а хлопчика, Ілька-патронацького - ні. Не забув" /Г.Тютюнник/.

Самостійними є й речення-зачини у великих абзацах, правда, між ними, як і між зачинами складних синтаксичних єдностей /в межах усього контексту/, існує смисловий, подеколи лексико-граматичний зв'язок, який дає змогу об'єднати ці речення в смислову єдність – більш розгорнутий ескіз твору – своєрідний мікротвір, дещо ширший і детальніший за той, що складають речення-зачини складних синтаксичних єдностей вкупі. Між абзацними зачинами тісніші зв'язки, ніж між зачинами складних синтаксичних єдностей. Тут частіше натрапляємо на власне лексичні засоби зв'язку, що міцніше єднують контекст. Наприклад:

"Ця історія хочеться казати найдорожчими словами, що даються людині в рідкі, неповторні години..."

Хочеться кожне слово помити в українській криниці, де дівчина воду брала, і поставити слова чистими рядами, щоб незабутнє вигравало в них, як сонце на великдень, і радувало людські серця у великі і трудні часи...

Хотілось би вишити слова, мов червоні квіти на холодних рушниках, і розвішати рушники в кожній хатині, аби хто на них не глянув, з якого боку не зайшов, щоб вони завжди були непорочними..." /О.Довженко/.

При послідовному лінійному аналізі суміжних речень лівого і правого крав висвітлюються часом контактні смислові зв'язки між кількома першими реченнями складного синтаксичного цілого, абзаца. Тут, як переконуємось, одного першого речення для подальшого розгортання розповіді, розкриття мікротеми не досить. Його зміст доповнюється й конкретизується наступним чи наступними реченнями, і це скеровує розповідь.

Лексико-граматичні засоби зв'язку зміцнюють єдність суцільного контексту /звернемо увагу на лексичні повтори у вищенаведених прикладах заспівних речень, обставини часу, підсумкове протиставлення в кінці оповідання/:

"Все забув Христоня..., а хлопчика... – ні. Не забув" /Г.Тютюнник/.

Лексичних і граматичних засобів зв'язку між реченнями, більш чи менш віддаленими одне від одного, набагато. Міра їх поєднаності залежить від типу контексту, від засобів зв'язку, використаних письменником. Контекст буде більш тісним при наявності лексичних

засобів зв'язку частин, менш тісним - при наявності граматичних або лексико-граматичних засобів. Так, наприклад, дослідники твердять, що "речення більш залежне /синсемантичне/, якщо воно містить лексичні сигнали синсемантиї - анафоричні займенники /він, вона.../, прислівники /особливо займенникові/. Речення менш залежне /синсемантичне/, якщо воно містить сигнал синсемантиї, котрий належить до граматичних або ж лексико-граматичних одиниць мови /сполучники - і, але, теж, також, так; частки - навіть, тільки, лише, ось; вставно-модальні слова - отже, таким чином, словом, по-перше; звичайно. дійсно, правда тощо"⁴.

Зіставимо контексти з граматичними, лексико-граматичними і лексичними засобами зв'язку:

"В оповіданні, якому тісно в книгах, відколи їх складають люди, описано тут, як у Вітчизняну війну серед многих мільйонів убієнних двадцять вісім пішло на загробель і загинуло смертю щонайхоробріших...

Маломільйонна збройна сила почала одолівати багатомільйонну збройну силу.

Ось і рідний азіатський степ. Двадцять вісім легендарних імен прибули до роди.

Аж ось одного разу опівночі, якраз під свято Перемоги, у величезній брайнов добою кишляк вернувся один з двадцяти восьми безсмертних... живий.

Що помилка? - Я, живий, чи те, що поставлено на камені переді мною?.. Все поиняв" /О.Довженко/.

Цей контекст не так тісно зв'язаний, як наступний, в якому послідовно простежуються лексико-граматичні /лексичні передусім/ сигнали синсемантиї. Наприклад:

"Ах, як не хотілось й о м у падати, як не хотілось кидати автомата! Та автомат уже випав з рук, і вже нічим було його підняти з брудної землі.

І в а н К а р н а л ю к був звичайним рядовим бійцем.

- Втрачаю свідомість! - сказав він тривожно і голосно...

Битва гриміла день і ніч. В оббитій ряднами і простирадлами сільській хаті хірург працював оце вже кілька днів.

Перед хірургом лежав Карналік" /О.Довженко/. Або:

"Напишу я слово про хату за тисячу верст і за тисячу літ від далечених синих давен аж до великого мого часу всесвітньо-атомної бомби.

Люди, що годують хлібом, молоком і медом других людей, живуть у хаті на землі, що подарована вже їм законом новим навіки у вічне, обов'язково вічне користування, себто в обов'язок неухильний і неодмінний.

Я не славословлю тебе, моя хатинко стара.

Мені жаль розлучатися з тобою.

Нема в мене хати" /О.Довженко/.

При наявності лексико-граматичного зв'язку частин абзаці речення-зачини нерідко підпорядковуються першому реченню єдності. Іноді перше й останнє речення єдності утворюють смислову й узагальнюючу рамку, забезпечуючи перспективний і узагальнюючий смислові зв'язки. Наприклад:

"Напишу я слово про хату...

Опишу її неповторну зовнішність...

Опишу її внутрішній образ...

"Не змовлявся в ній ніхто й ніколи заволодівати світом чи поневолювати сусіда...

А знала вона багато розлук і прощань безутішних...

Опишу я покинуту хату" /О.Довженко/.

Більш тісними, компактними, ніж суцільні тексти і єдності, є, як відомо, абзаци. Між реченнями, що складають один абзац, переважає лексико-граматичний зв'язок. Власне тут головним чином і запроваджується лексико-граматичний зв'язок як найбільш надійний. Наприклад: "Відколи й о г о поранило, минуло три дні. І дедалі й о м у все гіршало. Жар в й о г о знекровленому т і л і перевалив давно вже за зорок першої градус. Страшна газова гангрена вразила й о г о. Рука лежала бі л я н ь о г о, роздута до величезних розмірів, темна, в багрово-синіх плямах та пухирях і нестерпно смердоча. Три дні не зводив з неї очей К а р н а л к. В і н дивився на неї, як на свого смертельного ворога і мовчав. Коли й о г о перевезли до шпиталю, в і н був уже без пульсу, в безнадійному стані. Життя покидало й о г о. Але в і н не здавався. Свідомість не залишала його ні на хвилину, і ні одна душа в палаті не почувла від нього жидного зойку. В і н мовчав, і вся й о г о в о л я пішла на цей напружений мовчазний опір смерті" /О.Довженко/.

Якщо окремі речення в абзаці здаються самостійними, то вони, без сумніву, в'язуться з попереднім контекстом безпосереднім абзацом, що передує цьому, або іншими частинами тексту смисловими зв'язками. Наприклад:

"Перед його очима на столі розверзалися такі безодні страждань, що всяка свіжа людина зомліла б або зійшла слізьми, наблизившись хоч би на годину до цього жадливого жертovníка війни.

В ж е винесли двох сестер в безтямі від багатьох безсонних ночей. В ж е інші сестри й санітари клали на стіл пошматованих людей. Смерть жерла багату здобич в цім бою, і решток від банкету старої перепадало хірургові чимало. Хата тремтіла від гуркоту й вибухів бомб. Надворі лежали просто на землі бійці. Їх покладено в три черги, за характером поранення — головні, порожнинні й інші" /О.Довженко/.

Навіть у тих випадках, коли наступне речення наче й не зв'язане з попереднім лексико-граматичним зв'язком, воно все ж розкриває зміст попереднього, й тут можна було б поставити замість крапки двокрапку, підкреслюючи в такий спосіб лексико-граматичний зв'язок із попереднім.

В абзацах трапляються вставні речення, що передають принагід-

ні зауваження, теж певним чином пов'язані з усім змістом абзаца або попереднім висловлюванням. Наприклад:

"Хірург стомився. Щоб підтримати сили й заощадити час, йому подавали їсти сяди ж, до операційного столу. Він був дуже здоровий з природи, але і в нього вже не вистачало сил. Він валився з ніг від втоми і занудьгував. Всяке діло має свою нудьгу. Йому не подобались поранені і не подобалось вже навіть те, чим завжди він захоплювався в людях" /О.Довженко/.

У смисловому відношенні абзаци будуються по-різному. Перше речення-зачин /перші одне-два речення/ може мати найбільш загальний зміст. Наступні деталізують, конкретизують висловлену на початку думку. Наприклад:

"Хірург працював з надзвичайним натхненням і любов'ю. Ніколи ще не хотілось йому так палко врятувати життя людини, як зараз. Іван лежав перед ним у глибокій нестямі, але його могутня воля до життя передалась лікареві і сповнила його вщерть. Він забув своє втому, свої безсонні ночі і працював легко й радісно, і сонце, що зазирало було на хвилину з-за хмар в операційну, мов усміхнулось йому, наче обіцянка щастя. Так сила опору смерті помножила силу лікаря, і цю силу лікар вертав хворому. Вливши йому ще раз проти-гангренозної сироватки і півлітра крові, хірург велів дати оперованому теплого вина й гарячого чаю і довго зігрівати його в ліжку. Згодом у того почав помічатися пульс, порожніли щок, і Карналюк відкрив очі" /О.Довженко/.

Загальний зміст, який розкривається в малому контексті /абзаці/, мають не тільки перші речення - зачини, а іноді й останні. Наприклад: "І коли пощастило їм упасти отак на палочу зброю свою, - сталося чудо. Так, слухайте - останній з них упав якраз в ту рокову секунду, коли мусило статися чудо, без якого ніколи не буває перемог в епохальних війнах: отже, всі збройні оборонці отчизни, що бачили загибель, усі патетики, стратеги, всі, хто жадав перемоги, хто потерпав і скрежетав зубами од довгих бойових нещасливостей, - всі разом уздріли в їх смерті священний знак перелому судьби. Настав час - і сталося диво" /О.Довженко/.

¹ Гев Н.К. Художественность литературы. Поэтика. Силь. М., 1975, с. 198. ² Лулева В.П. О степени самостоятельности предложения в сложном синтаксическом целом. - Рус. яз. в школе, 1972, № 1,

Подана до редколегії 24.03.82

Н.М.Журавльова, викл.,
Чернігів. пед ін-т

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ АФЕКТИВНОГО СУФІКСАЛЬНОГО
СЛОВОТВОРЕННЯ ІМЕННИКІВ У МОВІ УКРАЇНСЬКИХ
НАРОДНИХ ЛІРИЧНИХ ПІСЕНЬ

Різноманітні людські почуття, найтонші їх відтінки нерідко передаються в поетичній мові української народної лірики за допомогою іменникових утворень, що містять у своєму складі суфікси суб'єктивної оцінки. Іменники, марковані суфіксами з лексико-граматичним значенням, виконують важливі стилістичні функції у мовленевій тканині народнопісаних творів.

Метою даного дослідження є розгляд стилістичних можливостей маркованих іменникових дериватів, які зустрічаються у фольклорно-пісенній мові.

Іменникові словоформи, що містять у своєму складі суфікси із значенням аменшеності, нестлливості чи збільшеності, згрубілості, служать у пісенних зразках для створення мовних контрастів. Як відомо, мовні контрасти утворюються на основі зіставлення чи протиставлення маркованих різними суфіксами словотворчих варіантів. Словотвірне контрастування веде до породження у фольклорній поезії мовної експресії.

Розглянемо різні типи такого контрастування, що базуються на протиставленні іменникових форм, до складу яких входять неоднакові за своїм значенням суфікси. Найпродуктивнішим є тип, коли контрастують між собою два спільних за семантикою іменники, перший з яких не має суфікса суб'єктивної оцінки, а другий маркований таким суфіксом. Між цими словоформами виникає значне емоційно-експресивне напруження:

"Хіба я не дівка, хіба не така?
А що моя доля - долечка лихая";

"Сиротонька робить - робота нізащо!
Ще люди говорять - "Сирота ледащо!" /Наймиські та
заробітчанські
пісні/.

Протиставлення звичайного іменника деминутиву часто зумовлюється ситуацією мовлення. Розглянемо два уривки з пісні "Томін, гомін по діброві". На початку пісні:

"Туман поле, поле покриває,

Мати сина протаняє:

"Іди, сину, іди, сину, прич од мене -

Нехай тебе орда візьме!"

У кінці пісні:

"Туман поле покриває,

Мати сина призиває:

"Вернись, сину, вернись, сину,

Додомоньку - змию тобі головоньку".

Тут мовний контраст, виражений за допомогою звертань "сину" і "сину"; підкреслює ставлення матері до своєї дитини на початку і в кінці твору. Емоційно-експресивне напруження вислову поглиблюється, коли слову, що не має суфікса суб'єктивної оцінки, протиставлено дериват, маркований суфіксом із значенням збільшеності, згрубілості, зневаги:

"Іде приймак попід гору,

Йому в грудях свище:

- Ховай, мамо, вареники,

Бо йде приймачище" /Пісні Поділля/.

Слід зазначити, що у мові ліричних пісень нерідко суфіксами із значенням збільшеності маркуються не назви осіб, а ті предмети, до яких особа має певне відношення. Марковані утворення контрастують з немаркованими, і в такий спосіб з'ясовується позитивне чи негативне ставлення до людини:

"Цив Івад медиче, Кучерявий Мацько пивиче. А Михайло - придибайло,
Мому серцю оподобайло, Ізо мяор, молодю, мед-вино" /Пісні Явдохи
Зуїхи/.

Мовні контрасти значно увиразнюються, коли однаковими суфіксами марковані і назва особи, і назва того предмета, що їй належить. Наприклад:

"Кожному парубкові гороху стричок,
Миколові стричисько, бо він старий парубчисько" /Ігри
та пісні/.

Таке контрастування служить для чіткішого й яскравішого виділення в тексті якоїсь особи з ряду подібних їй.

Особливо стилістичною виразністю відзначаються ті паралелізми, що побудовані на протиставленні чи зіставленні двох варіантів того самого або різних за значенням іменників, маркованих лексико-граматичними суфіксами, які вносять у семантику першого компонента відтінок агрублості, а другому компоненту надають пестливого забарвлення:

"Возьми мене, сербіночку,
Змию тобі голівочку:
- Ой є в лісі болотище,
Змию тобі головище" /Мартівляві пісні/;

Іде наймитонько. Йому в грудях свіце,
- Ховай, доню, вареники, бо йде наймитище" /Наймитські та заробітчанські пісні/.

Такі паралельні протиставлення яскравіше підкреслюють ставлення того, хто говорить, до тих осіб, про яких йдеться у творі:

"Ой запрягай ти, наймитцю.
Та сірії воли,
Ой іди ж ти, наймитцю,
А у поле орати".

І далі в цій же пісні:

"Ой приймай же, робітниця,
А сей хліб із столу,
Щоб не набрав наймитця
А хліба у відлогу" /Наймитські та заробітчанські пісні/.

Ніде в пісні прямо не йдеться про те, як ставиться багатий хазяїн до своїх наймитів, але два по-різному марковані деривати наймитцю і наймитця чітко й виразно вказують на справжнє обличчя глителя, характеризують його як експлуататора.

Залежно від контекстуального оточення, контрастування може виникати навіть між двома іменниковими словоформами, якщо вони

обидві марковані різними суфіксами, які вносять у зміст слів ційне забарвлення негативного плану:

"Ой іде бідний, бідний наймитого.

Да й у лудочку свище,

Да й у лудочку свище.

- Ой приймай, жінко, вареники з стола,

Бо йде наймитице" /Наймитські та заробітчанські пісні/.

Посиленню протиставлення між такими дериваційними утвореннями сприяє контекст: повторне вживання епітета бідний при одному з них свідчить про співчуття до гіркої наймитської долі. Зустрічаються у мові пісень і такі контрасти, які побудовані на протиставленні двох різних за семантикою іменників, маркованих неоднаковими суфіксами із здрібніло-пестливим значенням, причому, якщо перший суфікс вносить у зміст слова відтінок приязні, любові, то другий суфікс із значенням зменшеності вживається з метою привнесення прихованої іронії, насмішки:

"Ой чумаченьки степом ідуть,

Нові вози грають,

А їх гайдамашки переймають

І за ватагою питають" /Чумацькі пісні/.

Досить цікавими з стилістичного боку є паралелізми, побудовані на основі зіставлення різних словотворчих варіантів одного й того ж самого іменника, маркованого в залежності від ситуації мовлення то суфіксом із значенням пестливості, то суфіксом, що виражає згрубілість, зневагу. Наприклад:

"Та доле ж ти моя нещасная,

Та у мене жона некрасная,

Та у людей жонки, як ласточки,

А в мене женище, як помелище" /Жартівливі пісні/.

Як видно з наведеного прикладу, тут поєднується декілька типів контрастного зіставлення: жона-жонка, жона - женище, жонка - женище, жона - жонка - женище. Поглибленню цього контрасту сприяють порівняння: як ласточки, як помелище та епітет некрасная.

Яскравою експресивністю відзначаються словофвірні протиставлення нормативних форм дериваційним оказіоналізмом, оскільки оказіональні утворення несуть в собі певний заряд експресії. Це своєрідні неологізми, створені не майстрами художнього слова, а улюбленою поетичною творчістю. Наведемо приклади хоч би деяких з них:

"Викопайте цьому чумакові
Хоть в коліно яму при дорозі!
Ой ви, чумаки, славні козаки,
Зробіть мені домовину хоч із роґожі!
Викопали тому чумакові в сажень ямину,
Зробили тому чумакові із дощок довмину" /Чумацькі
пісні/.

"Ой іде наймит додомоньку,
У дудочку свище.
Господарська дочка каже:
- Іде наш наймище" /Наймитські та заробітчанські
пісні/.

Слід відзначити, що розглянуті типи лінгвостилістичних контрастів характерні не лише для фольклорної пісенної мови, а й для художньої мови взагалі¹.

Будучи народнопісенним за походженням, словотвірне контрастування, як засіб створення експресії, використовується кращими майстрами художнього слова як у поезії, так і в прозових творах. Наприклад:

"Ти не моя, голубко сива!
Щаслива доленька твоя;
Моя же доля нещаслива,
Бо ти, дівчино, не моя!" /С.Руданський/.

"Ти ось, слава богу, дівка. тобі й сього, й того треба, та ще й ті /дітя/ більшають. Та ще он і люди тюкають. Яка, кажуть, дівка, а він у такому вбожестві держить її дома..." /А.Тесленко/;

"А пізній веселоокий птах уже підходить до столу, подає не руку - ручице, що пахне друкарською фарбою і полином..." /М.Стельмах/.

Виразними стилістами у поетичній мові українських народних пісень, зокрема рекрутських, солдатських та чумацьких, виступають російські дериваційні фольклорні утворення, марковані суфіксом -ушка-: зимушка, долинушка, калинушка, малинушка, горушка, сторонушка, слободушка, Росіюшка, некрутушка, дядюшка:

"Та Росіюшка. та слободушка.
А як мак процвітає,
А в бусурмена та головонька
А кров"я обкипає" /Чумацькі пісні/.

Опис стилістичних функцій іменникових суфіксів /у тому числі і суфікса -ушка/ із суб"єктивним значенням на матеріалі російських народних пісень знаходимо в роботі І.А.Оссовецького². Порівняємо уривки з українських та російських народних пісень:

"Ой ти, калинушка,
Ти, малинушка,
Чом не рано зацвіла?"

"Долина, долинушка.
Долина широкая,
Гей, долина рокая!"
/Рекрутські та сол-
датські пісні/.

"Ой, да ти, калинушка.
Ти, малинушка.
Ой, да ти не стой, не стой
На горе крутой".

"Пойду ль я, вийду ль я, да
Пойду ль я, вийду ль я, да
Во дол, во долинушку, да
Во дол, во широкую".

/Русские народные песни/.

Отже, у фольклорному словотворі відбито мовні контакти між двома братніми великими народами - російським та українським. І це не випадково, адже вся історія розвитку українського народу тісно пов'язана з історичним розвитком російського народу, що знайшло своє відображення і в українській народнопісенній творчості. А це свідчить про те, "що українсь ко-російські мовні зв'язки мають свою давню й усталену традицію"³.

Властивість поетичної мови народної лірики є й те, що в ній топоніми та гідроніми марковані емоційно-експресивними суфіксами: -онька, -очка, -ок, -ойк, -ичк, -єчк, -чик, -зячк, -яйк. Такі деминутиви в уснонародній поезії є стилістично вмотивованими, бо породжують у пісенній мові експресію ліризму. Найчастіше зустрічаються пестливі топонімічні форми: Литвонька, Волощинонька, Києвк, Ніжинк, Гамеричка, Угроньки. Подібні деривати утворюють словотворчі синонімічні ряди: Вкраїнська, Вкраїночка, Українонька; Дунайко, Дунаїко, Дунайчик, Дунаєчко, Дунаєнько. Наприклад:

"Ой пий, коняку, студену воду,
Бо поїдемо на Вкраїночку.
На Вкраїночку до дівчиночку" /Колядка та щедрівка/;

"Ні зозулечки з Україночки.
Ні мої родиночки..." /Весілля/;

"Ой Дунаю, Дунаєчку.
Прийми мене, хазяєчку" /Весілля/;

"Край Дунаїку, близь бережйку,

Там ся зродила яра пшенойка" /Колядки та щедрівки/.

О.О.Потебня вважає, що "лиш відображенням погляду на відносний суб'єкт, асиміляцією можна пояснити зменшувальні форми географічних термінів"⁴.

Необхідно також зазначити, що іменникові словоформи, марковані емоційно-експресивними суфіксами, виконують важливу роль у художньому оформленні фольклорно-пісенних творів. Словотворча структура іменника в українських народних ліричних піснях узгоджується з ритмікою, мелодією пісні, із звуковим оформленням її. Наприклад:

"Крокіс цвіте квітками,

Ізрваний дівками.

Ізрвали дівочки.

Завивали віночки" /Ігри та пісні/.

Часто у народній поезії одна й та ж іменникова форма повторюється три рази, причому остання з них обов'язково маркована суфіксом. Цей суфікс ніякого емоційного відтінку у семантику лексеми не вносить, а лише служить для забезпечення ритму, мелодійності твору. При цьому слід додати, що значення граматичного роду суфіксованого іменника в порівнянні з несуфіксованим змінюється: тер-рей - тернина, луг - лужина, явір - яворина. Наприклад:

"Ой терном, терном, ще й терниною,

Де я походжала ще й дівчиною" /Пісні Поділля/.

"Тещут явір, тещут явір, тещут яворину,

Молодому жовнярові та й на домовину" /Рекрутські та солдатські пісні/.

Якщо ж слова тернина, яворина фіксуються тлумачним словником української мови, то в народних піснях у зв'язку з вимогами версифікації вживається багато таких словоформ, яких немає в словнику, які з погляду сучасної української літературної мови є застарілими, раритетними, рідковживаними; ручина /рука/, пожарина /пожар/, часина /час/, батига /батіг/, головина /голова/, багатина /багач/. Наприклад:

"Ой я в чужім краї, як на пожарині,

Ніхто мене не пригорне при лихій годині" /Рекрутські та солдатські пісні/;

"А-а, котино,

Засни, мала дитино!" /Пісні Поділля/.

Також вимогами рими диктується нерідко у піснях вживання дериваційних оказіоналізмів, які ніколи в живій народній мові не існували, а виникли у фольклорній поезії й лише їй належать: селина, дівана, атласин, жонач, козина та інші. Наприклад:

"Ночував я в селині,

Не чував я в новині" /Рекрутські та солдатські пісні/;

"Прийшла біда у Гайсин

Та вбралася в атласин.

В Гайсині люди знакоми

І на атласи лакомі" /Пісні Явдохи Зуїха/.

Добір відповідних суфіксальних іменникових дериватів поряд з іншими чинниками сприяє створенню відчуття ритму в пісенних зразках. Через те народнопоетичні твори відзначаються винятковою музикальністю, мелодійністю.

Таким чином, мова українських народних ліричних пісень характеризується багатством іменників, маркованих суфіксами з емоційно-експресивним значенням. Експресивні суфікси є одним із засобів художньої виразності, афективності мови. Тому суфіксальні іменникові словоформи, вживані у народнопісенній ліриці, відіграють важливу стилістичну роль.

¹ Чабаненко В.А. Мовні контрасти і мовна експресія. - Мовознавство, 1979, № 2, с. 44-49. ² Оссовецкий И.А. Стилистические функции некоторых суффиксов имен существительных в русской народной лирической песне. - Тр. ин-та языкознания. М., 1957, т. 7, с. 466-504. ³ Іжакевич Г.П. Українсько-російські мовні зв'язки радянського часу. К., 1969, с. 292. ⁴ Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. М., 1968, т. 3, с. 78.

Подана до редколегії 17.03.82

В.С.Сидорець, канд. філол. наук,
Мозир. пед. ін-т

НЕОДНОСЛІВНІ ДІЄСЛІВНІ НОМІНАНТИ В ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНИХ СТАТТЯХ І.Я.ФРАНКА

Творча спадщина І.Я.Франка - невичерпне джерело для різних наукових досліджень. Мовна практика Великого Князя, яка увібра-

ла в себе кращі набутки української літературної традиції, збагачує нас і сьогодні, застерігає від стилістичних "зайвостей" в нашому мовленні, дає приклад добайливого ставлення до використання кожної фрази, кожного слова. Цікавим у цьому відношенні є вживання в мові І.Я.Франка неоднослівних дієслівних номінантів - конструкцій типу брати участь, вести дискусію, мати розгін.

Як і в багатьох інших мовах, наявність цих одиниць в українській мові зумовлена потребами її системи. Неоднослівні номінанти - специфічний спосіб передачі дії. В них делексикалізований дієслівний компонент, який втратив певною мірою зв'язок з денотатом, нагадує функцію ферманта похідного слова, а абстрактний іменник - сенсовий центр номінанта - функцію основи. Тому частини номінанта реалізують тільки один денотат - дію за характером змісту абстрактного іменника: вести діалог, мати віру, проводити експеримент і т.д.

У процесі становлення стилів української літературної мови - офіційно-ділового, літературно-публіцистичного та наукового - неоднослівні дієслівні номінанти з делексикалізованим компонентом набули значного поширення і зараз складають в її лексичній системі досить багатий запас. Він продовжує активно поповнюватися номінантами, що утворюються за моделями, запозиченими дериваційним /словотвірним/ механізмом мови у синтаксису: піддавати /денатурації, пасивації, психотерапії/, робити /віраж, ін"екцію, монтаж/ та ін.

Важливі структурно-сенсові функції виконують неоднослівні дієслівні номінанти в літературно-критичних статтях І.Я.Франка. Серед них розповсюджені такі номінанти, які є єдиним засобом фіксації дії: "...він виявляє стільки далекоглядності та скептицизму, що не може прийти до жодної партії"; "Знаючи дійсне життя, спосіб думання і бажання селянства дуже мало, Конопницька... часто замість реальних малюнків дає нам риторику"; "...навіть коли /Макбет. - В.С./ мав яку участь у замордуванні Дункана, то після тодішніх звичаїв був до цього вповні управлений та навіть зобов'язаний законом про криваву помсту"; "Загалом Шекспір з незрівняним майстерством зумів тут у своїй мові надати той понурий, бурливий, дикий колерит, яким визначається подія трагедії і вся сценарія її - Шотландія"; "Історія Глостера й його синів творють немов реананс, доповнення історії Ліра і його дочок".

Активно використовує І.Я.Франко неоднослівні номінанти, які на дериваційному рівні істотно доповнюють опозицію зворотність - незворотність дієслів. Так, словотвірний механізм не "вищрацював" дієслова дозволитися із значенням пасивного стану дії. Це значення реалізує номінант одержати дозвіл. Наприклад: "По смерті свого вітця, Герцен одержав дозвіл виїхати за границю і, покинувши Росію в січні 1847 р., не повернув до неї вже ніколи". Навпаки, дієслово надіятися не має незворотного відповідника надіяти, а також не має значення доконаного виду. На допомогу приходять номінанти дати надії: "Він чув у собі силу, а успіх "Терези Ракен" давав йому надії і вказав, де є властива дорога для його таланту".

Письменник звертається до неоднослівних дієслівних номінантів, коли йому необхідно точніше підкреслити міру значимості тієї чи іншої дії. Так, номінанти виробити відповідь, доконати перекладу виражають більш інтенсивний спосіб дії в порівнянні з дієсловами відповісти, перекласти: "Щоб виробити собі ясну відповідь на сі питання, треба поперед усього знати, коли і серед яких обставин була написана ся драма"; "Характерне для Совінського також те, що він одиникий з поляків доконав перекладу Шевченкових "Гайдамаків" і видав його з першою студією про нашого Кобзаря". Менш інтенсивний, ніж у дієслів переважати, доказувати спосіб дії з відтінком тривалості передають номінанти брати перевагу, давати докази: "Всеволодний Цезар, славний побідами і генієм, старіється; сонце його генія померкло, перевагу беруть людські слабості: пиша, зарозумілість, забобонність і впертість"; "Амлет дає в Англії докази свого надзвичайного розуму, жениться з королівською дочкою".

Номінанти дійти до просвітлення, довести до настрою використовують І.Франком замість дієслів просвітитися, настроїти з метою зробити сильніший акцент на результативності дії: "Інци, більш грубошкірі слов'яни потребують довгих літ, щоб дійти до такого просвітлення, а багато, багато їх не доходить до нього й зовсім ніколи"; "Ми знаємо, що довело молодого поета до такого настрою".

Нерідко в літературно-критичних статтях І.Франка неоднослівні номінанти заповнюють "вакууючі" місця в опозиції доконаний - недоконаний вид дієслова. Так, наприклад, дієслово подорожувати має тільки значення недоконаного виду, а номінант відбувати подорож - і недоконаного, і доконаного /відбувати подорож/: "В мав відбув

Гавлічек подорож до Галичини і Загребу, щоб позискати поляків і сербо-хорватів для прислання делегатів на перший слов'янський в'їзд до Праги".

В літературно-критичних статтях І.Я.Франка досить велика група неоднослівних номінантів з делексикалізованим компонентом, які не є єдиним засобом фіксації дії, а мають в системі української мови синонімічні відповідності серед дієслів: вести боротьбу - боротися, вести конспірацію - конспіруватися, давати /дати/ малюнок - малювати /намалювати/, доводити /довести/ до розрухів - розрушувати /розрушити/, творити /створити/ синтез - синтезувати /синтезуватися/ і інші. Вони теж необхідні структурно-сміслові елементи контексту. Наприклад: "По збомбардуванню Відня, бачачи, що реакція бере верх, і стративши надію на успіх австрійського парламентаризму, Гавлічек... зложив мандат і вернув до редакційного столика, щоб далі вести одинокую важку боротьбу зброєю духа"; "...Кент веде якусь широко розгалужену конспірацію, порозумлівається з французами і з англійськими дворянами..."; "При тім же в його поглядах знов під впливом життєвого досвіду, ненастанних студій і розважань доконувався новий зворот: первісний песимізм і пізніший суб"ективний оптимізм зливалися в одно, творили вищий синтез, котрий поет означив словом гуманізм".

Відзначені номінанти не можна замінити відповідними синонімічними дієсловами. Загальною для всіх трьох прикладів причиною є те, що утворені від прикметників прислівники одинокую, важку, розгалуженую, вище не контактують по сенсу з дієсловами боротися, конспіруватися, синтезуватися. Крім цього, в другому прикладі дериваційні модифікації прикметника "заважає" прислівник широкою, важливий компонент ад"ективного словосполучення: утворення прислівника розгалужено призвело б до втрати логічного сенсового зв'язку із словом широкою. В третьому прикладі вживання номінанта підтримує підрядне речення "котрий поет означив словом гуманізм", яке розкриває, деталізує значення іменника синтез - семантичного центру номінанта.

В реченні "Завдяки деяким нерозважливим полякам та росіянинові Бакунінові таки вдалося довести до розрухів" неоднослівний номінант - самодостатній по своєму значенню, не вимагає додатка, а дієслово розрушити обов'язково вимагає його.

У своїй більшості неоднослівні номінанти з делексикалізованим компонентом належать до книжного стилю мовлення. Тому зрозуміло,

чому Франко вживає не дієслово намалювати з розмовним відтінком, а номінант дати малюнок в наступному реченні: "В Клеопатрі дав нам Шекспір малюнок жінки з безмірно скомплікованою психікою".

Наведені приклади potwierджують думку про чітку архітектуру Франкової фрази, про доцільність в ній кожного елемента.

Вивчення мовних особливостей літературно-критичних статей І.Я.Франка тільки починається. Результати такого вивчення дадуть можливість вирішити питання про внесок Франка в формування літературно-публіцистичного стилю.

Подана до редколегії 22.04.82

М.Ф.Алефіренко, канд. філол. наук,
Полтав. пед. ін-т

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛІСТИЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У ХУДОЖНІЙ ПРОЗІ І.ФРАНКА

Оригінальна і багатобарвна палітра словесних образів у художній прозі Івана Франка створюється різноманітними мовно-зображувальними засобами, серед яких помітне місце належить поетично-образним фразеологічним одиницям /Ф0/, що виступають, за визначенням В.В.Виноградова, "естетично організуючим структурним елементом стилю"¹. Вони служать яскравим і експресивним засобом розкриття ідейно-художніх задумів письменника, його активного ставлення до дійсності, оскільки фразеологічне значення майстерно введених у художній контекст Ф0 "містить не стільки ознаки заново пізнаних реалій, скільки емоційно-суб"ективне ставлення до вже пізнаного, виражаючи різні об"єкти інтроспекції /емоції, психічний стан і т.ін./"². Наприклад: "Дуже то красно з вашої сторони, - сказав з легкою насмішкою Бляйберг, - але я також не думаю купувати kota в мішку!"; "Леон пчервоїв як рак, а й будовничого товсте лице налилося кров"ю".

Функціональні й експресивні властивості Ф0, утворюючи разом з іншими образними засобами мови єдине ціле, набувають відповідно до ідейно-художнього змісту творів І.Франка певного стилістичного значення, під яким розуміється сукупність взаємопов"язаних образних, емоційних, експресивних й оцінювальних елементів у семантичній структурі Ф0³. Порівняємо у контексті: "Його вона до старості пак-

ли і морозили; сама гадка о них запирала дух в грудях і наповняла його відразом, глухою, смертельною ненавистю до всього, що бідне, обдере, нужденне, повалене в грязь, придавлене нещастям"; "Тей, ти, де ти балагуло, маєш ти там що на зуби?"
"...А коли не раз бідні, покривдені ріпниці з нужденними лицами, в лахах, просяклих кип'ячкою, плакали перед ним, доминаючи повної плати, він [Гольдкремер] спльовав, відвертався і казав служі викидати їх за двері".

Стилістичне значення вжитих ФО, утворюючись різноманітними засобами: лексичними, синтаксичними, граматичними, словотвірними, семантичними, впливом контексту, складається із експресивно-стилістичного, нормативно-стилістичного і функціонально-стилістичного компонентів. Експлікація того чи іншого складника стилістичного значення ФО у прозових творах І.Франка зумовлюється переважно складом їх лексичних компонентів.

Якщо компонентами ФО виступають слова, які у вільному вживанні мають нейтральне значення, то стилістичне значення фразеологізму визначається насамперед змістом фразеологічного образу, який і детермінує стилістичні властивості ФО, відмінні від стилістичних рис тих слів, які входять до її компонентного складу. Наприклад: "Якась дика, незвана сила повергла його, Германа, і він пустився шосили утікати горі улицев, аж земля під ним загуділа"; "А знаєте, - докинув той, що при млинку, - я як ся дивлю на нього, то все си гадаю, що він [Герман] не згине своєю смертю". У цих прикладах фразеологізм пустився утікати/ аж земля під ним загуділа виражає "великий переляк", а фразеологізм не згине своєю смертю - "наглу /неприродно/ смерть". Експресивний компонент стилістичного значення в обох випадках - це образності, пов'язаний з відтінком іронії. Образність як лінгвістичний експресивно-емоційний засіб створив у прозі І.Франка особливе сприйняття денотативного значення внаслідок опосередкованого /переносного/ виразально-зображувального способу передачі думки.

Ефект образності викликається часто оцінювальним моментом, відсутнім у слів, які входять до складу ФО.

Якщо до складу фразеологізму входять слова, які стилістично марковані у вільному вживанні, то стилістичне значення такої ФО актуалізується у прозових творах І.Франка саме таким, стилістично відзначеним, компонентом. Наприклад: нормативно-стилістичний компонент значення слів шибонуть у значенні "вдарити", вишукати /очі/

у значенні "дивитися" набагато виразніший від нейтрального стилістичного рівня і характеризується негативним забарвленням. Отже, функціонально-стилістичний компонент стилістичного значення цих слів репрезентує народно-розмовне мовлення. Експресивно-стилістичний компонент – підвищена експресія, негативний оцінювальний момент. Відчуваччи ці компоненти стилістичного значення, І.Франко вводить ці слова до складу фразеологічних одиниць шибонуту у голову і вилуцити очі, щоб надати їм відповідних стилістичних ознак – підсилити їх художньо-зображувальний вплив. Наприклад: "Мирослава ще вагувалась. Але, втім, нова якась дума шибонула їй у голову – вона взяла перстень, відвертаючись, удаваним голосом сказала: Дякуй" /порівняємо: прийти в голову/; "Герман, перепуджений і здивований, вилуцив на нього /Готліба/ очі" /вставити очі в когось або щось/. Таким чином, слова в чітко виділенім експресивно-стилістичним компонентом не тільки не знебарвляються серед інших нейтральних елементів, а навпаки, зберігають своє стилістичне значення і навіть впливають на стилістичні властивості цього фразеологізму, стаючи домінантою його семантичної структури.

Відзначені стилістичні властивості ФО зумовляють їх текстотвірні функції⁴. Текстотвірний потенціал фразеологізмів прозових творів І.Франка значною мірою визначається їх тенденцією до варіювання компонентного складу, що дозволяє письменникові урівноважувати узуальні й оказіональні мовні засоби організації цілого тексту. Якщо слова залишаються у процесі творчої роботи письменника без змін /винятки мають спорадичний характер/, тобто зберігаються принаймні недоторканою формально /зовнішня/ тотожність слова при можливих семантичних перетвореннях, то ФО досить часто з стилістичною метою піддаються різноманітним змінам – формальним і семантичним.

Серед різноманітних фразеологічних варіантів письменник найчастіше використовує фразеологічну метатезу, в основі якої лежить здатність багатьох фразеологізмів змінювати свої внутрішні синтагматичні відношення /послідовність компонентів ФО/.

Фразеологічна метатеза проявляється, як правило, у позиційних змінах дієслівних компонентів ФО. Наприклад: "Всі відотхнули, ожили, мов гора звалилася з їх грудей"; "Відотхнув Максим, немов гора з грудей його звалилася, і сміливіше почав поряdkувати свою ватагу".

Така лабільність дієслівних компонентів ФО урівноважує їх синтагматичні зв'язки і стилістичні властивості. Так, вживання діє-

слівної лексеми на початку компонентного ряду ФО підсилює їх експресію, сприяючи цим емоційності фразеологічного образу, що лежить в основі смислової структури фразеологізму.

Складнішим проявом варіантності компонентного складу ФО у прозових творах Івана Франка виступає субституція окремих складових лексем фразеологізму. Для взаємозаміни лексемних компонентів ФО письменник використовує різноманітні системно-семантичні зв'язки слів української мови – лексичні синоніми, лексико-семантичні /ЛСГ/ і тематичні групи слів. Наприклад, фразеологізм мороз іде поза шкiроп /шкуроп/ автор подає у таких модифікаціях: "Кому, кому, коли ту нікого не видно, – шептав Андрій, а мороз ішов йому поза плічми"; "Йому [Германові] ще й нині жваво стоїть перед очима вираз її ллця, такий безгранично болісний, перекривлений та змієний, що аж йому, малому, мороз перейшов по тілі"; "На раз вчорами він [Герман] заглядував в тісні темні горла ям, і дрож пробігала по його тілі".

У наведених прикладах лексичні варіанти фразеологізму мороз ішов поза плічми, мороз перейшов по тілі і дрож пробігла по тілі утворюються підстановкою у відповідну позицію синонімічних слів ішов, перейшов, пробіг, слів, що належать до однієї ЛСГ: тіло, плечі, слів, об'єднаних в одну тематичну групу, мороз, дрож.

Взаємозамінні лексичні компоненти ФО у прозі І.Франка відіграють важливу художньо-зображувальну роль. Порівняємо у контекстах стилістичні функції лексичних варіантів фразеологізму говорити крізь зуби: "Лице "сусіди" скривилося легким, іронічним сміхом, і він, прикусивши долішню губу, цідив крізь зуби; А відки ж мені тільки честі – бути вашим сусідом, пане Петрію?"; "Ще готов плакати милосердними сльозами, – щоби, обтерши слези, тим легше пожертвувати воркотав крізь зуби Довбушук".

Належачи до розмовного стилю, обидва фразеологізми надають мовленню персонажа повісті І.Франка "Петрії і Довбушук" безпосередності і невимушеності. Однак перший фразеологізм – цідити крізь зуби – відаєчається більшою фамільярністю з відтінком зневажливої іронії, а другий – воркотіти крізь зуби – надає мовленню Довбушука саркастичного характеру. Сарказм підсилюється протиставленням змісту мікроконтексту /прямої мови/ і семантики дієслова воркотав.

Розмовні мікроконтексти у І.Франка рідко бувають стилістично нейтральними, внаслідок чого спостерігається стильова єдність ФО і мікроконтекстів. Порівняємо, наприклад, такі два мікроконтексти:

"Сама його [Іцка] натура, блага і податлива, не приводила йому і на голову думки - взяти твердо в свої руки хлопака, при звичавати його до безглядного послуху, як то люблять робити другі опікуни..."; "Так, він [Петрій] мусить жити, він мені потрібний живий, я [Довбучук] постараюсь ще достати го в свої руки і, -- добавив, затискуючи кулаки і сверкаючи очима, -- я го достану!"

У наведених прикладах лексичні варіанти фразеологізму брати в свої руки розмежовуються функціонально-стилістичними властивостями: тому їх уживання визначається змістом мікроконтексту, відігравши оцінювально-зображувальну роль у мовній характеристиці персонажів. Фразеологізм взяти в [свої] руки вживається письменником у мікроконтексті, в якому він говорить про добродушного Іцка Шуберта. Лексичний варіант цього ж фразеологізму достати в свої руки використовується письменником у мікроконтексті, що характеризує владну натуру Довбучука.

Отже, різні лексичні варіанти розмовних ФО і відповідні мікроконтексти у прозі І.Франка утворять відносно однорідний стилевий тон.

Іноколи лексична варіантність ФО у творах І.Франка ускладнюється словотвірною варіантністю слів-компонентів, яка використовується письменником або для вираження авторського ставлення, або з оцінювально-зображувальною метою.

В авторській оповіді компоненти ФО відзначаються переважно нейтральними з емоційно-експресивного погляду словотвірними засобами. Наприклад: "Очевидна річ, що такі вісті мусили відразу закаламутити його чисту радість, бо навіть кинути тінь якогось підозріння на дружинників"; "Но перед тим він [Олекса Довбучук] ще раз запитав безчуттєвого Андрія о місце схованку Довбушевих скарбів, но Андрій і пари з уст не випустив".

У мікроконтекстах, які подаються у прозі І.Франка від імені персонажів, слова-компоненти характеризуються словотвірними засобами із яскраво вираженим емоційним і експресивним забарвленням. Такі словотвірні варіанти ФО виконують у прозових творах письменника роль художнього поєднання фразеологізму з його словесним оточенням, конкретизують стилістичне значення фразеологізму, увиразнюють його оцінювально-зображувальні можливості. Найчастіше ці семантико-стилістичні функції виконують суфікси: "Але тв ... не важ ми ся о тім ані словечка писнути своєму чоловікові, бо пам'ятай!"; "Як ми терцю не стане, то готово що неладне бути межи нами [Матієм і Муртком]".

Народно-розмовного забарвлення надає ФО постфікс -ся, приєднуючись до дієслівного компонента. Наприклад: "Немночі панки-християни, що вже були в тій купі, нараз примовкли і повідсувалися набік, чуучися не в своїй тарілці".

Підсилюють експресію ФО і відповідні префікси, утворюючи словотвірні варіанти ФО: "Тут, у шасливім місті Дрогобичі, я задумав увити собі гнізда, котре би було красою і славою міста"; "А знаєте, - докинув той, що при млинку, - я як ся дивлю на него, то все си гадаю, що він не згине своєю смертю" /порівняємо: звити гніздо, загинути своєю смертю/.

Уживання слів-компонентів ФО у прозових творах І.Франка у різних граматичних формах утворює морфологічні варіанти фразеологізмів: "Вона Іваниха? з диву довго не могла прийти до себе" /порівняємо: прийти в себе/; "Се наша Тухольщина, наш рай! - сказав Максим, обкидаючи оком долину, і гори, і водопад з такими гордощами, з якими мало котрий цар обзирає своє царство"; "Максим перший вирвався надвір із тої замішанини і раз тільки кинувши оком довкола, пізнав усю велич небезпеки"; "Стояв, як живий образ болю, і ока не зводив з Андруся Басараба"; "Лиш він Ісаак Бляйберг? один серед заклятого круга недіючої сили, гаснучого божаства заховав оиду характеру і переконання, заховав енергію і не спускав з ока раз визначеної цілі".

Аналіз показує, що найчастіше морфологічні варіанти ФО у прозі Івана Франка утворюються зміною відмінкових форм іменників і займенників: ока не зводив /знахідний відмінок іменника ока/ - не спускав з ока /родовий відмінок іменника з ока/; прийти до себе /родовий відмінок займенника себе/ - прийти в себе /знахідний відмінок займенника себе/; а також зміною видових форм дієслів та дієслівних форм: обкидаючи оком /недоконаний вид/- кинувши оком /доконаний вид/.

Крім узуальних перетворень ФО, велику групу у прозових творах І.Франка складають індивідуально-авторські трансформації ФО, які утворюють найчастіше розширенням або скороченням їх компонентної структури.

Авторський засіб, заснований на розширенні компонентного складу ФО, дозволяє письменникові реалізувати ряд естетичних завдань: а/ пристосувати узагальнене фразеологічне значення відповідно до конкретної сюжетної ситуації: "Вино звільна розпугувало язики, розбуджувало веселість та гомін" /порівняємо: розв'язувати язики

і запутувались /запліталися/ язика/; "Але спекуляційна гарячка Германа тоді ще зовсім була не устала" /порівняємо: біла гарячка/; б/ вносити додаткові відтінки до характеристики суб'єкта: "...Снували, мов мурашки в розваленій купині..." /порівняємо: снували мов мурашки/; в/ підсилювати інтенсивність фразеологічного образу: "Починаю розвідувати, хто тоді ще був в шинку, що то за якісь були, що мене били, - ага, немов чорт злизав усякий слід" /порівняємо: немов від /корова/ язиком злизав /злизала/; г/ підвищувати експресію трансформованої ФО: "Андрій, котрий зовсім не був сліпий на то, ставався щораз сміливішим до неї /Дозі/, його молоде серце, котре в тихих родинних чувствах стратило моральну точку своєї гравітаційну, рвалося чимраз сильніше, займалося щораз дужчим пожегом" /порівняємо: втратити точку опори/.

Більшість еліптичних ФО у прозових творах І.Франка не несуть спеціального експресивного навантаження, а використовуються для мовленнєвої характеристики персонажів або для підсилення динамічності оповіді. Наприклад: "І ти тої самої співаєш? - говорили не раз старші ріпники, всміхаючись та служаючи нарікання молодих хлопчаків" /порівняємо: тої /тієї/ самої пісні співаєш/.

Аналіз варіантів ФО, вживаних у прозових творах І.Франка, дозволяє встановити характер їх стилістичної взаємодії з контекстом. ФО, використані автором у тому чи іншому варіанті, у поєднанні зі своїм стилістичним контекстом утворюють чотири різновиди так званої "фразеологічної конфігурації": узуальну конфігурацію, конфігурацію першого ступеня оказіональності, конфігурацію другого ступеня оказіональності і конфігурацію третього ступеня оказіональності.

При узуальній фразеологічній конфігурації ФО вживаються в їх традиційному, словниковому стилістичному забарвленні, зберігаючи при цьому свою інваріантну структуру і компонентний склад. Наприклад: "Особливо Герман був для нього Леона/ сілля в оці..."; "Петрііха зачала сейчас заходитися, щоби приготовити яку-годі гостину так дорогим гостям. Но Денькові було то не на руку"; "А, ти Готліф смієш на мене Германа/ руку піднімати?"; "Нараз впала їй Емілії в очі цалтир насичника, - єдина книжка, що находилася в тій пустині, - котрої слова помимо того містили в собі всю мудрість, якої треба для простого, для красоти діл божих одвертого серця". Стилiстична виразність таких ФО цілком визначається образністю фразеологічної семантики.

Фразеологічна конфігурація першого ступеня оказіональності створюється фразеологізмами, стилістичний ефект яких досягається відокремленням ФО, їх різноманітними позиційними варіантами: "А йому /Германові/ так не хотілося попасти знов в стару нужду, а ще до того з родиною"; "За кілька хвиль зник Андрій Олексі з очей в тумані пилу і курави"; "Два его сини вигнали го /Олексу/ з дому, побивши го тяжко – він пішов на жєбри, і уже кілька літ, як я отратив о нїм всякі чутки, – пропав дєсь, нещасний, як камїнь у воду".

Фразеологічну конфігурацію другого ступеня оказіональності утворюють індивідуально-авторські трансформації ФО, експресивність яких підсилюється різноманітними стилістичними прийомами, зокрема, алюзією, стилістичною синонімією, порівняннями і т.ін. Наприклад: "Він /Андрій Петріш/ добре поняв, що то все значить, він, бідний, що замість любові найшов погороду, замість ширості – холодну безсердечність, замість щастя – муки Тантала!"; "З дивним чуттям слухала Мирослава тої повісті: вона глибоко щемїла її в серці, – їй так бажалося стати під рукою того доброго і животворного царя велетнів до бою з силою Морани; кров живїше заграла в її молодім серці. Як сильно, як гаряче любила вона в тій хвилі Максима!" У наведених мікроконтекстах фразеологічна конфігурація другого ступеня створюється експресивними повторами і алюзією – риторичним прийомом, який полягає в натякові на відомий історичний, літературний чи міфологічний факт /муки Тантала, сила Морани/.

Та найчастіше засобом створення фразеологічної конфігурації цього різновиду у прозових творах І.Фрєанка виступають порівняння і контекстуальна лексико-фразеологічна синонімія: "А Довбушук все ще стояв мов остовпїлий на місці, скінці підняв спущену голову, загриз спідню губу і, заскреготавши зубами, проворкотав до себе: Собака, він /Петріш/ був предосторожений!"; "Стогнав і цєкотів зубами, но не казав нічого".

Комбінації кількох стилістичних прийомів використання ФО становлять фразеологічну конфігурацію третього ступеня оказіональності: "В імені права! – повторяв Сенька і зачав дзвонити зубами, мов на морозі, зачав трїстися, мов у лхманці"; "Ану, я тебе, свату, нехотячи межі очі заїду, – крикнув він, ріпний і як зацідити мене межі очі, аж мені сто тисяч свїчок в очах заїрілося і все в голові перемїшалось".

У першому мікроконтексті фразеологічна конфігурація досягає поєднання фразеологічної синонімії з порівняннями, а в другому — лексичною варіантністю одного й того ж фразеологізму, і гіперболізацією /зацідити /заїхати/ межі очі і сто тисяч свічок в очах заярилося /порівняємо: засвітитися в очах/.

Отже індивідуально-авторське використання І.Франком фразеологічних скарбів української мови полягає як у специфічному відборі певних узуальних ФО, так і в різноманітних засобах їх трансформацій з художньо-стилістичною метою. Творчо використовуючи переважно народно-розмовні ФО, письменник тим сприяв збагаченню літературної мови, оскільки "потужний народно-розмовний лексико-фразеологічний шар у складі літературної мови не залишається незмінним: народно-розмовні за своїм походженням слова, вирази асимілюються, уточнюються і стають зрештою такими фактами літературної мови, без яких вона не може обійтися, не втрачаючи своєї гнучкості і виразності"⁵.

¹ Виноградов В.В. *Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика.* М., 1963, с. 119. ² Алефиренко Н.Ф. О статусе фразеологического значения среди семантических единиц других уровней языка. — В сб.: *Проблемы фразеологии.* Тула, 1980, с. 97. ³ Федосов И.А. *Функционально-стилистическая дифференциация русской фразеологии.* Ростов н/Д, 1977, с. 15. ⁴ Чернышева И.И. *Текстообразующие потенции фразеологических единиц.* — В кн.: *Лингвистика текста.* М., 1976, с. 266. ⁵ Баскин А.М. *Русская фразеология, ее развитие и источники.* М., 1970, с. 9.

Подана до редколегії 12.03.82

Д.Т.Кротъ, канд. філол. наук,
Миколаїв. пед. ін-т

ПРИЄДНУВАЛЬНІ КОНСТРУКЦІЇ У МОВІ ТВОРІВ М.КОЦЮБИНСЬКОГО

Видатний майстер художнього слова М.Коцюбинський широко користується у своїх творах різними типами відокремлених членів речень, більшість яких виступає в постпозиції до пояснювальних нами слів. Поряд із звичайними постпозитивними відокремленими членами

письменник часто використовує близькі до них конструкції, відомі під назвою приєднувальних.

У лінгвістичних працях тривалий час розглядали приєднувальні конструкції по-різному. Так, А.І.Попова класифікує такі конструкції як окрему групу неповних речень перехідного типу /від члена речення до повного речення/, що служить для різноманітних доповнень раніше висловленої думки¹. Н.Ю.Шведова називає їх максимумно відокремленими синтагмами². Н.С.Валгіна вважає, що такі конструкції в російській мові набули значного поширення. Вона наводить багато прикладів і докладно зупиняється на їх характерних ознаках, називаючи кожний тип таких конструкцій приєднувальними³. П.С.Дудик зазначає, що приєднувальні конструкції утворилися внаслідок виділення частин попереднього речення в окремі, граматично несамостійні речення, які умовно можна назвати видільними реченнями, що наближаються до постпозитивних відокремлених другорядних членів речення, але при зіставленні їх із звичайними відокремленими членами можна переконатись, що відокремлені члени навіть в кінці речення ніколи не набувають такої рельєфності, сили і виразності, якої досягаємо, оформивши відповідні члени речення у вигляді окремих простих речень⁴.

Ніхто не заперечуватиме того, що за допомогою приєднувальних конструкцій досягається більшої виразності, ніж при застосуванні звичайних відокремлених членів речення, але вважати їх окремими простими реченнями, очевидно, не можна, бо наведений П.С.Дудиком приклад: "І уявляється мені степ. Широкий, необмежений, незнайомий" /М.Коцюбинський/, в якому виділені означення кваліфікуються реченнями, не переконує в цьому. Кожна така приєднувальна конструкція після великої паузи, звичайно, набуває певної самостійності, але в граматичному і смислового відношеннях вона цілком залежна від того чи іншого члена основної частини речення і окремим реченням не виступає. В оформленні цих конструкцій важливу роль відіграє велика пауза та інтонація. Залежно від тривалості паузи вирішується питання оформлення таких частин речення або в звичайні відокремлені члени речення, або в приєднувальні члени, що набувають відносної самостійності у відношенні до попередньої частини речення. У першому випадку буде речення із звичайними відокремленими членами: "Вона скаржилась йому на своє життя, безбарвне, бліде, невдоволяюче". Ступінь тривалості паузи залежить від суб'єктивного, індивідуально-авторського сприймання зв'язків між основ-

нов думкою, вираженою в попередній частині речення, і доповненням. При подовженні паузи відокремлені члени оформлюються на письмі після крапки ніби в окремі самостійні синтаксичні одиниці, але залежні від основної частини речення: "Вона скаржилась йому на своє життя. Безбарвне, бліде, невдоволення". Крапка, поставлена на місці великої паузи перед постпозитивними означеннями, змінила структуру всього речення. Постпозитивні відокремлені означення вийшли за межі речення, що сприяло оформленню їх в окремі відносно самостійні одиниці, залежні від основної частини речення.

Термін "приєднувальні конструкції" утвердився в мовознавстві. Так, у "Сучасній українській літературній мові" за редакцією І.К.Білодіда⁵ достатньо обґрунтовано різні види конструкцій, що становлять додаткові компоненти до основної частини речення. Виділено чотири основних структурних різновиди приєднувальних конструкцій, розмежовано приєднувальні речення і приєднувальні члени, причому особливо добре висвітлено приєднувальні конструкції у функції членів речення. Отже, при розгляді ролі і значення таких конструкцій у творах М.Коцюбинського користуватимемося терміном "приєднувальні члени".

Мета даної роботи – розглянути не взагалі приєднувальні конструкції, до складу яких входять і приєднувальні речення і приєднувальні члени, а лише ті, що виступають в ролі приєднувальних членів основної частини речення.

У творах Коцюбинського в ролі приєднувальних безсполучникових конструкцій виступають головним чином другорядні члени речення, найчастіше означення і обставини.

Приєднувальні означення, як і звичайні відокремлені означення, переважно стосуються означуваного слова, вираженого іменником в основній частині речення. Як звичайні відокремлені означення, так і приєднувальні найчастіше відносяться до підмета і в більшості випадків зв'язані з ним на основі повного узгодження. З другорядними членами приєднувальні означення узгоджені повністю в роді, числі і відмінку. Іноді між означуваним словом і означенням письменник вводить словосполучення або речення. В такому випадку приєднувальні конструкції набувають ще більшої ізольованості від головної частини речення: "Розумієш, я стояв на острові серед моря. Високому, прекрасному, гордому"; "Ось і порожня столова. За нею блакитна вітальня, де ми сиділи зимов біля каміна. Покинута, сіра, самотня".

Такий відрив означення від означуваного слова зосереджує на ньому увагу і посилює виражену ним ознаку. Поряд з цим приєднувальні означення становлять собою групи, до складу яких входять по три однорідних означення. Конструкції з трьох /рідше чо' Арьох/ означень характерні для мови Коцюбинського не лише в даних структурних утвореннях, а й при звичайному відокремленні означень: "Під ногами Івана кожний камінь вкривали рудаві мхи, грубі, м"які, шовкові".

Здебільшого письменник користується тричленними групами однорідних непоширених означень або з поширеним останнім членом тричленної конструкції: "Шість років не було чутки про нього. На сьомий рангом з'явився. Худий, зчорнілий, багато старший від своїх літ".

Виділені в такий спосіб означення вимовляються з чіткою інтонацією перелічення і підкресленого наголосення на кожному приєднувальному члені. Спокійний, чіткий, урівноважений темп розповіді посилюється в таких конструкціях досить виразною ритмічністю.

Інтонаційна характеристика приєднувальних членів відмінна від звичайних відокремлених членів тим, що перед ними знижується голос і настає велика пауза, після якої приєднувальні члени вимовляються чітким голосом, завжди розрахованим на підкресленість вираженого ними значення, що сприяє кращому осмисленню і біг широкотекстоту.

Важливе значення для приєднувальних означень має місце їх розташування у відношенні до означуваного слова. Щодо звичайних відокремлених означень, то вони в творах письменника виступають і в препозиції, і в постпозиції, а приєднувальні у відношенні до означуваного слова завжди тільки постпозитивні, що підкреслює виражені ними ознаки: "Ранком ішов сніг. Рівний, густий і теплий"; "І перше, що він зробив - заклав руку в кишеню і витяг лист. Потертий, пом"ятий і сірий". При зміні позиції виразність ознаки помітно зменшиться: "Ранком ішов рівний, густий і теплий сніг. І перше, що він зробив - заклав руку в кишеню і витяг потертий, пом"ятий, сірий лист".

У перших двох прикладах увага зосереджується не на будь-якому члені, а тільки на різко виділених постпозитивних означеннях, і ми повинні сприймати виражені ними ознаки саме так, як це потрібно письменникові. В останніх двох прикладах увага може бути зосередже-

на на будь-якому члені речення. Тому відокремлені означення, і особливо приєднувальні, відіграють важливу роль у стилістичному відношенні.

Найчастіше вони використовуються для характеристики персонажів – їх зовнішності, характеру, психічного стану: "І знов блукав я. Самотній, сірий і невідомий, немов далеко і бліда тінь"; "Он іде Маланка. Мала, суха, чорна, у чистій сорочці, в старенькій свитці". Крім безпосередньої характеристики персонажів, такого типу означення вживаються і для змалювання обставин, в яких діють персонажі, або служать для вираження характерних ознак предметів чи явищ, безпосередньо не зв'язаних з тими чи іншими особами: "Хомі легше на серці. Прийшов вогонь і наче випік у грудях болоче місце. Вогонь! Червоний, веселий, чистий"; "День відійшов. Тривожний, неспокійний, в ясній одежі і галазливій"; "Щось сталося. Сподіване, бажане, але неясне".

Серед приєднувальних конструкцій зустрічаються і такі, в яких означення, виражені прикметником, тісніше зв'язані з присудком, ніж з підметом основної частини речення: "Мар'яна, мабуть, допомгла, бо за два дні Гафійка підвелась. Худа, жовта, аж чорна, немов удоваця, сумна і мовчазна"; "Щось мало бути цікаве, бо люди йшли. Веселі, жваві..." Тут між присудком і означенням існує особливий тип зв'язку, який, за визначенням Л.А.Булаховського, називається тяжінням⁶. Із смислового боку означення, тяжіючи до присудка, означає, яким є підмет у момент здійснення приписуваної йому присудком дії. Цей тип зв'язку дуже часто зустрічається в творах Коцюбинського при звичайному відокремленні означень: "Настя опам'яталась і кинулась до Гната, страшна, простоволоса, з заломаними руками"; "Повернувся /Прокіц/, обідраний, слабкий, без грошей"; "Вона прокидалась, вся зрошена потом, тривожна"; "Уста смділа, як на кілочках, чужа й непотрібна..."

У смислового відношенні всі ці означення підпорядковані присудкові і виражають властивості підмета тимчасові, тобто на час здійснення приписуваної йому присудком дії. Синтаксичні функції відокремлених постпозитивних означень не відрізняються від синтаксичних функцій приєднувальних означень, проте останні в стилістичному відношенні мають більшу вагу експресивно-емоціонального характеру.

Іноді приєднувальні безсполучникові конструкції відірвані від підпорядковувачих слів значним за обсягом контекстом. Однак вони не

втрачають підрядної залежності, а, навпаки, зв'язують висловлене раніше з подальшим, ніби підсумовуючи і поєднуючи в єдине ціле виражену контекстом думку: "Жі очі в неї? Не встиг роздивитись. Навже не побачу? Мені здається, що вона ворухнулась, збирається йти. Кидаєсь в наговп, занадто поспішно, і наступає когось на ноги. Протискаєсь плечем і стрічаєсь з нею. Наче фіалки після дощу. Темні, м'які, блискучі".

Зрідка в ролі безсполучникових приєднувальних членів виступають прикладки: "Тепер я дізнався, що в родині є ще й четвертий член - мама. Мама Костуся"; "Ми йдемо серед поля. Три білих вівчарки і я"; "І коли так стояли всі троє, схвилювані і радісні, у вікна знадвору прилинув спів. Жалібний, дикий, розпучливий спів мінаретів".

У перших двох прикладах відокремлена конструкція уточнює загальну назву, виражену прикладкою в основній частині речення і тим самим підкреслює її, у другому - виражає якісну характеристику явища.

Крім означення, в ролі приєднувальних конструкцій виступає обставина, виражена іменником або прислівником. Найчастіше вона стосується присудка основної частини речення і докладно розкриває його значення, доповнюючи його: "Накрапав дощик. Ліниво, байдужо, без надії спинитись"; "Марта ревнувала Антона. Уперто, затято, сильно"; "Міркувала щось баба. Днями й ночами, потай, сама".

У більшості випадків такі приєднувальні члени вказують на спосіб дії, рідше вони вказують на час і спосіб дії одночасно, як це видно з другого прикладу. Для більш детального опису якогось явища або для характеристики стану чи дії персонажа письменник поширює такі обставини окремими словами, порівняльними зворотами або реченнями: "Тоді починав ходити по хаті. З одного кутка в другий. Наче в темниці"; "Жива каблучка уже хитнулася. Раз у той бік, раз у другий. Спочатку плавно, поволі, у такт, немов лагідні хвилі гойдають білі лілії".

Тут дія основної частини речення розкривається і доповнюється приєднувальними членами, які, в свою чергу, між собою зіставляються на основі порівняння, для чого в першому випадку використано порівняльний зворот, а в другому - підрядне порівняльне речення.

В поодиноких випадках до складу приєднувальних конструкцій може входити обставина, виражена дієприслівником, яка у відношенні до інших обставин даної конструкції є однорідною із значенням спо-

собоу або часу: "Намагались роздерти стільці з ноги, а коли не вдавалось, били ними об землю і насідали грудьми, як на живу істоту. Мовчки, зціпивши зуби"; "І йому оповідали. На ході, поспішаючись, коротко, уривчасто".

Крім зазначених типів приєднувальних членів, слід зупинитись ще на так званих порівняльних зворотах, які в творах Коцюбинського становлять одну з найпоширеніших синтаксичних категорій і використовуються для характеристики різноманітних явищ. Нерідко вони виступають і в ролі приєднувальних конструкцій.

У більшості випадків приєднувальні порівняльні звороти стосуються іменної частини складеного присудка, яка уточнюється, розкривається шляхом зіставлення на основі порівняння: "Йде вдовж будинків. Чудно. Не його двір. Наче чужий"; "Світиться профіль старої воском, а молодій – листом троянди. Тло чорне. Наче каменя". Порівняльний зворот розкриває ступінь ознаки або зміст всієї основної частини речення: "Ще веселіше заспівав тенор, ще бадьоріше. Немов до танцю"; "Абібула підняв долоні і потер чоло, обличчя. Немов прокинувся". Приєднувальний порівняльний зворот може розкривати додаток основної частини речення через порівняння зіставлених явищ: "Народ розворили та ще й ганяють за нами з москалями та посіпаками всякими. Наче за звіром".

Зрідка бувають приєднувальні в такий опосіб і додатки, які розкривають значення узагальнюючого слова в основній частині речення або виступають однорідними додатками до присудка головної частини речення: "Марта ревнувала Антона до всього. До стрічних жінок, до природи, до вечорів, до його думок і мрій..."; "Спіраючись на мур і знову дивним спокоєм дивлюся на самотній садок. На велені тераси, на купи маслин".

Серед різноманітних типів відокремлених конструкцій, що посідають значне місце в творах Коцюбинського і відіграють важливу роль у збагаченні засобів вираження мови, додають становлять найменшу і недостатньо виразну групу, а приєднувальні трапляються лише в поодиноких випадках.

Крім другорядних членів, зрідка зустрічаємо в ролі приєднувальних конструкцій і головні члени основної частини речення: "Простукали каблуками вподеж столів. Дами і мужчини, рядком, як гуси".

У наведеному прикладі підмет відірвано від присудка основної частини речення. Разом з підметом виділено і деякі другорядні чле-

ня, залежні від присудка попередньої частини речення. Розрив між головними членами не руйнує логіко-граматичного зв'язку, а відірвані в такий спосіб члени речення набувають посиленої експресії з тим чи іншим відтінком забарвлення.

Не втрачається зв'язок між основною частиною речення і приєднувальною і тоді, коли до неї приєднується не лише одна конструкція, а дві чи декілька, граматично зв'язані між собою: "Я чує - дзвонять там десь вгорі. Осмерзлі дерева, дрібненькі гілочки, покриті льодом. Блискучим льодом. прозорим склом". Приєднувальними виступають спочатку підмети, а потім прикладки, що служать доповненням до ознаки підмета.

Зрідка в ролі приєднувальних членів виступають і присудки: "Настя усе була добра, тиха, сумирна. Багато говорити вона не любила. Але як скаже слово, то так і влетить ластівкою те слово до серця і, мов крильцями, розмає тугу. Тиха, як ягниця, ніжна, як голубка". Тут приєднувальні конструкції виступають у функції однорідних частин складеного присудка, якими передано особливості характеру особи. Крім того, вони посилюють і ніби завершують висловлене на початку фрази твердження про характерні риси персонажа.

Приєднувальні конструкції займають значне місце в синтаксисі творів М.Коцюбинського і служать важливим засобом характеристики персонажів, їх характеру, психічного стану, поведінки, а також підкреслюють ті чи інші деталі обставин, в яких діють персонажі. Вживаються такі конструкції і в творах інших українських письменників, але серед дожовтневих письменників вони найшарше представлені в мові Коцюбинського, причому слід відзначити, що приєднувальні конструкції властиві творам, головним чином, другого періоду його творчості, коли спокійна, плавна розповідь переходить в уривчасту, підкреслено наголошену, характерну для стилю розмовної мови.

Майстерне застосування приєднувальних конструкцій посилює виразність і ритмічність мови, що позитивно впливає на сприймання вираженого ними значення. В кожному окремому випадку приєднувальні члени являють собою різноманітні доповнення, які не передбачались на початку мовлення, а виникли пізніше, в процесі розповіді, коли виявилась потреба ще щось додати, пригадати, доповнити.

М.Коцюбинський користується приєднувальними конструкціями не лише в діалогічній і невластивій прямій мові, що тісно зв'язані з розмовно-народною мовою, а й в авторській. Виразючи різноманітні

експресивно-емоціональні і смислові ріджинки, вони також становлять один з важливих мовностилістичних засобів урізноманітнення і збагачення структурних особливостей мови художніх творів.

¹ Цопова А.И. Неполные предложения в современном русском языке. Тр. АН СССР. М., 1953, т. 2, с. 122. ² Шведова Н.Ю. Об общенародном и индивидуальном в языке писателя. - Вопр. языкознания. 1952, № 2, с. 115. ³ Валгина Н.С. Бессоюзные присоединительные конструкции в современном русском языке. - Рус. яз. в школе, 1958, № 5, с. 40. ⁴ Дудик П.С. Видільні речення в сучасній українській літературній мові. - Укр. мова в школі, 1955, № 6, с. 10. ⁵ Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За ред. І.К.Білодіда. К., 1972, с. 283-289. ⁶ Куро сучасної української літературної мови. К., 1951, т. 2, с. 15.

Подана до редколегії 27.03.82

ІСТОРІЯ МОВИ. ДІАЛЕКТОЛОГІЯ

З.Л.Омельченко, викл.,
Донецьк. ун-т

РОДОВИЙ ВІДМІНОК ІМЕННИКІВ У СХІДНОСТЕПОВИХ ГОВОРАХ

У складі південно-східного наріччя досить помітне місце займають новоутворені говори, що, як відомо, утворились на різнодіалектній та різномовній основі. Специфічні особливості системи цих говорів формувались під впливом різноманітних чинників.

Серед новоутворених українських говорів найменш дослідженими є східностепові говірки, розташовані на території Донецької області УРСР, які і стали об'єктом нашої уваги. Мета даної роботи - розглянути морфологічну будову говірок східностепової України, зокрема функціонування форм родового відмінка іменників.

Іменники першої відміни твердої групи в родовому відмінку однини фіксуються послідовно з флексією -и: води, руки, ноги, голови, сестри, дочки, хати; м'якої - з флексією -і: землі, крижів, Над'ї, стел'ї, Вал'ї, суд'ї.

Іменникам з основою на шиплячий властиві дві флексії: -і -и.

Переважаючою є флексія -і, нормативна у літературній мові і характерна для багатьох інших українських говорів: ону́ч'і, ірл'і, туч'і, миш'і.

Щодо закінчення -д, можна виділити три ареали його поширення – говірки північного сходу /Покр., Кр., Ів., Др./, південного заходу /Усп., Кост., Н.-П./ та крайні південно-східні /В.-Ш., Бл., Кум., Біл., К-М., Тельм./. У більшості з них єдиним або основним закінченням -д виступає у мовленні молодшої генерації. Середнє і особливо старше покоління вживає його головним чином як паралель до -ї: ме^нли, душі, груши, са́жи, ко́жи, ка́ши.

Флексія -д у іменників з основою на шиплячий не є вузькодіалектним явищем. Дослідники засвідчують її у деяких північних, південно-західних, південно-східних говірках.

В.М.Бражнов тлумачить це явище впливом -а-основ на -ја-основи, хоч висловлює і припущення про вплив іменників колишніх -ї-основ з говірковою флексією -д¹. Більшість учених пов'язує його із ствердінням шиплячих та -р².

Іменники сучасної другої відміни мають у родовому відмінку однини флексії -а, -у, серед них середнього роду – тільки -а. Родовий відмінок однини чоловічого роду у східноstepовій Україні, як і в літературній мові та інших українських говорах, характеризується флексіями -а, -у, які виявились життєздатними після об'єднання різноманітних типів відмінювання в одній відміні. Перерозподіл флексій у межах семантичних груп /у першу чергу в залежності від семантики іменників/ має відмінності щодо вікових та соціальних верств. У вживанні цих флексій мають місце і значні територіальні розрізнення.

Навіть у літературній українській мові спостерігається нейтралізація протиставлення цих флексій, що зумовлюється цілим комплексом чинників: внутрішньомовна аналогія, словотворча структура, особливості наголосу, семантика, міжмовне контактування, які діють часом всупереч один одному³, тому застосувати єдиний принцип вживання тієї чи іншої флексій неможливо.

У східноstepових говорах України, розвиток яких відбувався і зараз проходить в умовах тісного міждіалектного та міжмовного контактування, на характер і частоту вживання флексій -а, -у в різних семантичних групах іменників значною мірою впливають, крім внутрішньомовних, зовнішньомовні фактори /міждіалектні та міжмовні взаємовпливи/.

Отже, на оформленні родового відмінка однини чоловічого роду позначаються внутрішньо-, зовнішньо- та позамовні чинники, дія яких зумовила частковий характер опозиції форм на **-а**, **-у**. Утворяться дві групи семантичних класів слів: 1. Іменники, в яких вживається флексія **-а**: командира, грузина, станка. 2. Іменники з паралельним вживанням флексій **-а** // **-у**, які у свої чергу поділяються на: а/ семантичні групи, де переважав флексія **-а**: метра, Л'вова, клуба /рідко - метру, Л'вову, клубу/; б/ семантичні групи, в яких провідною виступає флексія **-у**: сиць:у, сати́ну, холоц':у /рідше - сиць':а, сати́на, холоц':а/.

Флексія **-а**, як єдине закінчення іменників родового відмінка однини іменників чоловічого роду, зафіксована в іменниках:

1. Назвах осіб і взагалі істот: а/ за професією, посадою, соціальним станом: мул'ара /мул'ар'а/, газет'ара /почтал'юна/, по́вара /по́вар'а/, касира /касир'а/, лікар'а, директора, начальни́ка /начальни́ка/, робітни́ка; б/ за національністю: украї́н'ца, вірме́нина /вірме́на, арме́на/, е́стон'ца, росі́й'ани́на, німе́ця /німе́ця/, пол'я́ка, ту́рка; в/ за родинними стосунками: ба́тка, д'яд'ка, бра́та, сва́та, тес'т'а, свекра /свекора/; г/ у власних назвах /прізвище, ім'я, по батькові/: Іване́нна, Якиме́ника, Петре́нка, Іва́на /Іва́на/, Ки́рила, Дани́ла, Петрови́ч'а; д/ диких та свійських тварин, птахів, ри́б: кон'а, ло́ша, б'я́ка, оле́н'а, крол'а, б'кун'а, го́луба.

2. Назвах конкретних предметів /переважно знарядь праці, предметів побуту/ з наголошеною флексією: мли́на, дво́ра, сто́ла, різа́ка, се́рпа, но́жа, с'т'іл'ц'а /тут семантичний чинник діє в єдності акцентуаційним/;

3. У деяких назвах міст: Доне́ц'ка, Лу́ц'ка, Крама́то́р'ка, Дмі́трова.

Інші лексико-семантичні групи іменників виявляють хитання /в тій чи іншій мірі/ щодо вживання флексій **-а** чи **-у**. Як правило, тут має місце паралелізм форм, тому стосовно цих іменників швидше треба говорити не про вживання взагалі тієї чи іншої флексії, а про частоту її. Слід зауважити, що вживання флексій **-а** чи **-у** за ознакою "конкретно-абстрактне" найпослідовніше витримується старшим поколінням.

Флексія **-у** /при паралельному вживанні **-у**/ переважає у таких лексико-семантичних групах іменників:

1. У назвах міст: Ки́їв, П'я́тиград, Волгогра́да, Лос'я́н-

града, Ворошиловограда. Тенденцію до паралельного використання флексії -у у назвах міст частіше зустрічаємо у композитах, крім основ, що закінчуються суфіксом -ськ: Ужгороду, Севастопол'у, але тільки Дніпропетровська /вплив фактора словотворчого/.

2. У назвах міри, ваги, простору: кілограма, гектара, літра, грама, сантиметра, метра.

3. У назвах порід дерев: клена, дуба, ясенна /ясенна/, осокора, береста, каштана, горіха.

Фонетичний варіант ясенна зафіксовано у десяти населених пунктах, причому переважно у старшого покоління.

4. У збірних назвах: вишняка, дубняка, капустака, липняка.

5. У назвах приміщень, будівель, закладів, установ: клуба, інсти/тута, завода, колгоспа /колхоза/, радгоспа /совхоза/. У даних групах іменників частота флексії -у незначна. Як єдино вживана, за винятком останньої групи слів, вона ніде не фіксується. Назви ж приміщень, будівель, закладів, установ досить часто в родовому відмінку однини оформляються цією флексією.

За особливостями вживання флексії -а, -у саме у цій групі іменників можна виділити ареали: 1. З виключним вживанням флексії -а - в основному говірці центральних західних районів /Кр., Серг., Н.-Є., Н. - І, Ум., Пант./ . 2. З флексією -а - розташовується на південному заході /ближче до центру/ /Гр., Макс., Усп., Кост., Н.-П., Ст./ . 3. З паралельним використанням флексії -а/-у - цей ареал проходить фактично по всій території, крім говірок на північному та на південному заході.

Флексія -у виступає в основному у таких лексико-семантичних групах іменників:

1. Речовинних, що означають: а/ харчові продукти: меду, горіху, сиру, шо/и/коладу, винограду, рису, борщю, сипу; б/ тканини: ситцю, шовку, лавсану, політину, льону, крейдяшину, /крейдяшину/, крейдяжету /крейдяжету/, штапелю /штапелю/, кремцеліну; в/ будівельні матеріали: цюкю, цементю, бетону, кам'яну, шчоб'ю, азбесту, алубастру /лубастру/, м'яду; г/ ліки: аспіри/і/ну, вал'ідолу, алахолу, вітам'іну, риб'ячого жиру.

2. У назвах почуттів, психічного стану людини: глибокого суму, гн'іву, сну, плачу, стогону, см'іху, реготу.

3. У назвах явищ природи: в'ітру, дощю, сн'ігу, туману, халоду, морозу, іня/ю, граду, сьхов'і/ю.

4. У географічних назвах, крім назв міст, хоч тут опостерігається зростання навантаженості флексій -а, очевидно, з часом опіввідношення флексій -а, -у в цій групі зміниться на користь -а: Дону, Кавказу, Криму, Уралу, Донбасу.

На відміну від іменників, де переважає флексія -а, у семантичних групах слів з основною флексією -у виділяються ареали:

1. З флексією -у.

2. З флексією -а.

3. З паралельним вживанням флексій -а/-у.

Ареали ці не зовсім чіткі, що зумовлено складністю діалекто-творчого процесу у цьому регіоні. Найширшими є ареали, у яких флексії -а, -у співіснують. Помічено, що знаходяться вони у південній або південно-східній частині області, тобто у місцях безпосереднього контактування з російськими діалектами, хоча острівцями вони розташовані і в інших районах, головним чином там, де діалектне підґрунтя було найбільш різноманітним.

Дослідники норм української літературної мови стверджують, що вибір тієї чи іншої флексії все частіше пов'язується з семантичною спеціалізацією. Наприклад, коли йдеться про особу, то тенора, якщо ж про голос – тенору.

У східноstepових говорах така тенденція проступає досить не-виразно. У мовленні старшого покоління зустрічаються поодинокі випадки вживання флексій -а, -у в залежності від значення чи стилістичних особливостей: нема стола /конкретного предмета/; сідай до столу /обідати/. Тут акцентуаційний чинник діє разом із смисловим і підпорядковується останньому.

У мовленні молодшого покоління, можливо, у зв'язку із зростаючим функціональним навантаженням флексії -а, паралельні флексії, як правило, не набувають диференціюючих функцій.

Іменники третьої відміни виступають із закінченнями -і та -и. Основною, а у мовленні молодшої генерації здебільшого єдиною, виступає флексія -и, яка з'явилась, як відомо, завдяки відповідним формам іменників колишніх -ја-основ: до смерт'і, в'іст'і, радост'і, пам'ят'і, босн'і, сол'і.

Оскільки опершу іменники колишніх -ї-основ мали у цьому відмінку флексію -и і зберігали її, як свідчать пам'ятки, досить довго /про це ж говорять і той факт, що до 1933 р. за правописом у родовому відмінку однини було нормою закінчення -и в іменниках на приголосний т після іншого приголосного/, природно, що у багатьох

говорах України вона і зараз є ще досить поширеною, а у ряді південно-західних діалектів виступає послідовно в усіх іменниках сучасної третьої відміни.

У досліджуваних говорах вживання флексії -и має лексикалізований характер. Вона фіксується у словах: смерт' - смёрт'и, в'іс'т' - в'істи, рад'іс'т' - радости, с'іл' - со́ли, о́с'ін' - о́се^ни. Як і у говорах, наприклад, Полтавщини, це - слова "широкого вжитку"⁴, але кількість їх у східностепових говірках менша, ніж у порівнюваних. Використовується вона переважно старшим поколінням, середнім - уже обов'язково як паралель до -і, спорадично трапляється в молоді. Локалізується ця флексія у західних /Анд., Усп., Н.-П./ та південно-східних /В.-Ш., Бд., Біл., К.-М., Тельм./ районах. Кількість слів з цією флексією у різних населених пунктах варіюється. Іменники третьої відміни з основою на шиплячий мають виключно флексію -і: пєч'і, рєч'і. Родовий відмінок однини іменників четвертої відміни виявився особливо строкатим. Загалом ці іменники у східностепових говірках мають два структурні різновиди родового відмінку однини: безсуфіксні і форми з суфіксами -ат, -ан: те^нл'а - те^нл'ати, порос'а - порос'ати, ім'я^н - ім'я^ні.

Іменники колишніх -і - основ в основному зберігають суфікс -ат, що властиве і літературній мові та більшості українських говорів, і мають закінчення -и /або його аломорф-є^н/ та -і. Суфіксальні основи як єдино вживані локалізуються переважно на півночі області /Руб., Райг., Покр., Серг., Кр./.

Решта території - це ареал паралельного використання суфіксальних та безсуфіксних основ.

В основній масі говірок суфіксальні основи, як і в літературній мові та багатьох інших говорах, мають закінчення -и. У говірках сіл Новопетриківка та Октябрське вимова голосного и значно обнижується, в результаті тут виступає аломорф /є^н/.

Така флексія зустрічається лише в мові старшого покоління, її, очевидно, слід розглядати як збереження залишків південно-західного наріччя, оскільки ці дві говірки не належать до так званих "екаючих", тобто до тих, у яких нейтралізація спозиції /и/-/є/ відбувається у ненаголошеній позиції на користь /є/.

У селі Кузнецово-Михайлівка Тельманівського району особи старшого і середнього віку використовують флексію -і: ягн'ат'і, гус'ат'і, яку, мабуть, слід розглядати як елемент північного на-

Річчя. На користь цієї думки свідчить виразно відчутна фонетична риса говірки – недисимілятивне акання: парас'ят'і.

Ізогlossen безсуфіксних форм іменників колишніх -t-основ проходить через засідні говірки з півночі на південь по межі з Дніпропетровською та Харківською областями / Гр., Серг., Анд., Під., Ст., Вол./ . Ці іменники вживаються з флексією -а: те^л'а, зайча́, вут'а́.

Як іменники з суфіксом -ат, так і ті, що його втратили, зрідка за аналогією до -н-основ мають нарощення основи у вигляді суфікса -ан: зайчати – зайча́ – зайче^н'ати – зайче^н'а́; ли^с'ати – ли^с'а́ – ли^с'ан'ати – ли^с'ан'а́.

У іменників колишніх -л-основ виступає провідною безсуфіксною формою, що властива літературній мові та переважній більшості українських діалектів.

Вона оформляється різними закінченнями і має різні фонетичні варіанти. Основною є форма ім'я́, т'ім'я, плем'я, вим'я /з двофонемною сполукою м'я/. Форма ім'а засвідчується переважно у старшого покоління, молодше ж – поряд з ім'я́, т'ім'я, плем'я, вим'я /типового для середнього покоління/ вживає, очевидно, під впливом російської мови фонетичний варіант ім'а, частота якого збільшується на південний схід досліджуваного діалектного масиву.

Невеликий ареал на південному заході /межа із Запорізькою областю/ утворюють говірки / Ст., Кр., Н.-П. /, де вживаються лише суфіксальні основи цих іменників в основному з флексією -і: іме^н'і, племе^н'і, виме^н'і. Закінчення -и зафіксоване у говірці села Бойове Володарського району: іме^н'и, племе^н'и. Як зазначає І.Г.Матвіяко, зрідка форми на -ени виступають у всіх південно-східних говорах⁵.

У говірці села Октябрське Волноваського району, де в результаті звуження голосного е в основі /цей процес має двоступеневий характер: /e/ = [и^е], [и], [и^н], [и^н], основа іме^н'і видозмінилась на ім'ін'і. Таке явище спостерігається у молодшого, частково у старшого покоління.

МНОЖИНА

Щодо функціонування форм множини можна виділити дві основні особливості, характерні для іменників всіх відмін.

По-перше, іменники, що у літературній мові мають нульове закінчення або -ей /незалежно від того, до якої відміни належать/ мо-

жуть набувати ще іншого закінчення, як правило, -ів, яке поширилось у діалектах /у тому числі й аналізованих/ під впливом колишніх -й-основ: *я́блук* - *я́блук'ів*, *к'із* /*коз*/ - *коз'ів*, *в'істей* - *в'іст'ів*, *свиней* - *свин'ів*, *татар* - *татар'ів*.

Результатом такого впливу стало утворення двох різновидів ареалів. У першому переважають флексії, характерні для даного типу основ, які збігаються з літературними.

Іменники жіночого роду сучасної першої відміни мають нульову флексію /у словах *ле́гєнда*, *губа́*, *ба́ба* паралельно ще й -ів/ або невеличка частина слів -ей, -ів: *дóчок*, *карт*, *хат*, *статей*, *суд'ів*.

Іменники чоловічого і середнього роду сучасної другої відміни /до уваги не беруться ті, що у літературній мові мають закінчення -ів/ вживаються із нульовою флексією або -ей, що також відповідає нормам літературної мови і нормам морфологічної системи південно-східного наріччя: *озє́р*, *болга́р*, *в'ікон*, *кол'іс* /*ко́лєс*/.

Іменники жіночого роду сучасної третьої відміни мають переважно флексію -ей: *ночє́й*, *в'істє́й*, *т'іне́й*, *со́лей*.

Іменники четвертої відміни, крім колишніх -н-основ, мають нульове закінчення: *те^нл'ят*, *јагн'ят*, *горо́бе^н'ят*, *мал'ят*.

Другий різновид ареалів утворюють іменники, що мають паралельні закінчення, як уже зазначалось, переважно -ів. Наведемо приклади, не перераховуючи окремо кожен вид іменників: *в'істє́й* - *в'іст'ів*, *зу́стр'ічє́й* - *зу́стр'іч'ів*, *гостє́й* - *гос'т'ів*, *ко́не́й* - *ко́н'ів*, *трав* - *трав'ів*, *п'ісе́н'* - *п'іс'н'ів*.

Іменники ж четвертої відміни колишніх -т-основ, на відміну від вищеназваних груп слів, вживаються в основному з нульовим закінченням і утворюють невеличкий ареал на південному сході, де вживаються паралельні закінчення: \emptyset // -ів. Лише в селі Пантелеїмонівка переважно використовується флексія -ів у -т-основах: *те^нл'ят'ів*, *порос'ят'ів*, *јагн'ят'ів*, *за́йчат'ів*, *ли́се^н'ят'ів*.

Іменники колишніх -н-основ *вім'я*, *плє́м'я* утворюють ареали:

1. З нульовою флексією. Тут, по суті, два ареали: говірки північної частини області /*Др.*, *Райг.*, *Руб.*, *Вас.*/, говірки, розташовані у південно-західних районах /*Н.-П.*, *Кр.*, *Стар.*, *Вол.*, *Бой.*/.

2. З флексією -ів - говірки в основному західної частини /*Анд.*, *Н.-Є.*, *Серг.*, *Гр.*, *Ум.*, *З. К.*/.

З. З паралельним вживанням нульової флексії//-ів.

Це невеличкий осередок на північному сході /Покр., Кр./ і говірки крайніх південних районів /Шир., Сед., Хом., та ін./.

Окремо слід сказати про іменники плече, брова, які зустрічаються із трьома закінченнями: -φ, -ів, -ої: бров /бр'ів/ - бр^о-в'ів - бровеї, плеч /пл'іч/ - плеч^ії - плеч'ів. Другою важливою ознакою є те, що родовий відмінок множини іменників виступає у численних фонетичних варіантах слів, зумовлених головним чином внутрішньо- або зовнішньомовною аналогією: бров - бр'ів, пл'іч - плеч, с'іл - сел, к'із - коз, в'істаї - в'аст'аї, суд:ей, с^{уд}:ей - с^{уд}:їй, гор - г'ір, бол^{от} - бол'іт, іме^н.і - ім'ін'і, плем^н'а - плем'я - плем'а.

Найбільше їх фіксується у південних, зокрема південно-східних /К.-М., Кум., Тельм., Біл./ і центральних західних говірках /Н.-І., Ум., Макс., Усп., Кат., Кост., Кр., З.К./.

Отже, родовий відмінок іменників у східноstepових говірках України досить строкатий. Основними виступають закінчення, спільні з літературною мовою та іншими південно-східними діалектами. Разом з тим виразно проступають нашарування, зумовлені міждіалектними та міжмовними взаємовпливами. У мовленні старшого покоління - це, як правило, закінчення південно-західного та південного наріч, у мовленні молодшого покоління - це частіше закінчення, що виникли під впливом російської мови. Крім морфологічних паралелей, у досліджуваних говірках розвинулись словотворчі та фонетичні варіанти.

Умовні скорочення

Анд. - с. Андріївка	Н.-І. - с. Ново-Петрівка
Біл. - с. Білоярівка	Н.-І. - с. Новоселівка-І
Бл. - с. Благодатне	Пант. - с. Пантелеймонівка
Бой. - с. Бойове	Під. - с. Піддубне
Вас. - с. Васюківка	Покр. - с. Покровське
Вол. - с. Володарське	Райг. - с. Райгородок
В.-Ш. - с. Велика Шивівка	Руб. - с. Рубці
Гр. - с. Григорівка	Серг. - с. Сергіївка
Др. - с. Дробиньове	Сед. - с. Седове
В.К. - с. Володимир Колодичів	Ст. - с. Степівка
Ів. - с. Іваниця	Стар. - с. Старчикова

Кат. - с. Катеринівка	Тельм. - с. Тельманове
К.-М. - с. Кузнецово-Михайлівка	Ум. - с. Уманське
Кост. - с. Костянтинівка	Усп. - с. Успенівка
Кр. - с. Красне	Хом. - с. Хомутове
Кум. - с. Кумачове	Шир. - с. Широкіне
Макс. - с. Максимільянівка	
Н.-Є. - с. Ново-Єлизаветівка	

¹ Бражнов В.М. Деякі морфологічні особливості говірок Переяслав-Хмельницького р-ну на Київщині. Діалектологічний бюлетень. К., 1960, вип. 8, с. 33. ² Бавзенко С.П. Історична морфологія. Ужгород, 1960, с. 53; Матвіяс І.Г. Іменник в українській мові. К., 1973, с. 183; Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови. К., 1964, ч. 1, с. 97. ³ Цилинський М.М. Мовна норма і стиль. К., 1976, с. 27. ⁴ Ващенко В.С. Полтавські говори. Х., 1957, с. 106. ⁵ Матвіяс І.Г. Іменник в українській мові, с. 161.

Подана до редколегії 13.04.82

О.А.Могила, ст. лаборант,
Ін-т мовознавства АН УРСР

МЕТЕОРОЛОГІЧНА ЛЕКСИКА В ГОВОРАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Одним із важливих завдань у галузі української діалектної лексикології є вивчення окремих тематичних груп лексики. Метеорологічна термінологія – одна із найдавніших та стійких лексичних груп, значна частина лексем якої є праслов'янського походження. Вона становить багату і спеціалізовану тематичну групу, для якої характерна, з одного боку, глибока архаїчність, а з другого, безперервність мовотворчого процесу, територіальна та семантична диференційованість.

У говорах української мови фіксується цілий ряд лексем, ізоглоси яких продовжуються в інших слов'янських та деяких неслов'янських мовах. Лінгвогеографічна характеристика метеорологічної лексики української мови дозволяє виділити певні міжмовні ізоглоси: українсько-російсько-білоруські: весе́дка "райдуга", мала́нка "блис-

кавка", мотро́шити "моросити" /про дощ/, ра́дуга "райдуга"; українсько-російські: укр. зірниця "блискавка без грому", рос. зарница "віддалена блискавка"; укр. сліпий дощ "дощ з сонцем", рос. слепой дождь "дощ з сонцем"; українсько-білоруські: краса, краска, красули "райдуга", скаля "блискавка з громом", сужмарок "мала хмара"; українсько-західнослов'янські: рудá "дощ з сонцем", ч. ruda "дощ з сонцем", хвіля "гарна погода", слц. chvíľa "гарна погода", "погода", п. chwila "гарна погода", "погода", ч. chvíle "гарна погода".

Предметом нашого дослідження є характеристика ряду лексико-семантичних паралелей у метеорологічній лексиці. Зіставляються говірки карпатського ареалу в межах Карпатського діалектологічного атласу /закарпатські, гуцульські, бойківські, покутські, буковинські і частково наддністрянські на захід від Дністра/, поліської зони на території УРСР і частково БРСР, а також говори південнослов'янських мов. Матеріалом для дослідження послужили дані Атласу української мови, Загальнослов'янського лінгвістичного атласу, Карпатського діалектологічного атласу, Діалектологічного атласу болгарської мови, ряд друкованих праць та діалектологічних словників слов'янських мов, а також лексичний матеріал, зібраний за спеціальною програмою в 200 населених пунктах на території України.

Дослідження метеорологічної лексики в українських говорах дає змогу виявити ряд лексико-семантичних рис, характерних для різних слов'янських діалектів. Зупинимося на характеристиці деяких з них. У ряді карпатських говірок у значенні метеорологічного терміна на позначення "солодкої роси, що осідає на листях дерев, траві" зафіксовано лексему манна, яка утворює компактний ареал на Закарпатті та Буковині і спорадично фіксується у бойківських /межиріччя Дністра і Стрия/, гуцульських /межиріччя Прута і Черемоша/ та покутських говірках¹. Досить часто згадана лексема звужує своє значення "солodka роса" і означає "жовту солодку росу, яка утворюється із виду шишок, коли цвіте смерекa" /Буковель, Бистрець, Красноділля, Шепіт/, "солодку росу на бузку" /Киселів/. Інколи із такою ж семантикою у згаданих говірках уживається дрослізне прикметниково-іменникове словосполучення обла манна /Вомігово, Дуги, Поляна, Величівці, Киселів, Міліїве/. У деяких досліджуваних говірках лексема манна втрачає своє значення. Так, у наддністрянській говірці манна вживається у значенні "перший весняний теплий дощ", а в манна вживається із семантикою "дощ з сонцем" і вживається в словосполученні як оконімічним дублетом до сліпий дощ.

Слово манна зустрічається і в болгарській мові, де манá фіксується в значенні "вид роси, що падає на рослини і посує їх" та "хвороба виноградників"³. В.Косеска відзначає лексему манá у більшості говірок болгарської мови із семантикою "дощ, під час якого світить сонце /від нього рослини мають солодкий смак і хворіють/", вказуючи на запозичення цієї лексеми з турецької мови⁴. Ряд дослідників-етимологів виводять лексему манна від грец. μάννα "їжа" / > стсл., др. Mán(s)na /⁵. Слово maná відоме також і в румунській мові, де одним із його значень є "роса або дощ, який іде при сонці і шкодить рослинам" та "вид роси на рослинах, від якої хворіють бджоли"

У буковинській говірці села Черепківці паралельно із лексемою манна зафіксовано м"ідопад, що є репрезентантом семи "солодка роса, що осідає на деревах і траві". Ця назва-компонент утворена з мед та падати. Лексема мед, що належить до слів давнього слов'янського фонду, зберігає тут своє первісне значення "щось солодке"⁶. Віддіслівне утворення спадь / < падати / на позначення "солодкої роси" відзначене також І.Франком із таким тлумаченням цього атмосферного явища: "Літом, як гарячі дні, буває часом спадь. Дощу не було, а в лісі з листя капає і то не вода, а таке густе, солодке, зовсім як мід. То є спадь... Інші називають це манною"⁷. Ізогласа лексеми мед продовжується і в болгарській мові, де вона в одній із говірок означає також "солодку росу на листі дерев і траві"⁸. У говірках російської мови на позначення цього метеорологічного явища функціонують прикметниково-іменникові словосполучення мед'овая, медвяная роса⁹.

Лексема поледница / поледниця 'а. поледвиця 'а / фіксується у закарпатських говірках /мармороські, північноборжавські, спорадично-ужанські / із значенням "ожеледь". Відома вона також і у ряді гуцульських¹⁰ та бойківських говірок /Небилів/. Ізогласа її продовжується в сербохорватській, болгарській, македонській та словенській мовах, де основним її значенням виступає також "ожеледь" /болг. поледница, мк. поледница, слн. poledica, схв. поледница / . У деяких говірках болгарської мови ця лексема змінює своє значення і вживається для маніфестації семи "сніг з дощем"¹¹. Такий семантичний перехід "ожеледь" → "сніг з дощем" пояснюється близькістю цих двох реалій, він властивий також і говіркам української мови /укр. діал. сльота "сніг з дощем" та "ожеледь"; ожеледиця "сніг з дощем", "ожеледь" / . У значенні "покривається кригою" у бол-

гарській та сербохорватській мовах відомі дієслова із коренем лед-: схв. поледити се, поледі се; болг. поледявам. Уся ця група слів утворена від загальнослов'янського кореня *led, первісним значенням якого було "щось замерзле"¹².

Лексема в́ерем'н'а поширена у буковинських та гучульських говірках карпатського ареалу, зрідка фіксується вона в бойківських та надністрирянських говірках. Як правило, її основним значенням є "хороша погода", хоча зрідка вона виступає також і в ширшому значенні "погода взагалі". У такому випадку значення "хороша погода" маніфестується прикметниково-іменниковими словосполученнями, до складу якого входить іменник в́ерем'н'а + прикметники файний /спорадично буковинські говірки/, красний /Лути/. Інколи згадана лексема звучує своє значення "хороша погода" і означає "гарну сонячну погоду протягом п'яти-семи днів" /Верхнє Водяне/, значення ж "хороша сонячна погода" передається тоді за допомогою слова година¹³. Із семантикою "погода навесні" відзначається в́ерем'я в Самбірському районі Львівської області. У деяких бойківських говірках основним значенням лексеми в́ерем'а є "дощ, негода, сльота". У карпатських говірках відомі також усталені фразеологічні вислови, до складу яких входить це слово: зобратиси на в́еремне /Заставнівський, Сторожинецький райони/, в'ібралос'і на в́ерем'е /Косівська Поляна, Чорна Тиса/, пробіраїєс'а на в́ерем'а /Косівська Поляна/, стало на в́ерем'і /Старі Бросківці/ "вигодинюватися".

Ізоглоса лексеми в́ерем'н'а продовжується і на території південнослов'янського діалектного континуума, а також у молдавській та румунській мовах. Найчастіше в південнослов'янських мовах вона виступає в значенні "погода": схв. време, слн. vreme¹⁴. Значення ж "хороша погода" виражається за допомогою відповідних словосполучень, до складу яких входить ця лексема + прикметник: схв. лепо време, болг. хубаво, ясно време. У хорватських діалектах лексема време означає "погоду", вживання її з епітетом характеризує хорошу погоду, без нього - найчастіше "непогоду, бурю, грозу", рідше - "дощ"¹⁵. Ця лексема відома також у румунській та молдавській мовах: време, vreme "погода". У румунській мові vreme додатково маніфестує ще й семемами "час", "пора року"¹⁶.

Лексема в́ерем'н'а належить до слів давнього слов'янського фонду, у сучасній українській літературній мові воно перестало бути нормативним. У давньоруській мові ВЕРЕМЯ вживалось із значенням "час, пора"¹⁷.

Лексема година у значенні "гарна сонячна погода" утворює суцільний ареал у закарпатських /боржавські, мармороські, частково верховинські/, середньонадніпрянських, східнополіських та слобожанських говірках, спорадично фіксується вона на Бойківщині та середньому Поліссі. Інколи вона виступає в нейтральному значенні "погода", тоді сема "гарна погода" передається за допомогою словосполучення: іменник година + прикметник файна /спорадично бойківські говірки/. Лише у деяких гуцульських говірках година вживається у значенні "дощ", "погана дощова погода, негода", "сильний вітер" /Ворохта, Річка, Луги/: аді, йак о'ї нбо зак'ігло, тотó на годину /Ворохта/, к'ішк'і чорн'і хмарі на годину /Луги/, що і становить лексико-семантичну паралель із сербохорватською та словенською мовами.

У більшості слов'янських мов та їх діалектів лексема година вживається із значенням "пора, час": р. година, п. godzina, ч. hodina, болг. година. із таким же значенням відома вона вже в давньоруській мові¹⁸. М.І.Толстой, досліджуючи географію ряду слов'янських слів, виявляє, що в центральній та південній Дольмації та Дубровнику лексема година вживається в нейтральному значенні "погода", інколи вона функціонує із епітетом-прикметником, який надає їй позитивну чи негативну характеристику. У ряді сербохорватських діалектів /кайкавські, чакавські/ година означає "дощ", "негоду", "грозу", інколи її значення вузуються до "приємний, тихий дощ", "корисний дощ"¹⁹. У словенській мові godina паралельно із семою "пора року" маніфестує "дощ"²⁰.

Лексема туча належить до слів давнього слов'янського фонду і відома всім слов'янським мовам, але з різними значеннями. Більшість з них - це різноманітні найменування метеорологічних явищ. Лише на території українського діалектного континуума зафіксовано десять значень цієї лексеми, які тісно між собою пов'язані. Так, лексема туча із значенням "град" утворює суцільний ареал у буковинських говірках, спорадично фіксується також у цьому значенні в гуцульських говірках карпатського ареалу /Верховинський, Косівський райони Івано-Франківської області та Путильський район Чернівецької області/. Інколи це значення конкретизується, відбувається його звуження. Так, у гуцульських говірках сіл Довгопілля та Допуща туча означає "великий град", а в селі Білоберезка - "град, який випав під час грози, добив урожай і лежить на землі".

Основним значенням лексеми туча у словенській мові виступає

"град"²¹. Із цієї ж семантикою відоме слово туча і в сербохорватській мові та її діалектах. В інших слов'янських мовах ця лексема також служить для найменування різноманітних атмосферних явищ: бр. туча "дощова хмара", п. tesza, вл. tučel, нл. туча "райдуга"²².

На Гуцульщині, населення якої в основному займається вівчарством, зустрічаємо назви на позначення метеорологічних термінів, тісно пов'язаних із цією найдавнішою виробничою галуззю. Так, "сніг, який випадає у квітні, коли народжуються ягнята" називають ягн'ачий сніг /Дуг. Дуги, Косівська Поляна/, а "сніг у травні, коли вівчарі вже стрижуть овець" - стрижачий сніг /Дуг/. Усі ці назви пізнього снігу мотивовані певними процесами, які відбуваються в момент його випадання на полонині. Порівняємо також овча студ'ін' "похолодання на початку літа, коли цвіте калина" /Черепківці/. Подібні назви, мотивовані певними процесами, що відбуваються в природі під час випадання останнього снігу, відомі і в говірках болгарської мови. Так, "пізній сніг" тут називають ягнешки сняг /ягне "ягня"/, кукувичен сняг, кукувичи /кукувица "зоуля"/, лістовичен сняг, лістовичи /лістовица "ластівка"/, шъркелов сняг, шърков сняг, шъркелішки /шъркел "ледека"/²³. Як бачимо, усі ці назви мотивовані часом прильоту птахів. Ця ознака і лягла в основу назв-словосполучення на позначення "останнього весняного снігу". А планету Венера /Venus /у болгарських говірках називають овчарська звезда /овчар "вівчар"/ та шилігарська звезда /шїле "баран"/. Порівняємо також схв. ovčarica "Venus", рум. stela Clo-băneu "Venus"²⁴.

Ряд лексико-семантичних паралелей знаходимо у назвах для "дощу з сонцем". Так, словосполучення кър'ачий дощ утворює суцільний ареал поширення у буковинських говірках, спорадично ця назва фіксується також на території всього українського діалектного континуума. В основі цієї назви лежать уявлення, що явища природи мають вплив на життя рослин і тварин, які раніше від людини відчували зміни, що мають відбутися в атмосфері. Опостереження за поведінкою тварин і лягло в основу номінації даного метеорологічного явища /порівняємо також укр. діал. свинячий дощ "дощ з сонцем"/. Аналогічний спосіб номінації цього явища маємо і в болгарських діалектах: корошки дъжд²⁵. Відомо також і народна дитяча пісня, яку діти співають, коли йде дощ з сонцем: Слънце грѣе, дъждъ вали. Слънцето му ся, корошки, Да въ растуть опашки²⁶.

У наддністрянських говірках сіл Кінашів та Лани на позначення "дощу з сонцем" виявлено назву припарок, в основі якого лежить прсл. іменник пара "пар, туман, дим", який у свою чергу був утворений від дієслова pariti "випускати пар"²⁷. У слові припарок наявна така словотворча модель: префікс при + корінь пар + суфікс -ок. У говірках болгарської мови на позначення "дощу з сонцем" зафіксовано назву припарица, у якій наявний вже суфікс -иц, що є досить продуктивним у болгарській мові та її діалектах /поледина, замръзана, веявица, сугружница/²⁸.

Семантику таких назв як циганське весілля, циганське вірєння, циганський дощ "дощ з сонцем" можна розкрити лише на основі фольклорно-міфологічної інтерпретації позначуваних ними природних явищ. Словосполучення циганське весілля відзначено у гуцульській говірці села Косівська Поляна, циганське вірєння - у селах Луги, Чорна Тиса, Шепіт, а також у буковинській говірці села Міліїве. Віра в те, що нібито під час дощу з сонцем відбувається циганське весілля, властива також сербам і хорватам: цигани се жене, жени се циганин. Cigani se ženiju, cigani se ženiju²⁹. З цим повір'ям безпосередньо пов'язана і назва циганський дощ, що фіксується спорадично на середньому та східному Поліссі /Брусилів, Дніпровське, Стольне, Богданівка/ та в закарпатських говірках /Драгово, Білки, Руське Поле/.

Характерно, що в болгарських говірках прикметник циганський входить також до складу ряду усталених народних висловів, які служать для називання різноманітних природних явищ: циганския ветар "західний, злий вітер", циганско лято "бабине літо", "теплі дні на початку зими під кінець осені"³⁰.

Цікавим є факт, що в карпатських говірках, а також сербохорватських та болгарських, з дощем із сонцем пов'язані різноманітні вірування, які згодом лягли в основу цілого ряду речень-кліше. Усі вони, як правило, складаються з двовіршів, де перший рядок є стабільним: Сонце гріє, дощ паде. у другому виражається власне номінація того процесу, який за народними повір'ями відбувається під час дощу із сонцем: босоркан'а гада бје /Колочава/, босоркан'а воб'і боє /Дубове, Лопухів, Нересниця/, д'ідо бабу одлає /Нересниця, Тур'ї-Ремети/, бабу д'ідо продає /Пилипець/, Юрко ж'інку продає /Княжодуки/. Порівняємо у такому ж значенні схв. киша папа, трава росте, цигани се жениду; Киша пада, сунце с'єа, цигани се легу на би јелому брегу³¹; болг. дъждь иде, слънце пече, ловоль-тъ

оя жени ³². Усі ці назви виступають дублетами до основних, хоча інколи на основі їх утворюються і регулярні самостійні найменування. Так, І.Франко відзначив такий римований вірш на позначення "дощу з сонцем": Сонце світит, дощ іде, Чарівниця масло б'є; Сонце світить, дожджик пропит Чарівниці масло робит ³³. Самостійне оловосполучення в'їд'ма масло б'є утворє суцільний ареал на західному Поліссі. Ізголоса його продовжується у середньополіських та волинських говірках. У надсянських говірках зафіксовано речення-кліше чаровниц'ї масло роб'ї "дощ з сонцем" /Поповичі/. У згаданих говірках ці словосполучення функціонують як самостійні найменування, але римованих назв уже тут не виявлено.

Сполучення пр'їсна зима /пр'їсна, пр'їсна, пр'їснаїа зима/ "зима, коли сніг падає на незамерзлу землю" утворє невеликий ареал на межі західнополіських і середньополіських говірок уздовж річки Горинь, а також на півночі середньополіських говірок південніше річки Прип'ять, спорадично відзначається воно також і на території середнього Полісся. М.В.Никончук у говірці села Листвин фіксує утворення пр'їсна земл'а із семантикою "незамерзала земля /під снігом/" ³⁴. Лексема пр'їсний відома багатьом слов'янським мовам /р. пресен, др., стол., ПРБСЛЪ, болг. пресен, схв. прир'їсна, слн. пр'їєєп, пр'їєма, ч. пр'їєєп, п. пр'їєєп ³⁵ і утворена від пол. кореня *пр'їєєп /< *пр'їєєкп / . Уже в давньоруській мові це слово вживалося в таких значеннях: "пр'їсний, не квашений", "свіжий, який не бродив" ³⁶. В українській літературній мові для цього слова характерні значення "позбавлений певного смаку через відсутність або незначний вміст солі", "приготовлений без закваски, без дріжджів". У болгарській мові та її діалектах лексема пр'їсен вживалася для маніфестації семи "свіжий, молодий, новий, недавній": пр'їсно месо, пр'їсни плодове, пр'їсно зеде ³⁷. Значення "сирий, свіжий" характерні для слова пресан і в сербохорватській мові: пр'їсно м'єсо, пр'їсно т'єсто, пр'їсна кожа "сире м'ясо, тісто, шкіра" ³⁸.

Проведений аналіз свідчить, що більшість із досліджуваних сходжень є досить давніми утвореннями, що належать до праслов'янської доби /в'єр'єм'н'а, година, пр'їсна зима, туча та ін./.

¹ Куденикова Г.П. Карпатская лексика и ее отношение к лексике вных вон славянского мира. - В кн.: Славянское и балканское языковедение. М., 1977, с. 3-20. ² Бернштейн С.Б., Иллич-Свитыч В.М.,

Клепикова Г.П., Попова Т.В., Усачева В.В. Карпатский диалектологический атлас. М., 1967, с. 271. ³ Геров Н. Речник на българския език: В 6-ти т. София, 1975-1978, т. 3, с. 48. ⁴ Косеска В. *Bulgarskie słownictwo meteorologiczne na tle ogólnosłowiańskim*. Wrocław, Warszawa, Kraków, Wyd-wo PAN 1972, с. 131. ⁵ Преображенский А.Г. Этимологический словарь русского языка: В 2-х т. М., 1959, т. 1, с. 509; Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. М., 1964-1973, т. 2, с. 570.

⁶ Преображенский А.Г. Этимологический словарь русского языка, т. 1, с. 588-589. ⁷ Франко І. Льодові вірування на Підгір'я. - Етнографічний збірник. Львів, 1898, т. 5, с. 164. ⁸ Косеска В. Названа пр., с. 51. ⁹ Даш В. Толковный словарь живого великорусского языка: В 4-х т. М., 1955, т. 2, с. 312. ¹⁰ Кобилянський Б. Лексичні паралелізи в говорах української мови і південнослов'янських мов. К., 1971, с. 435; Шухевич В, Гуцульщина. Львів, 1899-1908, т. 5, с. 290. ¹¹ Косеска В. Названа пр., с. 55-56.

¹² Преображенский А.Г. Этимологический словарь русского языка, т. 1, с. 444. ¹³ Дзедзевільський Й.О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР. Лексика. Ужгород, 1958, ч. 1, карта № 2. ¹⁴ Преображенский А.Г. Этимологический словарь русского языка, т. 1, с. 139. ¹⁵ Толстой Н.И. Из географии славянских слов. - В сб.: Вопросы славянского языкознания. М., 1962, № 6, с. 144. ¹⁶ Румынско-русский словарь / Под ред. Б.А.Андрянова, Д.В.Михалчи. М., 1954, с. 916. ¹⁷ Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. СПб., 1893, т. 3, с. 319. ¹⁸ Преображенский А.Г. Этимологический словарь русского языка, т. 1, с. 137. ¹⁹ Толстой Н.И. Указ. соч., с. 142-144.

²⁰ Преображенский А.Г. Этимологический словарь русского языка, т. 1, с. 137. ²¹ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. М., 1964-1973, т. 4, с. 129. ²² Там же. ²³ Косеска В., Названа пр., с. 34-64. ²⁴ Там же, с. 90-93. ²⁵ Руско-български речник: В 2-х т. София, 1960, т. 1, с. 238. ²⁶ Геров Н. Речник на българския език, т. 1, с. 384; т. 2, с. 385. ²⁷ Преображенский А.Г. Этимологический словарь русского языка, т. 2, с. 19-20. ²⁸ Косеска В. Названа пр., с. 113. ²⁹ Толстой Н.И. Из географии славянских слов. - Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. М., 1974, с. 59. ³⁰ Българско-руски фразеологичен речник / Съст. А.Кочелев, М.Леонидова. М.; София,

- 1974, с. 319. ³¹ Толстой Н.И. Из географии славянских слов. - Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования, с. 59. ³² Геров Н. Речник на българския език, т. I, с. 383.
- ³³ Франко I. Названа пр., с. 162. ³⁴ Никончук Н.В. Из лексики полесского села Листвин. - В кн.: Лексика Полесья. М., 1968, с. 89.
- ³⁵ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка, т. 3, с. 360.
- ³⁶ Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. СПб., 1893, т. 2, с. 1702. ³⁷ Руско-български речник, т. 2, с. 443.
- ³⁸ Толстой Н.И. Об изучении полесской лексики. - В кн.: Лексика Полесья. М., 1968, с. 17.

Подана до редколегії 27.04.82

Г.І.Халимоненко, канд. філол. наук,
Укр. поліграф. ін-т

ПОХОДЖЕННЯ СЛІВ БУРДЮК ТА БУРКА

Слова бурдюк та бурка ми розглядаємо разом тому, що неправильні пояснення у словниках походження цих лексем викликане однією й тією ж причиною: лексикографи не зверталися до пам"ятки писемності XV-XVIII ст.

В етимологічних словниках російської мови етимон російського слова бурдюк "шкіряний мішок на воду, вино" вбачають в азербайджанському burduk "мішок на воду, вино"¹. Однак, як правильно помітив М.К.Дмитрієв, лексема burduk не засвідчена в жодному словнику азербайджанської мови².

Звернувшись до пам"ятки староукраїнської мови, стане цілком зрозуміло, що слово бурдюк слов"яни запозичили не з азербайджанської мови, в українській мові воно широко вживалося ще в XVI ст.: "старих шелягув бурдюг" /1665 р./, "тве полотна Ковчдрат... принѣши в бурдюгѣ", "взявши тен мед в бурдюг" /1669 р./³.

Зустрічається це слово і в літописах XVII-XVIII ст.: "Татаре... ложними червонцами его, Долбчина обманули: насипавши в бурдюги личманов"⁴. У літописі С.Величка лексема вживається в контексті, де її можна сприйняти і як тюркську, а конкретно кримсько-татарську реалію: "обослал хан особно Стрка петма бутами вина и двома бурдюгами оливи"⁵.

Досить часто трапляється слово і в пам"ятках XVIII ст.: "мясо... в бурдюгы побрала"⁶; "Албо на ей /козу. - Г.Х./ могла напасты мотилиця, отож и нам на бурдюг скоры половица"⁷.

Регіональні форми цього слова засвідчені в словниках: бурдюк "пастуша торба, пошита із шкури хутром наверх"⁸, бордюг, бордюк "шкура, знята цілком з кози /або теляти/, вичинена, зв'язана в тих місцях, де були ноги та хвіст, а в тому місці, де була голова, стягнена ремінцем - вживається як мішок", "шлунок у тварин", "сечовий міхур у тварин". У значенні "шлунок" слово бурдюк засвідчене в степовій Україні⁹.

Лексема бурдюк, поза сумнівом, запозичена з тюркських мов, хоча в словниках сучасних тюркських мов засвідчена мало. В такому разі можна приєднатися до думки М.Рясненя, який вважає, що ця лексема запозичена в тюркські мови з монгольської /bortuga/ "шкіряна посудина на напої", "мішок на кумис"¹⁰, калмицької /bortogo "бурдюк"¹¹. Необхідно зауважити, що в тюркських мовах форма й семантичне значення лексеми склалися внаслідок контамінації монгольського слова та власне тюркського bort/bürt - "надуватися, товщати, набухати, увібрати воду", "мати вигляд надутого"¹².

Лишається визначити, коли та з якої тюркської мови перейшло це слово в українську. Якщо прийняти версію про монгольську основу тюркської лексеми, тоді малоймовірно, щоб східні слов'яни запозичили його від печенігів, половців чи чорних клобуків. Найшвидше воно увійшло в східнослов'янські говори /наприклад, молдавське бурдуд "бурдюк", "мішок", "порожина чобота"¹³ з говорів кипчаків, які населяли українські степи та район Дону після розпаду Золотої Орди, або із степових говірок кримських татар /казаська bördök "посудина із шкури для витягання води з колодязя"¹⁴.

Що стосується значення слова бурдюг, засвідченого Д.Яворницьким - "Це була дика, малолюдна пустеля: не було в ній ні села, ні хати, окрім розкиданих де-не-де козацьких осель - бурдюгів"¹⁵, то це результат контамінації раніше засвоєного українцями бурдюг "шкіряна посудина" та слова бурдій, бурдей "землянка", "курна хатина", яке попало в українську мову найшвидше з болгарської /бордей, бурдей "землянка"/, куди воно було імпортоване з італійської /bordeilo "халупа, дім"¹⁶. Не відноситься сюди й українське бурдюшок "молодий закритий ще колос жита", хоч воно теж запозичене в тюркських мов, треба гадати з кримсько-татарської /казахське bürtük "зерно"¹⁷, балкарське, кумицьке, турецьке bürtük "зерно" - утворене від дієслова bürt - "відриватися, відпадати /про частини/"¹⁸. З цієї лексемою співвідносні й російське бурдюк

... історична думка з оброшма¹⁹ та якутське бурдук "борош-

... невірливо пояснюється в словниках і походження
... Дуже раннє фіксування цього слова в пам'ятках ро-
... на українській мові заперечує версію про запозичення
... мов, тим більше що там немає слова, яке своєю
... в українське бурка²².

В українській мові слово бурка засвідчене ще в 1516 р.:
... бурки²³. Далі йде 1545 р.: "ко-
... хто мали речей, то есть на имя: газука бурнатного ожа-
... бурка без золота... перед нами положили"²⁴.

В 1684 р. засвідчене це слово і в пам'ятці російської мови:
"в новькока да бурка черная, скрняна обита жельзом"²⁵.

В пам'ятці ХУІІІ ст. слово бурка вжите в контексті, з якого
... що ця реальія набула поширення і в народному побуті: "Дал
... Тихон... ему Василеву... бурку новую для слоти"²⁶. Досить
... фіксується слово і в польській мові – ХУІІІ ст.²⁷

У словниках української мови слово бурка має такі значення:
"пошира або пастуша повстяна коротка опанча, також пошира зі шку-
... лопати. По-татарському те саме"²⁸, "бурка", "різновид башлика
... опанчі"²⁹, "повстяний безруканий плащ або накидка з козячої
..."³⁰. Г.Сковорода про цей різновид верхнього одягу писав так:
"шнелъ, или бурка"³¹.

Таким чином, у більшості джерел слово бурка виступає в значенні "різновид верхнього одягу" і лише в словнику Б.Грінченка маємо також "різновид башлика в опанчі".

Штимиж слов'янського бурка знайти неважко – це тюркське bōrk, bōrk, burk, яке в тюркських мовах має переважно такі значення: "різновид шапки", "різновид верхнього одягу", пор. давньо-тюрк. bōrk "шапка"³², турецьке /1558 р./ bōrk "головний убір з білої грубої вовняної тканини з вилогою, яка спадає на плечі", "головний убір яничарів"³³, порівняємо також турецьке burgo "різновид каптура з прорізними для очей дірочками, який затуляє голову, обличчя, шию"³⁴, турецьке діал. bōrük "каптур"³⁵, болгарське bŭrkenajik "весільне напинальце молодої"³⁶, татарське bōrk, bōruk "плащ на дощ", узбецьке діалектне bōrk "бурка"³⁷. Утворення тюркське bōrk/bōrk від дієслова *bōgŭ/būgŭ "накривати, намотувати"³⁸.

Лишається визначити, з якої тюркської мови та коли потрапило це слово у слов'янські мови. Наймовірніше, що звичай носити бурку поширився у побуті українського населення приблизно в XIII–IIY ст., внаслідок тісних контактів з тюркомовним населенням, яке осіло після розпаду Золотої Орди в південноукраїнських степах та районі Дону³⁹.

Потрібно також зауважити, що бурка "каптур", "різновид верхнього одягу" та бирка "шапка" /порівняємо шапка-бирка зверху дірка" в "Думі про козака Голоту"/ за своїм походженням абсолютно різні лексеми. Бирка "шапка" походить від бирка "овеча шкура", яке утворилося внаслідок розширення значення слова бирка "вівця", порівняємо польське, чеське *birka*, словенське *birka*, *birka* "різновид вівці". В угорську мову слово *birka* /засвідчене в 1461 р./ попало із слов'янських мов⁴⁰. Утворене слово бирка від бир! бир!, порівняємо українське бира-бира! "вигук, яким скликають овець", бира "вівця"⁴¹, "бир! бир!" вигук, яким підгоняють овець", биркати "скликати овець", би́ря "вівця"⁴².

- ¹ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. М., 1964, с. 241; Этимологический словарь русского языка. М., 1965, т. 1, с. 136. ² Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. М., 1962, с. 531. ³ Актовые книги Полтавского городского уряду. Чернигов, 1912, с. 32, 169. ⁴ Летопись Грабенки. К., 1854, с. 236. ⁵ Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в ХУП в. К., 1848, т. 1, с. 383. ⁶ Ділова і народно-розмовна мова ХУІІІ ст. К., 1976, с. 116. ⁷ Українсько-руський архів. Львів, 1913, т. 9, с. 71. ⁸ Білецький-Носенко П. Словник української мови. К., 1966, с. 64. ⁹ Яворницький Д.І. Словник української мови. Катеринослав, 1920, с. 57. ¹⁰ Räsänen M. Versuch eines etymologischen Wörterbuch der Türkerischen. Helsinki, 1969, S. 81. ¹¹ Жителський І.А. Очерки быта астраханских калмыков. М., 1969, с. 19. ¹² Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1978, т. 2, с. 224. ¹³ Молдавско-русский словарь. М., 1961, с. 88. ¹⁴ Сарыбаев Ш.Ш. Казахская региональная лексика. Алма-Ата, 1976, с. 35. ¹⁵ Зварницький Д. Топографический очерк Запорожья. - Киев, старина, 1884, № 6, с. 410. ¹⁶ Български етимологичен речник. София, 1962, с. 68. ¹⁷ Будагов Д.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. СПб., 1871, т. 1, с. 275. ¹⁸ Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков, т. 2, с. 301. ¹⁹ Словарь русских народных говоров.

Л., 1968, вып. 3, с. 284. ²⁰ Русско-якутский словарь. М., 1968, с. 194. ²¹ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка, с. 245; Словарь русского языка XI-XVIII вв. М., 1975, т. 1, с. 156; Словник української мови. К., 1974, т. I, с. 258. ²² Сарыбаев Ш.Ш. Казахская региональная лексика, с. 261. ²³ Русская историческая библиотека. СПб., 1903, т. 20, с. 871. ²⁴ Книга посольская метрики Великого княжества Литовского. М., 1843, т. 1, с. 31. ²⁵ Словарь русского языка XI-XVIII вв., с. 356. ²⁶ Тимченко Б. Историчний словник українського язика. К., 1930, с. 156. ²⁷ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка, с. 245. ²⁸ Білецький-Носенко П. Словник української мови, с. 64. ²⁹ Грінченко Б. Словарь української мови. К., 1958, т. 1, с. 112. ³⁰ Чтения общества исторических древностей. СПб., 1847, т. 6, с. 258. ³¹ Эварницкий Д. Топографический очерк Запорожья. - Киев. старина, 1884, № 6, с. 119. ³² Древне-туркский словарь. М., 1969, с. 118. ³³ Восточные источники. М., 1969, с. 20. ³⁴ Тридцать лет в турецких гаремах. СПб., 1874, с. 111. ³⁵ Севортян Э.В. Этимологический словарь турецких языков, т. 2, с. 222. ³⁶ Гаджилова С.Т. Очерки истории семьи и брака у ногайцев. М., 1979, с. 87. ³⁷ Севортян Э.В. Этимологический словарь турецких языков, т. 2, с. 222. ³⁸ Там же. ³⁹ Чтения общества исторических древностей. СПб., 1847, т. 6, с. 20. ⁴⁰ A magyar nyelv történeti etimológiai szótára. Budapest, 1967. ⁴¹ Білецький-Носенко П. Словник української мови, с. 56. ⁴² Грінченко Б. Словарь української мови, т. 1, с. 56.

Подана до редколегії 14.03.82

Зміст

Лексика і фразеологія

Баранник Д.Х. Лексичне і стилістичне збагачення української мови в радянський період.	3
Бойрова Л.І. Варіювання плану вираження і плану змісту в мові однієї фразеологічної одиниці.	15
Чемсєв В.В. Зміни в семантиці слова внаслідок міжмовної взаємодії.	21
Коишленко Є.Т. Становлення фразеологічних одиниць, опіввідносних за значенням з прислівником.	25
Демський М.Т. Значення і функції адвербіальних фразеологізмів.	30

Семантика. Словотвір

Кравченко М.В. Зменшено-емоційні відтінки в семантиці іменників з негативним значенням.	38
Грещук В.В. Спільнокореневі девербативи на -ба, -ння в сучасній українській мові.	44
Ковалек І.І. Про семізацію і семемізацію у словотвірному гнізді кореня залєз- в українській мові.	50

Граматика

Алексієнко Л.А. Деякі проблеми морфології з погляду тексту.	60
Мацько Д.І. Функціонування вигуків у структурі речення Кайбоса П.С. Дієслівні словосполучення з залежними прислівниками часу.	68
Караська М.У. Типи складних речень за семантико-граматичними відношеннями.	78
Шульжук К.Ф. Ускладнені сполучникові складні речення з різними видами зв'язку.	85
	93

Стилістика

Онщенко В.В. Єдність художнього тексту.	100
Куравльова Н.М. Деякі особливості афектального суфіксального словотворення іменників у мові українських народних ліричних пісень.	106
Сидоренко В.С. Неоднослівні дієслівні номінанти в літературно-критичних статтях І.Л.Франка.	116
Алефіренко М.Ф. Функціонально-стилістичні властивості фразеологізмів у художній прозі І.Франка.	119
Кроть Д.Т. Присудувальні конструкції у мові творів М.Кобилянського.	127

Історія мови. Діалектологія

Омельченко З.Л. Родовий відмінок іменників у східностепових говорах.	135
Могіла О.А. Метеорологічна лексика у говірках української мови.	144
Халимоненко Г.І. Походження слів бурдик та бурка.	163

Содержание

Лексика и фразеология

Бердник Д. У. Лексическое и стилистическое обогащение украинского языка в советский период.	3
Боярова Л. Г. Варьирование плана выражения в плане содержания в пределах одной фразеологической единицы.	15
Чембо В. Ф. Изменения в семантике слова вследствие межязыкового взаимодействия.	21
Конюшенко Е. Г. Становление фразеологических единиц, соотносительных по значению с наречием.	26
Демочкий М. Т. Значение и функции адverbальных фразеологизмов.	30

Семантика. Словообразование

Кравченко М. В. Уменьшительно-эмоциональные оттенки в семантике имен существительных с отрицательным значением.	38
Грещук В. В. Общекорневые девербативы на -ба, -ння в современном украинском языке.	44
Ковалич И. И. Семантизация в семемизации в словообразовательном гнезде корня зелен- в украинском языке.	50

Грамматика

Алексеевко Л. А. Некоторые проблемы морфологии с точки зрения текста.	60
Машко Д. И. Функционирование междометий в структуре предложения.	68
Канасар П. С. Глагольные словосочетания с зависимыми наречиями времён.	78
Каранаскал М. У. Типы сложных предложений по семантико-грамматическим отношениям.	85
Сулжук К. Ф. Условные союзы в предложениях с разными видами связи.	93

Стилистика

Онищенко В. В. Единство художественного текста.	100
Дуравлева Н. Н. Некоторые особенности аффективного суффиксального словообразования имен существительных в языке Украинских народных лирических песен.	108
Сидоренко В. С. Однословные глагольные номинанты в литературно-критических статьях И. Я. Франко.	116
Алефарица Н. Ф. Функционально-стилистические свойства фразеологизмов в художественной прозе И. Франко.	119
Кротъ Д. Г. Присоединительные конструкции в языке проповедей М. Коцюбинского.	127

История языка. Диалектология

Омельченко В. Л. Родительный падеж имен существительных в восточноостепных говорах.	135
Могильна О. А. Метеорологическая лексика в говорах украинского языка.	141
Калимоненко Г. И. Происхождение слов бурди и уди.	141

Министерство высшего и среднего специального образования УССР
Киевский ордена Ленина государственный университет
им. Т.Г.Шевченко

УКРАИНСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ
Межведомственный научный сборник
Основан в 1973 г.

Выпуск II

Киев

Издательство при Киевском государственном университете изда-
тельского объединения "Выща школа", 252001, Киев-1, Хрещатик,

Киевская книжная типография научной книги, 252004, Киев-4,
ул.Репина, 4

/На украинском языке/

Редактор Л.Л.Щербатенко
Художний редактор Т.С.Преснякова
Технічний редактор Є.Г.Рубльов
Коректори Л.П.Тютинник, А.В.Дрожжина

Информ.бланк № 7142

Підп. до друку 05.04.83 БФ 03147 Формат 60x84 ¹/₁₆ Папір офс.
Ротапр. Ум друк.арк.9,3. Ум.фарб.-відб. 9,53. Обл.-вид.арк. 9.
Тираж 370 прим. Вид. № 1847-к Зам. № 3-278 Ціна 1 крб. 40 к.

Видавництво при Київському державному університеті, 252001,
Київ-1, Хрещатик, 4.

Київська книжкова друкарня наукової книги, 252004, Київ-4,
вул. Репіна, 4.